

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1927

bron

*Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1926-1927. E.J. Brill, Leiden 1927*

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003192701_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verslag van de jaarlijksche vergadering, gehouden te Leiden op den 8sten Juni 1927.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 16^{den} Mei 1927.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 8sten Juni*, des voormiddags klokke *elfuren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, den Heer FRITS HOPMAN, met een toespraak.

II.

Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

III.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

IV.

Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

V.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VI.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VII.

Verslag der Commissie voor Schoone Letteren.

VIII.

Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

IX.

Bekendmaking van het werk, dat het Bestuur der Maatschappij, voor het verenigingsjaar 1926-1927, op advies van de Commissie voor Schoone Letteren, met den jaarlijks uitgeoefden 'Prijs van aanmoediging' van f 1000.- bekroond heeft.

X.

Voorstel van de Maandelijksche Vergadering om uit de rente van het Vaste Fonds een som van f 250.- aan den Heer J. CORNELISSEN te Deurne (bij Antwerpen) af te staan, als bijdrage voor zijne te wachten uitgave: 'Nederlandsche Volkshumor op Stad en Dorp, Land en Volk'.

XI*.

Vertooning van de folkloristische film: 'Neerlands Volksleven in den Oogsttijd'. De samensteller, de Heer D.J. VAN DER VEN, zal de folkloristische toelichting geven, en Prof. JULIUS RÖNTGEN zal daarbij zijne op oud-vaderlandsche zang- en danswijzen gecomponeerde muziek ten gehore brengen. De vertooning zal plaats hebben in den Casino-Bioscoop, Hoogewoerd 49 alhier, om 2 uur 's namiddags.

XII.

Verkiezing van een Bestuurslid in de plaats van den Heer Dr. H.T. COLENBRANDER, die aan de beurt van aftreden en niet herkiesbaar is. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgestelde dubbeltal is:

a. Dr. N.J. KROM.

b. Mr. G. ANDRÉ DE LA PORTE.

XIII.

Verkiezing van leden der drie Vaste Commissiën.

1. *Commissie voor Taal- en Letterkunde.*

* Het Bestuur zal voorstellen, de behandeling van punt XI uit te stellen tot na het einde der Vergadering (na punt XIII).

Verkiezing van twee leden in de plaats der aftredende leden Dr. J. TE WINKEL en Dr. G.J. BOEKENOOGEN. De Commissie stelt voor de dubbeltallen:

1. *a.* Dr. J. DE VRIES.
b. Dr. N. VAN DER LAAN.
2. *a.* Dr. G.J. BOEKENOOGEN.
b. Dr. C.B. VAN HAERINGEN.

2. Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

Verkiezing van twee leden in de plaats der aftredende leden Dr. P.C. MOLHUYSEN en Dr. A. EEKHOF. De Commissie stelt voor de dubbeltallen:

1. a. Dr. P.C. MOLHUYSEN.
b. J. KLEYNTJENS S.J.
2. a. Dr. A. EEKHOF.
b. Mr. D. VAN BLOM.

3. Commissie voor Schoone Letteren.

Verkiezing van een lid in de plaats van den Heer HOPMAN, die wenscht af te treden. De Commissie stelt voor het dubbeltal:

- a. C.L. SCHEPP.
- b. H. VAN BOOVEN.

NAMENS HET BESTUUR, J.W. MULLER, *waarn. Secretaris.*

Tegenwoordig zijn de Bestuursleden: F. Hopman, *Voorzitter*, J. Heinsius, *Penningmeester*, R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris*, J.H. Kern, D. van Blom, J.F.M. Sterck, J.W. Muller, *waarnemend Secretaris*; de gewone leden: W.J.J.C. Bijleveld, J. Huizinga, H. Blink, K. ter Laan, O.J. van Eck, C.H. Ph. Meyer, C. van Son, F. Oudschans Dentz, N.C. de Gijsselaar, C.W. van der Hoogt, D. Plooy, A.A. Verdenius, P.A.A. Boeser, C. Peltenburg, R. Guarnieri, J.A.J. Barge, R. Becker, W.B. Kristensen, J. de Vries, J.C. Bloem, B. Kruitwagen, J.W. Verburgt, L.W.A.M. Lasonder, W.L. de Vreese, P.J. Blok, D.C. Hesseling, R. Pennink, C.H. Ebbinge Wubben, J.J.L. Duyvendak, J.B. Breukelman, M. van Blankenstein, N.J. Krom, W.M.C. Regt, J. Eggen van ter Laan, J. Kunst, F. de Meyier, G.E.W. van Hille, C.M. van Hille-Gaerthé, A. Eekhof, W.S. Unger, G. André de la Porte, Ph. S. van Ronkel, M.E. Lulius van Goor, C. Snouck Hurgronje, H.T. Damsté, A. Beets, L. Knappert, F.S. Knipscheer, O.C. van Hemessen Sr., A.G. de Leeuw, E.M. Rogge, M.C. van Zeggelen, C.M. Vissering, C.J. Welcker, J.W.A. Naber, H.P. 't Hooft, J.H. Been, C. Bake, S.A. Waller Zeper, W. Moll, M.J. Premsele, N. van der Laan, M. van Tuyll van Serooskerken, T.B. Roorda, F. Mijnsen, G. Hulsman, C. Veth, J.F.L. de Balbian Verster, E. van Lokhorst, C. Easton, N.J. Beversen, A. van Wageningen-Salomons, L.A. Vogel, E. Th. J. Brom, Z.W. Sneller, D.J. van der Ven, H.W.J. Kroes, J.M. Sterck-Proot, C.B. van Haeringen; het buitenlandsch lid K. Szalay.

I. De Voorzitter, de Heer F. Hopman, opent om elf uur de Vergadering met een toespraak, die hij ter uitgaaf in de Handelingen afstaat (Bijlage I).

Op voorstel van het Bestuur wordt besloten de behandeling van punt XI uit te stellen tot na het einde der vergadering.

II-III. De waarnemende Secretaris leest het verslag der Secretaresse, en de Bibliothecaris leest zijn verslag voor, welke in dank aanvaard worden voor de Handelingen (Bijlagen II en III).

IV. Namens de Commissie, bestaande uit de HH. Dr. J.H. Kern en H.T. Damsté, benoemd tot het nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester (zie Bijlage IV), bericht de Heer Damsté, met mededeeling der voornaamste posten, dat zij alles nauwkeurig nagezien en in de beste orde bevonden heeft, zoodat zij voorstelt den Penningmeester van zijn verantwoordelijkheid te ontheffen, waartoe wordt besloten. De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan den Penningmeester en aan genoemde Commissie.

V - VII. De Secretarissen der Commissies voor Taal- en Letterkunde en Geschied- en Oudheidkunde, de HH. Dr. J.H. Kern en W.J.J.C. Bijleveld, brengen hunne jaarverslagen uit. De Voorzitter leest, in de plaats van den Secretaris der Commissie voor Schoone Letteren, het verslag dezer Commissie voor. Ook deze drie verslagen worden in dank aanvaard voor de Handelingen (Bijlagen V - VII).

VIII. Alvorens het woord te geven aan den verslaggever der Commissie voor stemopneming ter verkiezing van nieuwe leden, herhaalt de Voorzitter met nadruk het in de vorige Jaarlijksche Vergadering gedane verzoek van het Bestuur om voortaan bij de aanbevelingen van kandidaten voor het lidmaatschap eenige maat te houden in het getal der aanbevelende leden, in 't algemeen hierbij zich tot een viertal te bepalen. De Heer L.A. Vogel stelt voor omtrent dit verzoek van het Bestuur eene uitspraak dezer Vergadering, een bindend besluit uit te lokken; hetgeen echter, na eenige bespreking, door de Vergadering wordt afgewezen. Daarop brengt, namens de Commissie voor stemopneming, in de Maandvergadering van 6 Mei benoemd, bestaande uit de HH. A. Beets, W.J.J.C. Bijleveld, D. van Blom, H.T. Damsté, F. Driessen, J.H. Kern, R. van der Meulen Rz., C. Peltenburg, C.J. Wijnaendts Francken en den waarnemenden Secretaris J.W. Muller, de Heer Bijleveld verslag uit. Vóór den gestelden termijn ingeleverd zijn 240 stembiljetten; volgens besluit der Maandvergadering van 6 Mei zouden 20 gewone en 5 buitenlandsche leden gekozen worden; twee der voorgestelden voor het gewone lidmaatschap hebben als laatsten een gelijk aantal stemmen op zich vereenigd, welke de Commissie voorstelt beiden gekozen te verklaren, hetgeen de Vergadering goedkeurt. Gekozen zijn derhalve, in alphabetische volgorde:

Gewone Leden:

Dr. Th. Baader, te Nijmegen.
 Mr. L.G.N. Bouricius, te Delft.
 H.G. Cannegieter, te Haarlem.
 Dr. J.C.A. Fetter, te Rotterdam.
 Mevr. W. Fruin-Mees, te Weltevreden.
 Dr. C.P. Gunning, te Amsterdam.
 D. Hans, te 's-Gravenhage.
 D. Th. Jaarsma, te Amersfoort.
 A.M. de Jong, te Nieuw-Borgvliet.
 Mr. A. van der Leeuw, te Voorburg.
 H. Marsman, te Zeist.
 Dr. A. Noordt zij, te Utrecht.
 Dr. H. Th. Obbink, te Utrecht.
 Dr. Ir. J.H. Plantenga, te Wassenaar.
 Dr. A.A. van Rijnbach, te Leiden.
 Dr. N.J.H. Royen, te Heerlen.
 W.G. van der Tak, te 's-Gravenhage.
 Dr. A. Verschuur, te Amsterdam.
 A.M. Waszink, te 's-Gravenhage.
 D. Wouters, te Velp.
 A.J. Zoetmulder, te Eindhoven.

Buitenlandsche Leden:

Dr. E. Blancquaert, te Gent.
 B. Rackham, te Londen.
 Dr. Th. Siebs, te Breslau.
 Dr. A. Stracke, te Alken.
 K. van de Woestijne, te Zwijnaerde.

IX. De Voorzitter deelt mede dat het Bestuur voor het vereenigingsjaar 1926-1927 met den jaarlijks uitgelofden 'Prijs van aanmoediging' van f 1000.- bekroond heeft den Heer S.H. Hamburger (schuilnaam: Herman de Man), schrijver van het werk 'Het wassende Water'; en dit op grond van het volgende, door hem voorgelezen advies der Commissie voor Schoone Letteren:

'De Commissie voor Schoone Letteren van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde had bij de toekenning van den Jaarlijkschen prijs van f 1000.- ditmaal geen gemakkelijke taak. De Commissie toch moet zich in hare keuze beperken tot letterkundige werken, in de laatste twee jaar verschenen, terwijl de Commissie zelve heeft bepaald, dat zij hare aandacht voornamelijk schenken zou aan schrijvers, die nog niet voldoende tot het publiek zijn doorgedrongen en bijzondere aanmoediging

verdienen. Daarenboven was de Commissie van oordeel, dat een roman ditmaal bij voorkeur in aanmerking behoorde te komen.

Binnen deze grenzen nu vond zij geen werk, zoodanig uitste-

kend boven alle andere, dat het onmiddellijk en ontwijfelbaar voor toekenning van den prijs was aangewezen. Verschillende werken, elk voor zich in bepaalde opzichten lofwaardig, dongen om den voorrang. Ten slotte vereenigde de keuze van de meerderheid der Commissie zich op den roman 'Het Wassende Water' van Herman de Man, omdat zij van oordeel was, hierdoor den prijs toe te kennen aan het werk, dat zich boven de andere in aanmerking komende onderscheidt door volledigheid en gaafheid, en zoowel in den bouw van het verhaal als in de typeering der verschillende gestalten en het weergeven der omgeving, waarin de handeling zich afspeelt, van opmerkelijke begaafdheid bij den schrijver blijkt geeft.

Het verheugt de Commissie daarenboven, hierdoor de aandacht te kunnen vestigen op een verhaal uit het hedendaagsche Nederlandsche boerenleven, dat in de moderne letteren wat stiefmoederlijk bedeed bleef'.

X. Over het voorstel om uit de rente van het Vaste Fonds een som van *f* 250.- aan den Heer J. Cornelissen te Deurne (bij Antwerpen) af te staan, als bijdrage voor zijne te wachten uitgave: 'Nederlandsche Volkshumor op Stad en Dorp, Land en Volk' vraagt de Heer K. ter Laan het woord. Met dankzegging aan het Bestuur voor dit voorstel, verklaart hij zich echter hierdoor nauwelijks voldaan: hij zou zeer gaarne meer, *f* 1000.- of zelfs *f* 2000.-, als subsidie aan dit werk van groot folkloristisch belang toegekend zien.

De Penningmeester verklaart dat een dergelijk subsidie noch uit de renten van het Vaste Fonds (waaruit bovendien nog andere, reeds vroeger toegezegde subsidiën moeten worden voldaan), noch uit de gewone inkomsten der Maatschappij verschaft zouden kunnen worden; bovendien blijkt het vereischte bedrag geringer dan de Heer Ter Laan wel meende en schijnt daarvoor, ook naar den brief van den Heer Cornelissen te oordeelen, een zóó hoog subsidie nauwelijks noodig.

De Heer Ter Laan zou toch gaarne zien dat de helft der benoodigde som in Noord-Nederland werd bijeengebracht, op voorwaarde, dat de andere helft in Zuid-Nederland werd gevonden; hij geeft in overweging te trachten den steun van andere genootschappen hier te lande te verwerven. De Voorzitter belooft dat het Bestuur dit nader zal overwegen. Daarop wordt het voorstel zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Alvorens tot de verkiezingen over te gaan leest de Voorzitter eenige gedeelten voor uit een brief van de Nederlandsche groep der 'Association littéraire et artistique internationale', waarin de aandacht wordt gevestigd op deze vereeniging, welke zich de internationale bescherming van de belangen der schrijvers en kunstenaars ten doel heeft gesteld, en tot toetreding wordt opgewekt; hetgeen den Heer Eggen van ter Laan tot enkele opmerkingen aanleiding geeft.

XII-XIII. De Vergadering benoemt tot Bestuurslid, in de plaats van den Heer Dr. H.T. Colenbrander, die aan de beurt van aftreding en niet herkiesbaar is, den Heer Dr. N.J. Krom; tot leden der Commissie voor Taal- en Letterkunde, in de plaats der aftredende leden Dr. J. te Winkel (inmiddels overleden) en Dr. G.J. Boekenoogen, de Heeren Dr. J. de Vries en Dr. G.J. Boekenoogen; tot leden der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde de aftredende leden Dr. P.C. Molhuysen en Dr. A. Eekhof; en tot lid der Commissie voor Schoone Letteren, in de plaats van den Heer Hopman, die wenscht af te treden, den Heer C.L. Schepp. De Heeren Krom, De Vries en Eekhof, ter vergadering aanwezig, verklaren de benoeming te aanvaarden. De Voorzitter dankt den afgetreden en niet herkozen leden voor hunne bemoeiingen.

Bij de rondvraag vestigt Mej. A.G. de Leeuw de aandacht der Vergadering op het aanstaande Esperanto-Congres te Haarlem.

Nadat de Heer Blink den Voorzitter den dank der vergadering heeft gebracht voor zijne goede iediging en zijn belangrijke, welsprekende en welgesproken toespraak, sluit laatstgenoemde de vergadering.

XI. Na afloop der vergadering en na het koffiemaal heeft de Heer D.J. van der Ven, uit Oosterbeek, in den Casino-bioscoop, vóór en naar aanleiding van de vertooning der folkloristische film 'Neerland's Volksleven in den Oogsttijd', waarbij prof. Julius Röntgen zijne op oud-vaderlandsche zang- en danswijzen gecomponeerde muziek ten gehore bracht, gesproken over:

De folkloristische studie.

De heer Van der Ven merkt op, dat Nederland op het gebied van de folkloristische studie, in vergelijking van b.v. de Scandinavische landen, nog zeer veel mist. Wanneer wij naast het tegenwoordige Rijks-Monumenten-bureau een Rijks-Folklore-bureau zouden krijgen, dan zou spoedig blijken, dat platen-materiaal gegevens van onschatbare waarde zou kunnen bevatten en dat door het instellen van verschillende enquêtes steeds weer nieuwe categorieën Nederlanders geïnteresseerd kunnen worden bij de beoefening der vaderlandsche folklore-studie. Wij staan in ons land nog altijd in het allereerste stadium der beoefening van de jonge folklore-wetenschap, nl. in dat van het verzamelen en ordenen van een wel zeer heterogeen materiaal. Niet te veel mogen wij vertrouwen op hetgeen te hooi en te gras in dikwijls te snel getrokken conclusies door locale historici en belanghebbende oudheidvorschers is geschreven in almanakken, jaarboekjes etc. Het verzamelen van folkloristisch materiaal acht spr. voor belangstellende leeken beter dan het geven van beschouwingen

en het trekken van gewaagde conclusies uit veelal in een beperkt waarnemingsgebied bestudeerde handelingen.

Bij het folkloristisch onderzoek kan het maken van veel foto's, o.a. van kleederdracht, wapens, versierselen, een belangrijke documentatie brengen; maar de actie der individuën in voortgaande handelingen is alleen te registreren in waarheid-getrouwe handelingen. En juist die van geslacht op geslacht overgenomen en gecontroleerde handelingen, waarover spr. zelfs bij herhaald navragen weinig of niets te weten kwam, wijzen in het filmbeeld den folklorist menigmaal het spoor naar een vruchtbaar vergelijkend onderzoek, hetgeen spr. met enkele voorbeelden uit de Oogstfilm aantoont. Wat wij voor het verstaan der psyché van belangrijke Nederlandsche volkscontingenten het eerst en het meest noodig hebben, is een verzameling van betrouwbare gegevens over de levende folklore van het heden, zooals wij die als 'biologisch folklorist', wanneer wij maar den boer opgaan, overal nog kunnen bestudeeren. Uitvoerig schetst spr. daarna de moeilijkheden, die zich bij het onderzoek voordoen; waarna hij er op wijst, dat er, door zich te beperken tot een registratie van louter oogstgebruiken voor de samenstelling van de Oogstfilm, nog een overrijk materiaal bewaard is gebleven voor het samenstellen van een aan Lente-, Zomer- en Oogstfilm gelijkwaardige Herfstfilm. Deze dient met den meest mogelijken spoed te worden vervaardigd, omdat er in menig deel van ons land door veranderde levensomstandigheden veel dreigt te verdwijnen, dat tot nu toe te beschouwen was als een normaal bestanddeel van gewestelijke- of dorpssamenleving. Spr. denkt hierbij vooral aan de registratie der gebruiken, zeden en gewoonten der Zuiderzee-bevolking. De demping der Zuiderzee heeft thans reeds een snellen achteruitgang ten gevolge van de mannelijke kleederdracht in Volendam, op Marken en elders. Daarmede wordt tevens reeds thans de vervlakking gebracht van eeuwenoude tradities. Veel is er echter thans nog langs onze Zuiderzee-kusten te bewaren in folkloristische filmtafereelen, die ook voor de studie onzer nationale kleederdrachten groote beteekenis kunnen hebben, mits thans niet gedraald wordt, want veel sterft met de thans nog levende generatie. Aangezien de Mij. der Ned. Letterkunde het onderzoek naar het 'Boerenhuis' in Nederland sedert jaren reeds krachtig bevordert, hoopt spr., dat thans ook het onderzoek naar de Nederlandsche volksgebruiken, vooral ook dat van de met algeheele verdwijning bedreigde Zuiderzee-folklore, krachtig zal worden voorgestaan.

Mogen wij indachtig zijn, zeide spr., dat Nederland voortdurend aan schoonheid en folkloristische belangrijkheid armer wordt! De invloeden van het moderne verkeer en de verbeterde landbouw-techniek, de daarmede zich telkens wijzigende sociale en economische verhoudingen, zij werken even snel en alom door. Een vreedzame droogmaking als die onzer Zuiderzee rooft even-

goed veel van ons nationaal folklore-bezit als een woeste overstrooming onzer groote rivieren of een wilde cycloon in onzen Achterhoek. Zoo dreigt overal de sfeer te worden weggenomen, waarin oud-vaderlandsche zeden en gewoonten, volksvermaken en kinderspelen zich veilig voelden. Moge zooveel mogelijk van dit met ondergang bedreigd volkseigen cultuurbezit, althans in folkloristische filmwerken, bewaard blijven, en moge de vertooning daarvan bijdragen tot de vermeerdering der kennis van en het aankweken der liefde voor ons eigen land en volk.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Dames en Heeren, leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Het Bestuur heet U welkom in Leiden op dezen feestdag en de Voorzitter acht het een groot voorrecht de jaarvergadering te mogen toespreken van onze oude en toch zoo levenskrachtige Maatschappij, waarin de mannen van wetenschap in volkomen harmonie met de scheppende kunstenaars samenwerken.

Vergun mij allereerst een woord van warme erkentelijkheid te spreken tot een der trouwste vrienden van 'Letterkunde', Dr. J.W. Muller, die in den loop van dit vereenigingsjaar tijdens de ongesteldheid van onzen bibliothecaris, diens waarlijk niet geringe taak op zich heeft genomen; die gedurende de reis van Mej. Dr. Serrurier, met zijn welbekende nauwkeurigheid en ijver het zeer drukke secretariaat waarneemt en, alsof dit alles nog niet voldoende was, herhaaldelijk den voorzitter heeft vervangen. Wanneer ik den heer Muller hier mijn persoonlijke erkentelijkheid betuig, spreek ik stellig namens de geheele Maatschappij.

U weet, dat het gebruikelijk is, de leden te gedenken, die ons in dit vereenigingsjaar ontvielen.

Dr. F.P.H. Prick van Wely, assistent in de Engelsche Taal- en Letterkunde aan de Roomsche Katholieke Universiteit te Nijmegen, was ongetwijfeld als lexicograaf het best bekend en Jan Koopmans, een van onze voortreffelijkste onderwijzers, als redacteur van 'De nieuwe Taalgids'.

De vervaarlijke levensarbeid van dr. H.F.R. Hubrecht is bij zijn sterven door pers en tijdschrift op waardige wijze herdacht.

Met jhr. dr. Jan Six is een niet minder bekende Amsterdammer heengegaan. Talrijk zijn zijn geschriften op het gebied van archeologie en schilderkunst. Als hoogleeraar aan de Rijks-Academie voor Beeldende Kunsten heeft hij door zijn kunstzin en deugdelijke geleerdheid aanzienlijk bijgedragen tot de vorming van de huidige schildersgeneratie.

Half December van het afgelopen jaar is ons ontvallen mr. H.C. Dresselhuys, voorzitter van de Liberale Staatspartij. Zijn eervolle maatschappelijke loopbaan heugt ons allen.

Dr. D.F. S c h e u r l e e r was een muziekgeleerde van internationale bekendheid. Vele belangrijke werken verschenen van zijn hand, waaronder de geschriften over Mozart's verblijf in Nederland en een standaardboek over het muziekleven in Nederland in de tweede helft der achttiende eeuw met onderscheiding worden genoemd.

Dr. G.E. O p s t e l t e n , die nog zeer jong is gestorven, was leeraar aan het Kennemer Lyceum te Haarlem. Hij schreef over de brieven van Staring, welke hij ook heeft uitgegeven.

Prof. mr. L.W.C. v a n d e n B e r g , oud-burgemeester van Delft, gaf een aantal juridische werken in het licht, alsmede tijdschrift-artikels, voornamelijk over den Islam.

Dr. J o h . C. B r e e n was gemeente-archivaris van Amsterdam. Hij gaf de beide oudste keurboeken van zijn geboortestad uit en schreef een groot aantal historische studies.

Omtrent het leven van A.F.J. R e i g e r v o n B r a u n h o r s t kan ik u geen enkele bijzonderheid vertellen.

Ons buitenlandsch lid J.F. h e r t o g v a n L o u b a t , archeoloog, Maecenas en beroemd kenner van Mexicaansche oudheden, heeft onze Maatschappij belangrijke boekwerken geschonken.

Een ander buitenlandsch lid, dit voorjaar ontslapen, is de Rev. P h i l i p H. W i c k s t e e d . Hij was de vriend en leerling van prof. Abr. Kuenen. Door zijn streven heeft het werk van Kuenen, Oort en Hooykaas in Engeland vrucht gedragen. Wicksteed heeft over Dante en Wordsworth geschreven en was een zeer gewaardeerd spreker op internationale congressen van vrijzinnig godsdienstigen.

Met leedwezen ook gedenken wij hier twee beroemde germanisten: F. K l u g e , schrijver o.a. van het welbekende 'Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache', en H. P a u l , schrijver o.a. der 'Prinzipien der deutschen Sprachgeschichte', beide standaardwerken der Germaansche philologie.

Onze droeve lijst besluit met den naam van een man, wiens sterven door velen Uwer als een groot persoonlijk verlies gevoeld zal worden. Professor dr. J a n t e W i n k e l was een der oudste leden van onze Maatschappij: hij werd in 1878 gekozen. Hij heeft jaren lang een belangrijk aandeel gehad in onze werkzaamheden. Hij was de spreker op de jaarvergadering van 1905, toen hij de Verbreiding der Frankische tongvallen over de Nederlanden behandelde; en op die van 1914 ter gedenking van Nicolaas Beets' honderdsten geboortedag. Ook heeft hij menigmaal in de maandvergadering een spreekbeurt vervuld en is tot zijn dood lid onzer Commissie voor Taal- en Letterkunde gebleven.

Zijn grooten naam als wetenschappelijk werker dankte hij in de eerste plaats voorzeker aan zijn Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, waarvan vijf deelen zijn voltooid. Dit ontzagwekkend monument van streng wetenschappelijke kennis, gebouwd door de volhardende vlijt, speurzin en organiseerend

talent van slechts één man, die op ander gebied nog bovendien zooveel tot stand bracht, zal ongetwijfeld steeds van de grootste beteekenis blijven en heeft gereede bewondering gevonden ook bij de jongere generatie, wier opvatting van letterkundige geschiedenis zoo wezenlijk van de oudere verschilt. Zij die hem persoonlijk hebben gekend beschrijven hem als een bescheiden en beminnelijk man, geestig en onderhoudend in het gesprek en met een warm hart voor onze stamverwanten in Vlaanderen en Zuid-Afrika. Ons bestuur gedenkt hem met weemoed en erkentelijkheid.

Dadelijk bij den aanvang van mijn lezing wil ik u verzoeken, het subjectieve karakter van deze studie te verontschuldigen. Dertig jaar heb ik Kipling's novellen gelezen en herlezen, en gretig al zijn schamele biografische gegevens verzameld. Het begrip van zijn persoonlijkheid en van zijn kunst is met mijn eigen groei langzaam gerijpt. Zijn werk is met mijn innerlijk leven vergroeid en het zou mij onmogelijk zijn, wetenschappelijk te schrijven over een mensch, die mij zoo dierbaar is geworden en aan wiens voorbeeld ik zoo ontzaglijk veel verplicht ben.

Er zijn maar weinige portretten van Kipling gepubliceerd. Het beste is van Hoppé; het moet omstreeks 1900 gemaakt zijn. De foto is bijna in profiel genomen en 'tegen het licht in', zooals de schilders zeggen. Zij moet een goede gelijkenis zijn; het is volkomen de sympathieke kerel achter zijn verhalen uit den besten tijd. Kogelronde kop met vrijwel kalen, hooggewelfden schedelkoepel. Vleezige neus en ooren, stevige kaken en breede, vastberaden kin. Ruige, zwarte wenkbrauwen, zachtmoedige oogen achter brilleglazen, zware knevel. Hij draagt een goed passend donker pak, niet nieuw, - juist zooals het behoort -, en in de kleine, fijn gemodeleerde hand houdt hij een houten pijp. De oogen zijn naar den grond gericht en de uitdrukking van het gezicht, de houding van den stoeren romp drukt rust uit; niet den vrede, die een mystische ervaring is; veel minder de uiterlijke verstarring van een, die in de intellectueele sfeer is weggezonden; maar dat volmaakte, uiterst fijn ingestelde evenwicht van ziel en omringende werkelijke wereld. Het zal een opmerker niet ontgaan, dat een flauwe trek van spot en hardheid omtrent den mond geenszins bij de ware uitdrukking van het gezicht behoort, maar slechts toevallig veroorzaakt wordt door de buitenlijn van de snor. De bril met de bijna ronde glazen en het stevige montuur, de neergeborstelde volle knevel, het kraakzindelijke linnengoed en de zijden slipdas 'doorgetrokken', zooals wij op het Vasteland nooit doen - dat alles is wel heel echt Engelsch. Maar het meest Engelsch is bij allen eenvoud van uiterlijk, de aura van den gentleman, die ik niet vermag te ontleden.

De standaard-biografie van Kipling moet nog geschreven wor-

den, en de feiten hieronder vermeld zijn uit velerlei bronnen geput. De groote novellist werd op den 30^{en} December 1865 te Bombay geboren. Hij stamt uit een geslacht, dat vier eeuwen geleden uit Nederland is gekomen, en de familie van beide ouders is rijk aan doorluchtige namen. Zijn vader was John Lockwood Kipling, leeraar in het bouwkundig beeldhouwen aan de kunstacademie te Bombay en later directeur van het museum te Lahore. Hij wordt een baanbreker genoemd op het gebied van kunst-onderwijs in Britsch Indië en zijn studies van de mythologische beeldhouwwerken in de tempels der Centrale Provincies zijn in vakkringen beroemd. Hij schreef ook een boek over het leven der wilde dieren van Voor-Indië. Rudyard's moeder heette Alice Macdonald. Zij was een predikantsdochter, een van vier beroemde zusters, van wie een de moeder werd van den tegenwoordigen conservatieven Eersten Minister Baldwin. De beide andere trouwden met de bekende schilders Sir Philip Burne-Jones en Sir Ambrose Poynter. Mevrouw Kipling heeft een bundel verzen uitgegeven en haar helder verstand en groote belesenheid waren zoo bekend, dat, toen haar zoon zijn eerste werk opdroeg aan 'the cleverest woman in India', iedereen dacht, dat hij zijn moeder bedoelde.

Haar oudste zoon groeide op in een hoogst beschaafd en kunstzinnig milieu. Het ouderlijk huis was een museum van kostbare kunstwerken en rariteiten, en het wondere Oosten met oeroude godsdiensten en instellingen, bonte bevolking en weelderige natuur werkten krachtig op de verbeelding van het fijngevoelige kind.

Rudyard werd met een jongere zuster in 1871 voor zijn opvoeding naar Engeland gezonden. Zij kwamen in huis bij een strenge, oude dame van Puriteinsche beginselen te Southsea, waar de kinderen veel ellende doormaakten. De lotgevallen van Dick en Masie in het eerste deel van 'The Light that failed' schijnen, althans gedeeltelijk, een herinnering te zijn aan die moeilijke jaren. In 1878 werd hij naar een *public school* in het noorden van het graafschap Devon gezonden. Het leven op de groote kostschool, de leeraren, de scholieren, het onderwijs, de sport en bovenal het katekwaad, dat er werd uitgehaald, is met een liefderijke uitvoerigheid, die ons eenigszins verbaast, beschreven in 'Stalky and Co'.

In den ouderdom van zeventien jaar keerde Kipling naar Indië terug, waar hij door zijn vaders invloed een betrekking kreeg aan de redactie van de 'Civil and Military Gazette' te Lahore. De jongste medewerker was een geestdriftig en vroolijk jongeling. Zijn chef beschrijft hem als 'shaking all over with laughter and wiping his spectacles at the same time with his handkerchief'; en werkelijk, een zekere jongensachtigheid en liefde voor grappen is een kenmerk ook van zijn laatste werk gebleven. Een andere hoofdredacteur vertelt, hoe Kipling in zijn opgewon-

denheid altijd met inkt morste. In den zomer, wanneer hij gekleed was in een dun overhemd en katoenen broek, was hij geheel gevlekt als een Dalmatische hond. De ervaringen van zijn journalistischen werkkring waren niet steeds opwekkend. Hij heeft er weinig over geschreven, maar de kleine aanwijzingen uit 'The Man who would be King' en uit 'William the Conqueror' zijn welsprekend. Zij teekenen ons de stikdonkere nachten met den folterend heeten westewind huilend in de uitgedroogde boomen. 'Het was een beetje koeler in de drukkerij dan op het bureau en dus zat ik daar, terwijl de letters tikten en de geitenmelkers krijschten voor het raam en de bijna naakte letterzetters het zweet van hun voorhoofd veegden en om water riepen'. Toen hij een-en-twintig jaar was, werd de jonge journalist onderredacteur van de 'Pionier' te Allahabad en bleef daar tot 1889. Vele van zijn beste korte verhalen, met name die over de 'Drie Musketers', Mulvaney, Ortheris en Learoyd werden in dezen tijd geschreven. Zijn eerste bundel 'Plain Tales from the Hills' verscheen in 1888.

Het kan eenig nut hebben, ons de tijdsomstandigheden te herinneren, waaronder Kipling zijn loopbaan begon. Zijn eerste novellen lijken ons nu nog zoo frisch en modern, dat het eenige inspanning van de verbeelding vraagt, om te blijven bedenken, dat zij bijna een halve eeuw oud zijn. De geïllustreerde tijdschriften uit die jaren helpen ons doeltreffend. De handige, luchtig gewasschen teekeningen van E.R. Penrose, bijvoorbeeld, die omstreeks 1882 in 'The Graphic' verschenen, beelden de officiële wereld van Britsch Indië: dames met kapothoeden en nauw sluitende japonlijven boven rokken, versierd met talrijke strooken en gestrikte linten; heeren in *gekleede* jassen met zeer korte panden en zeer kleine revers; officieren met scheef gedragen *pillen-does* petten op en ongeperste broeken aan, strak gehouden door souspieds; kleine meisjes met ponnieshaar en sjerpen ter hoogte van de knieën, en haar broertjes als Sir John Millais' bellenblazende jongen op de reclameplaat voor Pears' Soap. Wij zullen er ons, tegen wil en dank, aan moeten wennen, dat mrs. Haukesbee een hoog corset en een queue de Paris moet hebben gedragen en Strickland kroezige bakkebaarden.

Na de overweldigende zege van zijn verkiezings-veldtocht in Midlothian was Gladstone tot Eersten Minister benoemd in 1880 en graaf Beaconsfield had zijn verpletterende nederlaag niet lang overleefd. Geen deel van het uitgestrekte Britsche rijk gaf het nieuwe staatsbestuur meer zorg dan Ierland, maar Kipling heeft steeds om de Ieren en hun grieven gelachen. De moeilijkheden in Soedan dateeren van 1881, toen de Mahdi zijn eerste aanhangers won. Op 5 October 1884 begonnen de troepen hun tocht vol vermoeienis en ontbering en fellen strijd, om generaal Gordon te ontzetten, die in Khartoem omsingeld was. Episoden uit deze expeditie zijn beschreven in 'The Light that failed'. Eerst

op 28 Januari van het volgende jaar kwamen de eerste booten in het gezicht der stad en de officieren zagen door hun kijkers, dat het gouvernementgebouw in puin lag. 'En een eenzame stem riep van den Nijloever, dat Khartoem was gevallen en Gordon gedood'. Terwijl de Egyptische beroering op haar hoogst was, ontstond er een gevaarlijk geschil tusschen Groot Britannië en Rusland over de grens van Afghanistan. Het ministerie van buitenlandsche zaken te Londen was reeds lang ongerust over de snelle uitbreiding van Slavischen invloed in Centraal Azië. Op 30 Maart 1885 versloegen de Russen de Afghanen bij Penjdeh en het Lager Huis voteerde elf miljoen pond voor maatregelen van militaire voorbereiding. Ofschoon de natie heftig opgewonden was, werd de hachelijke aangelegenheid met wijs beleid uit den weg geruimd; maar 'het Russische gevaar' speelt een rol in een aantal van Kipling's oudere verhalen, zooals trouwens in de geheele novellistische letterkunde van die dagen. Ook de strijd van Engelschen en Afghanen verschafte hem stof. De gruwelijke terugtocht uit Kaboel van 1842 was nog niet vergeten. Zestien duizend menschen: mannen, vrouwen en kinderen werden, te midden van ondenkbare verschrikkingen, afgemaakt in dien engen sabelhouw in de bergen, dien menschen den Khyber Pas noemen, naar Kipling zegt. De geforceerde marsch van generaal Roberts met tien duizend man tot ontzet van Kandahar had in 1880 plaats en tot heden hebben de euvelheden der Afghanen grootere of kleinere strafexpedities noodig gemaakt. Grensgevechten hebben iederen winter plaats, als de oogst is binnengehaald. In het welbekende verhaal 'Wee Willie Winkie', lezen wij: 'In zijn huis waren de ondergedeelten der ramen beplakt met groen papier, om de Afghanen, die, als hun de vrije inblik werd gelaten, eens mochten schieten in geriefelijke zitkamers of vredige slaapkamers.' Iedere Kipling-lezer herinnert zich verhalen over Afgaansche paarden- en gewerendieven.

'Plain Tales from the Hills' had dadelijk groot succes, wat niet alleen te verklaren is, zooals booze tongen zeiden, door het feit, dat een nieuwsgierig publiek probeerde te ontdekken, wie bedoeld werden met de verschillende figuren in de verhalen. Het boek wordt nog steeds in Engeland en op het Vasteland herdrukt. Men behoeft slechts andere Indische verhalen uit de *magazines* van omtrent 1886 in te zien, om te beseffen, hoe superieur de 'Plain Tales' zijn. Zij werden gedeeltelijk ontleend aan de sfeer van burgerambtenaren en militairen. Een groot aantal speelt te Simla in de heuvels, waar de onderkoning woont en waarheen iedereen, die het betalen kan, in het heete seizoen vlucht. Sir George Younghusband, bekend door zijn expeditie naar Thibet, vertelt in zijn gedenkschriften, dat Kipling zelf maar zelden in Simla kwam en zijn kennis van de plaatselijke toestanden grootendeels aan een bekoorlijk zusje dankte. Andere geschiedenissen zijn ontleend aan het leven der inlandsche be-

volking, die Kipling, met zijn nooit gestild verlangen om te weten en te ervaren, uitstekend bestudeerd heeft. Langs den Kameelweg, bedekt met fijn wit zand, die voert van het fort te Lahore, over de rivier de Ravi, zijn vele karavansera's, berucht door hun kwalijken geur, die, naar ons wordt verzekerd, het midden houdt tusschen de Mohamedaansche wijk te Jeruzalem en een Chineesch dorp. Daar kon men Kipling geregeld vinden, aandachtig luisterend naar de verhalen van reizigers uit Bokhara en Badakshan. Hij had de gave, om met allerlei vreemdelingen om te gaan, en men verzekert, dat hij op vertrouwelijkten voet stond met de fantastisch beschilderde fakirs, die hem eenige van hun kunststukjes leerden. Hij hield zorgvuldig aantekening van wat hij hoorde en werkte aan zijn vertellingen tot laat in den nacht. Toch schijnt er nog overvloedig tijd geweest te zijn voor vroolijke uren op de literaire sociëteit en, alles te zamen genomen, was dit Boheemsche leven een der gelukkigste perioden van zijn jeugd. Een zwerftocht in Radsjpoetana leverde stof voor de Letters of Marque (letterlijk: kaperbrieven). De pracht van Oedapoer, het paleis van Jaipoer, de gruwelijke toren van Chitor en de bron, waar het spookte, de doode stad Amber, het fort van Jodhpoer, een fantastische vesting van vuil rooden zandsteen op een rots midden in een woestijn, de zonsopgang boven het meer, het paleis en de schatkamer van Boendi, 'zulk een paleis als menschen zich bouwen in onrustige droomen' zijn in heugend proza beschreven.

In 1889 werd Kipling naar Engeland gezonden door de 'Pioneer'. Hij beschreef zijn reis in een reeks van brieven aan dat blad, welke later verzameld zijn onder den titel 'From Sea to Sea'. Hij reisde over Japan, San Francisco en New York, waar hij zwaar ziek werd. In Londen moest hij zich met groote inspanning een plaats veroveren onder de jonge schrijvers, ofschoon zijn genie van den aanvang af werd erkend. Hij woonde op kamers op de Thames Embankment en daar kreeg hij een bezoek van Robert Barr, die de oprichting van een nieuw tijdschrift kwam bespreken. De strijd om het bestaan was zwaar. Hij moest halve nachten werken en overspande zich. In zijn tafel sneed hij de woorden, die de galei-slaaf op zijn roerriem kraste: 'Vaak was ik vermoeid, wanneer ik aan U zwoegde'. In tijden van groote uitputting placht hij een soort van geestverschijning te zien, zijn dubbelganger, die tegenover hem aan tafel ging zitten; wat hij dan als een aanwijzing beschouwde, zegt Robert Barr lakoniek, dat hij moest ophouden met werken. Kipling heeft dit ontstellend gegeven gebruikt in een van zijn Indische verhalen. Hij weigerde om redacteur te worden van het tijdschrift 'The Idler', maar schreef vele uitstekende bijdragen.

In 1891 maakte hij een lange reis naar Zuid-Afrika, Australië, Ceylon en Nieuw Zeeland en bij zijn terugkeer ontmoette hij Wolcott Balestier, een jongen Amerikaan. Het volgend jaar

trouwde hij diens zuster Caroline. Van 1892 tot 1896 woonde het jonge paar te Brattleboro in de Vereenigde Staten. Zoo had Kipling gelegenheid om het leven der visschers van New-England te bestudeeren, dat hij zoo gelukkig in 'Captains Courageous' heeft beschreven. In deze eerste huwelijksjaren zagen ook 'Many Inventions' en de 'Jungle Books' het licht. In 1896 keerde de schrijver naar zijn vaderland terug en vestigde zich twee jaar later te Rottingdean. 'A Fleet in Being' was het gevolg van een tocht met de Britsche vloot. In 1900 maakte Kipling als non-combattant een deel van den Boeren-oorlog mee. Daarna was zijn leven één groote triomftocht. Zijn werken brachten hem een beroemdheid, die vaak lastig was, een aanzienlijk fortuin en eervolle onderscheidingen uit vele landen, waaronder zijn benoeming tot rector van de Universiteit van St. Andrews in 1923 hem waarschijnlijk het meest welkom was.

Het gaat natuurlijk niet aan, in den mij toegemeten tijd een eenigszins volledige karakteristiek van Kipling's omvangrijk oeuvre te geven. Ik moet mij tot enkele grepen beperken. De zeer bijzondere techniek van de *short story*, dat geenszins een kleine roman, nog veel minder een fragment van een roman is, zooals wij Nederlanders nog steeds schijnen te denken, is door Kipling gevonden. Ik meen in zijn vroegste feuilletons invloed te ontdekken van den dichter Browning en den humorist Mark Twain; maar vóór Kipling's debuut schreef niemand als hij, ofschoon wij hem tegenwoordig allen navolgen. De 'Plain Tales' zijn louter anecdoten, verzameld in de salons der notabelen van Britsch Indische nederzettingen, in de rookzaal van de club, in de cantine, in de karavansera. Maar deze anecdoten zijn verteld met een speelsche zekerheid van toets - frisch of precieus - die wij te meer bewonderen als wij bedenken, dat deze vroegrijpe journalist met groote snelheid schreef en met de uitdrukkelijke bedoeling om geld te verdienen. Ook waar hij niet in de eerste persoon schrijft, is iedere bladzij geheel met zijn mentaliteit doordrenkt. Zijn sprankelende levensvreugde, zijn doorzichtig cynisme, zijn grappige aanstellerij als man van de wereld en man van ervaring zijn jeugdtrekken, maar zijn stijl kwam voldragen ter wereld. De jonge schrijver kon blijkbaar niets beginnen met de cliché's van zijn voorganger en vormde zijn eigen, hoogst oorspronkelijken schrijftrant. Hij is rumoerig en familjaar als de jeugd, die haar minachting voor alle vormelijkheid wil laten blijken. Hij heeft de geheele wereld 'door' en spreekt over 'de vrouw' met de vermakelijke levenswijsheid van een gymnasiast. Louter Engelsche woorden vallen mij in, als ik zijn stijl wil teekenen: *spicy, pithy, racy, pungent*, die min of meer vertaald kunnen worden door fonkelend, of mousseerend, frisch en raak. Doch ik moet er nog *flippant*, lichtzinnig, bijvoegen, een uitdagende lichtzinnigheid, die lacht om alle conventie.

Maar alles welbeschouwd is een berekende soberheid de meest typeerende trek van deze juvenilia. Kipling spreekt luchtig over boosheid en zonde, met een nauw merkbaar schouderophalen, als van feiten, die wij allen weten, maar waarbij een man van de wereld niet stilstaat. Dit is factice. Hij vertelt van onmenselijkheden en schurkerijen, van de dwaze ingebeeldheid van ons onvolmaakt geslacht in lakonische zinnestjes en met adjectieven, die hij voor hoonende contrastwerking *veel te zwak kiest*. Hij zegt met opzettelijke dardelheid of met droogste ironie verbluffende hatelijkheden over de leugens van ons bestaan of de hardvochtigheid van ons oordeel, bij voorkeur *geflankeerd door gemeenplaatsen*. Het gevoelig gehemelte proeft steeds de bouquet van zijn kostelijken spot; maar pas zorgvuldige en vaak moeilijke ontleding brengt aan het licht, wat een weelde van suggestie hij in het voorbijgaan oproept met hoogst eenvoudige middelen. De aanhef van zijn eerste vertelling reeds levert een goed voorbeeld. 'She was the daughter of Sonoo, a Hillman, and Jadeh his wife. One year their maize failed, and two bears spent the night in their only poppy-field; so, next season, they turned Christian, and brought their baby to the Mission to be baptised'. De gewetenlooze onoprechtheid en berekening van de inboorlingen aan de eene zijde, de domme zelfgenoegzaamheid van den zendeling, die zich door zulk bedrog laat misleiden, de gemaskerde grijns van den al-begrijpenden geschiedschrijver, staat alles uitgedrukt in dat eene woord 'dus', omstraald door alle passielooze zakelijkheid van een logisch betoog. En de onbeduidende bijkomstigheid van het doopen der zuigeling wordt er schijnbaar argeloos aan toegevoegd, om de aandacht snel verder te voeren. Een soortgelijke camouflage van verontwaardiging is het, wanneer hij over een Hindoe-weduwe van vijftien jaar, die gestraft werd wegens een flirtation met een Engelschman zegt: 'Both hands had been cut off at the wrists, and the stumps were nearly healed'. Later zal hij herhaaldelijk dezelfde kunstgreep - het afleiden van de opmerkzaamheid door het toevoegen van een onbeduidend of storend détail - gebruiken om zijn zuiverste liefdestooneelen te vrijwaren tegen ontwijding door sentimentaliteit.

De spelers van zijn pretentieloos tooneel zijn bijna allen varianten van een zelfde type: jonge mannen, gehard en moedig, sober en beheerscht bij tegenspoed en in ellende, bescheiden na welslagen; zwoegend met volkomen toewijding, zonder belooning of onderscheiding te verwachten. Wij kennen hen zoo goed als onze vrienden in het werkelijke leven: De Inspecteur van het boschwezen, die zwerfend door het tropisch oerwoud, honderden mijlen van zijn rasgenooten, zich iederen middag zorgvuldig voor den eenzamen maaltijd kleedt, om zijn zelfrespect niet te verliezen. De vergeten jonge luitenant, die aan zijn wonden sterft in het vette slib van den Irrawaddi. De chef van het cholera-

kamp, 'ongeschoren, ongewassen, maar opgewekt en den toestand geheel meester'. De landmeter van de Groote Indische Woestijn, die waanzinnig wordt van eenzaamheid en hitte. De brugbouwmeester aan den Ganges, bevelhebber van een heel leger van inboorlingen met een 'verantwoordelijkheid haast te zwaar voor een enkel paar schouders'. De dagblad-redacteur 'ontkleed tot zijn middel als een matroos bij een kanon, die in een dekstoel op nachttelegrammen lag te wachten. Hij hield er een theorie op na: dat iemand, die niet den geheelen dag en het grootste gedeelte van den nacht bij zijn werk bleef, zich blootstelde aan koorts; dus at en sliep hij temidden van zijn paperassen'. En er zijn ook vrouwen van hetzelfde allooi. 'Zij was tweemaal bijna verdronken, terwijl zij te paard een rivier overstak; eens was zij met een kameel op hol geweest; had een nachtelijken aanval van dieven op haar broers kamp bijgewoond, had recht zien doen met lange stokken in de open lucht; zij had een heel erg cholerajaar meegemaakt en haar ervaringen geëindigd met zes weken typhus, waarbij haar hoofd was kaalgeschoren - en hoopte in September haar drie-en-twintigsten verjaardag te vieren.'

Kipling's werk uit deze tweede periode is een lofzang op den arbeid en op de stoïsch-ridderlijke levenshouding, en zijn wereldbeschouwing, gepredikt zonder klacht en vaak met kostelijken humor, is die van alle sterke zielen: het leven is zwaar en vreeselijk, een eindeloos zwoegen, een gestadig mislukken, maar alles wèlbeschouwd een heilzame opvoeding. Ellende en rampen slaan den mensch, bovenzinnelijke machten belagen hem en bestemmen zijn lot, maar die mensch heeft in zich de kracht om te worstelen en te overwinnen, zelfs al moet hij zijn leven geven. Zoo werd Kipling de verheerlijker van het stoere leven, dat niet gelouterd door kunst, of wijsheid, of godsdienst, maar alleen door het helder stralen van zielskracht, tot poëzie, tot romantiek wordt.

De romantiek in Kipling wordt in evenwicht gehouden door een alwetend realisme. Hij kent het werkelijke leven tot in de kleinste bijzonderheden. Soms schijnt het, of die verbluffende technische kennis voor hem geen middel is, maar doel. Hij wil weten met dezelfde nauwkeurigheid als de vakman. Hij is de belangstellende reiziger, die het leven liefheeft en het bespiedt in al zijn wisselende vormen; die navraagt, zich inleeft en in handboeken snuffelt om het nog inniger te benaderen. In zijn latere novellen ontaardt deze weetgierigheid wel in een cultus van het louter curieuze, zooals ook zijn fijne humor tot te omstandige grappigheid wordt. Dit zijn, onder meer, de teekenen van verval uit zijn derde periode. Toch heeft hij ons in dezen tijd nog veel moois en nieuws gegeven. Eerst nu verschijnen de verhalen over het Engelsche leven met het rijke landschap van de *home-counties* als achtergrond.

Nog is de arbeid van dat bedrijvige bestaan niet ten einde.

De jongere generaties van zijn landgenooten schijnen in hem slechts den conservatief en imperialist te zien. Zijn populariteit is sterk verminderd, ofschoon zijn plaats in de wereld-literatuur verzekerd is. Wie zijn werk liefheeft zal er steeds een volstrekt eenige zielsatmosfeer en een zeer oorspronkelijk schoon in vinden. En het kan zijn, dat een bewonderaar van dat werk dieper doordringt en dat zijn gevoelens van sobere vriendschap en erkentelijkheid uitgaan naar den schrijver, die hem gedurende dertig jaren zooveel uren van stil geluk en levensbezieling heeft gegeven.

Dames en Heeren, ik verklaar de 161ste Jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde geopend.

Bijlage II. Verslag van de secretaresse.

Na afloop der vorige Jaarlijksche Vergadering vereenigde zich als gewoonlijk een aantal leden tot een gemeenschappelijken maaltijd. Deze had in Restaurant Zomerzorg plaats. Het aantal deelnemers was ditmaal verheugend groot: een vijftigtal.

Omtrent de werkzaamheden en lotgevallen der Maatschappij gedurende het afgelopen vereenigingsjaar valt het volgende te vermelden:

De Maandvergaderingen werden over het algemeen goed bezocht, en steeds vond het Bestuur leden bereid, hetzij uit eigen beweging, hetzij op uitnoodiging, om de spreekbeurten in die bijeenkomsten te vervullen. Voor afwisseling in de onderwerpen der voordrachten hebben wij zooveel mogelijk gezorgd, zooals U uit het volgende overzicht zal blijken.

Den 1sten October sprak Mevrouw Dr. Chr. Kroes-Ligtenberg over: 'Het Jeugddagboek van Marie Bashkirtsef, na 50 jaar aan andere getoetst'.

Spreekster ving aan met op te merken, dat de verschijning in 1887 van het Jeugdboek van de op haar 24ste jaar te Parijs overleden Russische schilderes een gebeurtenis was. Onder de velen die over haar schreven, noemde zij Gladstone, Deschanel, Laura Marholm, Johan de Meester; iedereen vond iets buitengewoons in haar.

Niet lang geleden zijn, naast haar twee deelen 'Journal', de 'Lettres' en het 'Nouveau Journal', ook nog vier deelen 'Cahiers intimes' uitgegeven door Pierre Borel; en naar aanleiding daarvan heeft Alb. Cahuet haar leven en haar persoonlijkheid nog eens geschetst in zijn 'Moussia'. Het merkwaardige was niet haar vroege dood, noch haar schitterend graf; ook niet het feit, dat een meisje uit de groote wereld artiste was geworden; maar dat zij van haar 12de jaar al hare gevoelens en gedachten, alle gebeurtenissen haars levens had opgeschreven, zonder literatuur te willen maken. Wèl hoopte zij door haar dagboek onsterfelijk te worden, maar zij schreef, als alle dagboekschrijvers, voor zich zelve.

In Duitschland zijn in de laatste jaren verschillende dagboeken van jonge menschen in de overgangsjaren uitgegeven, die spreekster

naast dat van Marie Bashkirtseff heeft gelegd: dat van Otto Braun; 'Das Tagebuch eines halbwüchsigen Mädchens', uitgegeven met een aanbeveling van Prof. Freud, dat met omzichtigheid gebruikt moet worden; en drie dagboeken van anonymi (twee jongens en een meisje), uitgegeven door Dr. Charlotte Bühler, de schrijfster van 'Das Seelenleben des Jugendlichen'.

Treffende overeenkomst met al deze dagboeken vindt spreekster bij Marie Bashkirtseff, b.v. wat betreft de motiveering van het dagboekhouden.

Besproken worden verschillende psychische eigenschappen van den jongen en het meisje in de ontwikkelingsjaren, de 'Sehnsucht', de klachten over de omgeving, de meerdere bezonkenheid van de adolescentie-periode. Allerlei eigenschappen van Marie Bashkirtseff: haar leergierigheid, haar eerezucht, haar kuisheid worden genoemd, waarbij spreekster andere dagboeken ter vergelijking aanhaalt. Zij blijkt dan, naar spreekster meent, volstrekt niet altijd zoo heel anders dan anderen; en wil men een waardeschatting van haar persoon geven, dan blijft zij bij Otto Braun ver achter. Maar toch blijft het een persoonlijkheid, die niemand, die haar dagboek heeft gelezen, onverschillig zal voorbijgaan.

Den 5^{den} November hield de Heer Dr. J.J. Salverda de Grave een voordracht getiteld: 'Taal en compositie bij Busken Huet'.

Spreker ving aan met op te merken dat hij, als voortzetting van vroegere studiën over den invloed van de Fransche beschaving op de onze, heeft onderzocht in welke mate een Nederlandsch schrijver, die veel met de Fransche literatuur en met het Fransche volk in aanraking is gekomen, n.l. Busken Huet, in zijn stijl en in de compositie zijner geschriften dien invloed verraadt. Tielrooy, in zijn mooi boek over Huet's betrekkingen tot de letterkunde van Frankrijk, behandelt deze vraag niet opzettelijk, al vindt men bij hem kostelijke gegevens. Huet zocht naar een eigen, zeer persoonlijken stijl; zijn optreden was een protest tegen de saaiheid en gedwongenheid van de toenmalige Hollandsche letteren; door vermenging van deftige met alledaagsche, soms platte zegswijzen, door onverwachte wendingen en stoute vergelijkingen kreeg zijn manier van schrijven iets levendigs en verrassends, waaraan hij veel van zijn welverdiend succes te danken had. Door deze gezochte eigenaardigheden vormt echter zijn taal een scherpe tegenstelling met den soberen, gematigden, vlakken Franschen stijl. Ook de losse compositie zijner essays is in strijd met den strengen opzet van die der Fransche schrijvers.

Om het verschil te doen uitkomen vergelijkt spreker in bijzonderheden de samenstelling van enkele zijner beste studiën met een 'causerie' van Sainte-Beuve en een essay van Taine. Toch is het volgens spreker niet onmogelijk dat Huet de illusie had, door deze ongedwongenheid, die in den grond weer niet

anders was dan een verzet tegen Hollandsche stijfheid, dichter bij de door hem bewonderde Fransche elegantie te komen. De zaak is dat de Franschen er op uit zijn om de angstvallige zorg, die zij aan plan en uitvoering hunner geschriften wijden, te verbergen onder een uiterlijke onverschilligheid; evenwel is bij hen de losheid niet een gevolg van bandeloosheid, en de gladheid is te danken aan het geduldig uitwisschen der voegen.

Niet in stijl en compositie openbaart zich bij Huet de invloed van Frankrijks cultuur, aldus besloot spreker zijn voordracht, maar wel hierin dat hij ons, door ons buiten onze grenzen te voeren, heeft geleerd de eigen letterkunde van ruimer standpunt te beschouwen.

Den 3^{den} December onderhield de Heer Dr. L. Knappert ons over: 'Nederlandsche Handelskerken'.

Wij verstaan, aldus spreker, onder handelskerken (welk woord niet in het Grootte Woordenboek voorkomt) gemeenten buiten onze grenzen, door kolonisten of kooplieden gesticht, meest onder eigen, soms onder vreemde vlag, met belijdenis en kerkinrichting als in patria.

Het onderwerp is belangrijk, ten eerste omdat wij Westersch godsdienstig en kerkelijk leven zien overgebracht naar het Oosten, sinds met eene eigen geschiedenis, onder omstandigheden geheel verschillend van die in het vaderland; ten tweede omdat uit sommige dezer gemeenten groote kerkgenootschappen zijn ontstaan, in Oost- en West-Indië, Zuid-Afrika en Noord-Amerika; ten derde omdat het ons de geschiedenis der oudste protestantsche zending leert, voorafgaande aan de georganiseerde, methodische der latere genootschappen; ten slotte omdat het bijdraagt tot onze kennis van landen en volken, hun godsdienst, kunst, talen en zeden.

Het is bovendien van groote bekoring, omdat het samenvalt met de geschiedenis onzer scheepvaart, ontdekkingsreizen, handel, kolonisatie; derhalve van de Nederlandsche natie op haar best, met haar energie, moed, reislust en uitbreidingsdrang (Jan Huygen van Linschoten, die niet 'op moeders keuken' blijven wil), verlangen naar de wijde wateren, ook soms om te ontkomen aan de benauwende engte van vaderlandsch burger- en kerkkrakeel (Jacob Roggeveen). De tragiek ontbreekt niet: de teleurstelling van allen pioniersarbeid, zware offers aan den dood, miskennis, inzinking en loslating van het ideaal.

Spreker behandelde hierop de bronnen en de literatuur (er zijn studies over gedeelten, er is nog geen werk dat het geheel omvat); daarna het gebied onzer handelskerken: Rusland, Levant, kust van Guinea, Zuid-Afrika (Mauritius), Malabar, Koromandel, Ceylon, Malakka, O.-I. Archipel, Formosa (Desjima), Brazilië, Suriname, Berbice, Essequibo en Demerary, Curaçao, Aruba en Bonaire, St. Eustatius, St. Martin en Saba, Tobago, St. Croix en St. Thomas,

Nieuw-Nederland. Zeer tijdelijke nederzettingen, als Valdivia in Chili, bleven buiten beschouwing. De door spreker behandelde tijd was de gansche 17de en 18de eeuw.

De vaderen brachten al het hunne als getrouwe kopie naar hun overzeesche gewesten over (behalve hun taal!), dus ook hun kerk. Spreker vertelde, met tal van bijzonderheden toelichtend, achtereenvolgens, uit het gansche gebied, van kerk- en schoolgebouwen, kerkeraad, classis en synode; doop, avondmaal en huwelijk; toezicht op de zeden, daarnaast, als in patria, op dissenters, Katholieken, Israëlieten en Chineezers; onderwijs en predikantsopleiding in seminariën; hij handelde voorts over predikanten, die niet alleen door ijver en toewijding hebben uitgeblonken, maar die ook de talen, zeden, gewoonten en godsdienst der volken hebben beoefend, de uitkomsten er van hebben te boek gesteld en aldus wegbereiders der huidige wetenschap zijn geworden. Merkwaardig is ook, hoe zij over het gansche gebied als over één kerkelijk terrein beroepen worden en bij voorbeeld van Petersburg naar Berbice of van Quelang op Formosa naar Kotsjin (Malabar) gaan, als tegenwoordig bij voorbeeld van Nes op Ameland naar Sluis in Zeeuwsch-Vlaanderen.

Het laatste gedeelte der lezing wijdde spreker aan de oude zending. Om den handel had men de Compagnieën opgericht; het is ontwifelbaar of men heeft van den aanvang ook de verspreiding der ware gereformeerde religie onder de 'heidenen' gewild. En niet alleen om daarvoor door God met rijke retourvloten gezegend te worden. Stellig leefde bij velen het besef, dat al die oorden, door den handel geopend, ook voor het Evangelie moesten gewonnen worden. Spreker gaf daarvan vele voorbeelden. Hier vond ook het prachtig werk der Hernhutters in Suriname en elders een plaats.

Een groot aantal kaarten en prenten heeft de vergadering daarna bezichtigd.

Den 7^{den} Januari sprak de heer F. O u d s c h a n s D e n t z over: 'De kolonisatie van de Portugeesch-Joodsche natie in Suriname en de geschiedenis van de Joden-Savanne'.

Het onderwerp dat spreker voor dezen avond had gekozen, sloot feitelijk aan bij dat, hetwelk hij 10 jaren geleden hield voor dezelfde Maatschappij, ter gelegenheid van de herdenking van het 250-jarig bezit der kolonie Suriname in 1917, nl. 'de kolonisatie van Guyana'. In die voordracht had spreker alle kolonisaties in Guyana behandeld, behalve die der Portugeesch-Joodsche Natie. De vestiging dezer natie verdeelde spreker in drie perioden, nl. die welke in 1639 reeds bestond, die van 1652 en die van 1664. Als inleiding ging spreker na het verdrijven der Joden uit Portugal, hun verspreiding over Italië en Nederland en daarna in Brazilië, waar zij een gouden eeuw meemaakten onder Johan Maurits den Braziliaan; totdat zij ook uit dat land in 1654 vertrokken, deels naar

Cayenne, dat in 1656/7 voor een groot deel door Hollanders voor de derde maal in bezit was genomen en waar David Nassy van de vergadering van XIX in 1659 het voorrecht verkreeg om een kolonie te stichten met den titel van Patroon. Toen de Joden en Nederlanders in 1664 door de Franschen werden verdreven, vestigden zij zich in de destijds Engelsche kolonie Suriname, waar de Nederlanders hen drie jaren later zouden terugvinden.

Na deze derde periode kwam spreker tot de eerste vestiging van 1639, welke wordt bewezen door documenten uit den Engelschen tijd van Suriname en de eerste huwelijksinzegening in 1642/3 van den eersten Opperrabbijn (van welke acte een foto ter bezichtiging aanwezig was). Volgens Mr. R. Bijlsma van het Rijksarchief echter zou de datum van die huwelijksacte onjuist zijn en Rabbijn Roos bij zijn publicatie van den Hebreeuwschen tekst de woorden 'en zeventig' hebben weggelaten, zoodat dit huwelijk eerst in 1713 zou zijn ingezegend.

De tweede groep Joden kwam met Lord Willoughby in 1664 uit Engeland. Zij legden plantages aan en werden een blijvend element van de bevolking. Nazaten van de eerste kolonisten zijn thans nog in Suriname woonachtig.

Vervolgens behandelde spreker de stichting van de Portugeesch-Joodsche Gemeente in Suriname in 1661/2 en haar lotgevallen, ontleend aan het door Mr. Bijlsma beschreven archief, dat in 1916 van Suriname naar het Rijksarchief werd overgebracht, en andere historische bronnen. De privilegiën van 1746, 1748 en 1754 (de laatste door Prinses Anna de Gouvernante goedgekeurd), hun invloed en de rol, door de Portugeesche Joden gespeeld, de scheiding van de Hoogduitsche Joden, de organieke regeling van hun kerkgenootschap in 1825 werden alle besproken. Omtrent deze vestiging, merkwaardig omdat zij de oudste blijvende vestiging is van Joden op Amerikaanschen bodem, werd gewaagd van verdraagzaamheid en milddadigheid jegens den medemensch, burgerplicht jegens het land, liefde en trouw aan het Oranjehuis.

In het tweede deel zijner rede behandelde spreker de geschiedenis van de Joden-Savanne, het dorp door hen gesticht aan de Suriname-rivier, een tiental mijlen van Paramaribo, waar zij in 1685 een synagoge stichtten, welker bouwval nog aanwezig is. Spreker gaf een beschrijving van de Joden-Savanne, een van 1788 en een van 1833, een jaar nadat het dorp door brand grootendeels verwoest werd; tevens van de plechtige herdenking van het 100-jarig bestaan in 1785. Nog steeds is de Joden-Savanne een plaats van bezoek voor vele ingezetenen. Meer en meer vervalt de ruïne, en er wordt niets gedaan om dit 17de eeuwse historische monument voor algeheelen ondergang te behoeden. Het gewezen lustoord van vele vermogende Joodsche familien, behoorende tot de oud-adellijke geslachten van Portugal, het dorp, onder zulke gelukkige omstandigheden door een veelbelovend voorgeslacht gesticht, waar de voorzaten van tal van thans

Nederlandsche familiën een blijde toekomst van vrijheid, rust en welvaart tegemoet gingen, vertoont alleen de steeds meer afbrokkelende ruïne van de synagoge. Spreker acht het een plicht dat die ruïne wordt hersteld. Hij vormde tot dat doel een commissie, die pogingen wil aanwenden en geld bijeenbrengen. In die commissie hebben, behalve spreker, zitting de oud-Gouverneur van Suriname G.J. Staal, Prof. Dr. J.L. Palache, de secretaris van de Port.-Isr. Gemeente te Amsterdam A.J. Mendes da Costa, de Opperrabbijn van den Haag J. Rodrigues Pereira, de heer Sigm. Seligman te Amsterdam, Mevr. Vas Nunes-Fernandes, de gewezen voorganger te Paramaribo P.A. Hilfman, de Opperrabbijn van Londen D. Bueno de Mesquita. Ook in Suriname wil men de commissie aanvullen om stappen te doen tot verwezenlijking van het doel. Spreker eindigde met een gedicht van P.R. Roos, voorgedragen ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de synagoge op de JodenSavanne in 1785.

Den 4^{den} Februari hield de Heer C.L. Sch e p p een voordracht over: 'De Romans van Maurits (Paul Adriaan Daum)'.

Spreker ving zijn rede aan, met als zijn meening kenbaar te maken, dat aan Maurits (P.A. Daum) als schrijver iets goed te maken is.

Wel wordt hij nog tamelijk veel gelezen, maar van waardeering uit min of meer officieel letterkundigen kring bleek weinig of niets. In de gebruikelijkste handboeken wordt hij òf niet òf slechts zeer terloops genoemd. Van Deyssel wijdde jaren geleden een paar korte opstellen aan zijn werk, en dat is vrij wel alles, wat van erkend gezaghebbende zijde over Maurits het licht zag. Spreker vindt dat te weinig. Wel is Daum geen schrijver van waarlijk groote allure. Om geestelijken stijl, om woordkunst als zoodanig bekommert hij zich in het geheel niet; tot iets sterk ontroerends brengt hij het niet zoo heel vaak; maar hij is doorlopend echt en waar, daarenboven in hooge mate onderhoudend en niet zelden van een opmerkelijke beeldende kracht.

Reden genoeg, om hem het recht te geven, in de Nederlandsche Letteren niet over het hoofd te worden gezien.

Daarbij zijn wij, vervolgde spreker, in Indisch werk van wezenlijke waarde, vooral uit den tijd, waarin Maurits schreef, namelijk in het laatste kwart der vorige eeuw, niet zóó ruim gesorteerd, dat wij althans niet in eere zouden houden wat wij hebben; te meer, daar die tijd voor Indië van groote beteekenis was.

Spreker lichtte dit nader toe en betoogde, dat wij van gindsche Europeesche en semi-Europeesche samenleving in die dagen geen andere zóó nauwgezette en zuiver typeerende registrering bezitten, als in het werk van Maurits is te vinden.

Daum werd in 1850 te 's-Gravenhage geboren, ging in 1878 als journalist naar Indië, waar hij aan verscheidene dagbladen werk-

zaam was, stichtte in 1886 het thans nog bestaande 'Bataviaasch Nieuwsblad' en stierf als slachtoffer van het Indisch klimaat in 1898 te Laag-Soeren. Zijn romans werden meerendeels geschreven als feuilleton in de dagbladen, waaraan hij verbonden was, en dragen daarvan soms ook wel de sporen. Niettemin zijn de beste van een merkwaardige eenheid van conceptie en uitvoering en bewijzen daarmede de kracht en de echtheid van Daum's scheppend vermogen.

Zijn groote eigenschap is zijn niets ontziende verschoonende waarheidsliefde. In geen enkel opzicht zet hij de werkelijkheid aan, en toch, wat ons in het leven vaak grauw en onbeduidend lijkt, wordt in zijn hand belangwekkend en boeit. Daarmee toont hij, in al den eenvoud zijner daagsche verschijning, een waar kunstenaar te zijn, getrouw aan zijn taak en getrouw aan zich zelf.

Na de boeken van Maurits een voor een te hebben behandeld, en daaruit het een en ander te hebben voorgelezen, eindigde spreker met te herhalen, dat er aanleiding was dit werk nu in herinnering te brengen. Binnen niet zoo heel langen tijd zullen zij, die het Indië hebben gekend, dat Maurits beschrijft, verdwenen zijn, en niemand zal dan meer kunnen getuigen, hoe juist het beeld is, dat hij ons daarvan geeft.

De Heer Dr. W.B. Kristensen sprak den 4^{den} Maart over: 'Henrik Ibsen en de antieke tragedie'.

Spreker ving zijn rede aan met enkele opmerkingen over de Grieksche tragedie. De zoogenaamde oorsprong der tragedie, waarover nog steeds veel geschreven wordt, helpt ons weinig om de tragische literatuur der vijfde eeuw in Griekenland te begrijpen. Deze literatuur moet op zich zelve, afgescheiden van haren onderstelden oorsprong, beschouwd worden. Wat wij onder 'idee der tragedie' verstaan blijkt dan het werk der Atheensche dichters niet te hebben bepaald. Daarentegen valt de verwantschap tusschen de tragedie en het epos in het oog.

Toch wordt ons 'tragische genre' ook in de Attische literatuur aangetroffen. Agamemnon en de Choëphoren van Aischylos, beide Oedipus-drama's en Antigone van Sophokles, Herakles en Hippolytos van Euripides zijn voorbeelden van tragediën in onzen zin van het woord. Tusschen deze groep van de antieke tragedie, waarin de heroën-legende een breede plaats inneemt, en de moderne tragedie is een vergelijking mogelijk.

De heros werd, anders dan gewone afgestorvenen, wegens bepaalde uitnemende eigenschappen of daden vereerd. Reeds vóór zijn dood openbaarde zich zijn goddelijk wezen. Over het algemeen waren de Grieken geneigd de schitterende gaven van groote menschen als vermogens van goddelijken aard te beschouwen, den mensch met het goddelijke in aanraking brengend. Zeker een groot voorrecht van den begenadigde, maar ook een groot gevaar voor den mensch als eindig wezen. De grootste men-

schen, door goddelijke aandrift beziel, streven feitelijk doeleinden na, die buiten dit leven liggen. Dit is een der motieven in de oude tragedie. De grootheid van den mensch beteekent ook zijn ondergang.

Een treffend voorbeeld daarvan is de tragedie van den grootsten heros, het ideaal van menschelijke hoogheid en glorie, Herakles. Euripides knoopt nog bij de mythe aan en laat Hera den waanzin over Herakles zenden. Maar de wraak van Hera is ook bij Euripides godsdienstig volkomen gemotiveerd. Het wordt ons duidelijk gemaakt dat feitelijk de voorafgaande twaalf bovenmenselijke daden Herakles waanzinnig maken, dat wil zeggen zijn bestaan als eindig wezen opheffen. Hij doodt zijn vrouw en zijn kinderen, in den waan het huis van zijn vijand Eurystheus uit te roeien en daardoor zijn overwinningen te bekronen. De glorie van den held keert zich dus ten slotte tegen hem zelf en verplettert hem. Dit is de tragedie van den typischen heros. De tragedies van Hippolytos en Agamemnon en vooral van Prometheus getuigen van dezelfde voorstelling.

De geest der oude tragedie leeft bij vele latere dichters voort. Daaronder ook bij Ibsen, dezen kunstenaar-ascet, die alles aan zijn roeping als kunstenaar ondergeschikt maakte. Dat geeft aan zijn werk een bijzonder persoonlijk karakter; de zware ernst van den dichter deelt zich aan zijn werk mede. Niet de ernst van den moralist en tuchtmeester. Die is wel soms in zijn eerste werken te vinden, zelden in de latere. Het gaat voor hem om grotere dingen dan ethische normen: om inwendige tegenstellingen en conflicten, die den mensch dieper raken dan welke normen ook. Het onderwerp, dat hem vooral aantrekt, is het lot van den niets ontzienden kunstenaar en den grooten mensch, die zijn hand naar het eeuwige uitstrekt. Ibsen heeft misschien even diep als de oude meesters de glorie en den vloek van menschelijke grootheid gekend en begrepen. Wat hij daarover zegt reikt ver; zijn gemeente zou men bijna universeel kunnen noemen, maar de menigte zal er nooit toe behooren. Zijn kunst is, evenals die van de oude tragische dichters, een bij uitstek aristocratische kunst.

Als treffende illustraties van de tragedie bij Ibsen zijn te noemen: Een Volksvijand, die toch vooral als de aanhef van de tragedie beschouwd moet worden; Rosmersholm, Bouwmeester Solness, en Wanneer wij dooden ontwaken. In alle vinden wij het motief terug, dat ook bij anderen van groote beteekenis was: onder het najagen van de hoogste doeleinden, buiten alle eindigheid liggend, werkt de mensch zijn eigen bestaan tegen. Een vloek, aldus besloot spreker zijn voordracht, rust op alle menschelijke grootheid.

Den 1sten April hield de Heer Dr. N.J. Krom een met lichtbeelden verduidelijkte voordracht over: 'Oud-Javaansche badplaatsen'.

Spreker vond in de omstandigheid, dat de studie der oudheden van Java een zoo bij uitstek Nederlandsche wetenschap is, aanleiding in dezen kring iets mede te deelen over de oudheidkundige werkzaamheden in de laatste jaren daar te lande, waaronder het onderzoek der badplaatsen een voorname plaats inneemt. Na een bespreking van de gewoonten op dit gebied in den Compagnietijd, ging spreker na in hoeverre deze met de gebruiken in het middeleeuwsche Java overeenstemmen. Het bleek, dat dit ten deele het geval is, terwijl anderzijds ook punten van verschil met Voor-Indië aan den dag treden. Voorts is op Java zelf een duidelijk onderscheid waar te nemen tusschen de Middel-Javaansche periode (achste en negende eeuw), waarin men meer de Hindoe-traditiën volgt, en den Oost-Javaanschen tijd (de tiende tot de vijftiende eeuw), die veeleer Indonesisch getint is. Onder de zeer schaarsche overblijfselen uit den aanvang van laatstbedoeld tijdperk behooren juist een paar badplaatsen, die daarvoor kunsthistorisch van bijzonder belang zijn. Ook op het gebied van den godsdienst trokken zij de aandacht, daar het behalve badplaatsen tevens heiligdommen zijn, en wel de plekken, waar onder den reinigenden waterstraal de asch van overleden vorsten was bijgezet. In het algemeen trouwens moet het bad niet als hygiënische maatregel of als verfrissing beschouwd worden, doch is het, voor zoover het in de groote officieele badheiligdommen plaats vond, als een godsdienstige ceremonie te beschouwen: van het ritueel is op Bali nog iets bewaard gebleven.

Over de bijzetting in de daarbij opgerichte godenbeelden, deelde spreker eenige bijzonderheden mede, om daarna over te gaan tot de behandeling van het voornaamste onderdeel van groote en kleine badplaatsen: de spuiers, waardoor het water naar buiten trad.

Eindelijk is er nog een enkel voorbeeld van een om zijn heilzame werking bezochte geneeskrachtige bron, die echter niet als een badplaats, maar als een tempel behandeld is, zooals spreker ten slotte nader uiteenzette.

Den 6^{den} Mei ten slotte deelde de Heer Dr. C.J. W i j n a e n d t s F r a n c k e n ons een en ander mede over: 'Hebbel's denkbeelden over dichtkunst en dichters'.

Spreker ving aan met Hebbel - ten onzent te weinig bekend - een uiterst veelzijdig autodidact en zelfstandig denker te noemen. Hij wenscht liefst niet in 't bijzonder 'dichter' genoemd te worden. Zeer afhankelijk van oordeel, kenmerkt hij zich door een zeer vroegtijdige ontwikkeling. Met zijn intuïtief doorschouwenden geest, kleedt hij, evenals Nietzsche, zijn denkbeelden in den vorm van aphorismen, wars als hij is van alle stelselmatigheid en leerstelligheid. Maar niet ten onrechte is hij genoemd de meest philosophische van alle dichters. Zijn dagboeken zijn een ware schatkamer van prachtige, diepzinnige en kernachtig uitgedrukte gedachten.

Hebbel hechtte zeer veel waarde aan het droomleven. Het scheppingsproces des dichters is voor hem een aan den droom verwante toestand. Groot gewicht wordt daarbij gehecht aan het onbewuste. De kunstproductie vertegenwoordigt het hoogste levensproces, maar haar eigenlijke conceptie ligt geheel buiten het bewustzijn; wat bij de massa het instinct is, is bij het genie de intuïtie. Genie is ‘intelligentie van geestvervoering’. Het talent moet nadenken, het genie aanschouwt; het genie ligt in de diepte, het talent is de uitbreiding; het genie ligt in het kwalitatieve, het talent is het kwantitatieve. Het geniale is strikt persoonlijk en onnavolgbaar.

Alle kunst - aldus Hebbel - vereischt een of ander eeuwig element. Op bloote zinnelijkheid laat zich geen kunstwerk bouwen, noch ontspruit dit uit het bloote denken. Door de er in vervatte onbewuste elementen hangt de kunst samen met den wereldgeest, uit welks diepte zij opstijgt als een openbaring. Taak van alle kunst, als hoogste levensvorm, is het aanschouwelijk maken van het oneindige in de enkele verschijning.

Natuurlijk spreekt Hebbel in de eerste plaats over dichtkunst; en talrijk zijn bij hem de opmerkingen over de menigvuldige quasi-dichters, die zonder eenige werkelijke inspiratie verzen smeden, waardoor er in de letterkunde zooveel verzen voorkomen, die zelfs dan niet te verontschuldigen waren, al zou het in de tien geboden heeten: ‘Gij zult verzen maken!’ Toch beschouwen de meeste menschen een vers op zich zelf reeds, ook zonder eenige dichterlijke gedachte, als een heele prestatie, ‘terwijl de dichters meenen daarin alles te mogen zeggen, wat hun anders een dwangbuis zou bezorgen’. Gelukkig althans dat de meesten, die hun gedichten uitgeven, geen anderen wil hebben ‘dan dat zij, evenals Karel V, nog bij hun leven hun eigen begrafenis kunnen vieren’.

De ware dichter schrijft, in tegenstelling met zulke scribenten, slechts onder inspiratie. Hij kan evenmin naar willekeur dichten als droomen, maar onder ingeving kan dan ook de drang tot dichten onweerstandbaar worden. ‘De echte dichter zou nog op een woest eiland zijn verzen in 't zand schrijven, al zag hij reeds den rhinoceros aankomen, die ze zoo aanstonds zou vertrappen’.

Alles hangt dáárvan af, of het denkbeeld den dichter, dan wel de dichter het denkbeeld overweldigt; en of het woord de gedachte, dan wel de gedachte het woord verwekt. De meeste dichters hebben eigenlijk niets te zeggen en laten zich slechts leiden waarheen taal en woorden hen voeren. Maar bij den waren dichter wil dichten zeggen ‘zich verwoorden’. Alle werkelijke poëzie is ‘Thränenwein’, in haar wordt de smart der menschheid tot muziek. Alle verstandswerk treedt daarbij op den achtergrond, het verstand mag van een dichtwerk wel wat afnemen, maar er niets aan toevoegen. Daarom was het ook van

Kant een misvatting de dichtkunst te willen aanduiden als 'de onbekwaamheid om denkbeelden en begrippen te vormen'.

In de dichtkunst moet alles spontaan geschieden, zonder eenige berekening of bijjoogmerk, en uitsluitend voortvloeien uit een doorvoeld innerlijk leven. En wie, aldus besloot spreker, slechts den schijn daarvan aanneemt, doet niet anders dan ons voorliegen. Hierin ligt juist het onderscheid tusschen 'dichten' en 'erdichten'.

De eerste Maandvergadering van het nieuwe Vereenigingsjaar, die op 1 October 11. plaats had, benoemde den Heer F. H o p m a n tot Voorzitter der Maatschappij. Hij aanvaardde de leiding met een toespraak, waarin hij hulde en dank bracht aan zijn voorganger, den Heer Dr. H. T. C o l e n b r a n d e r, voor het vele, waardoor hij gedurende zijn voorzitterschap de Maatschappij aan zich verplicht heeft.

De zesentwintig in Juni 11. verkozen gewone leden namen allen en de vijf buitenlandsche allen op één na - den Heer Dr. S. F. G i e, van wien geen antwoord inkwam - hunne benoeming aan.

Ook het in diezelfde Vergadering benoemde bestuurslid, de Heer Dr. J. H. K e r n H z., heeft zijn benoeming aanvaard.

Gebruikmakende van art. 16 der sinds de vorige Jaarlijksche Vergadering gewijzigde Wet, heeft het Bestuur, in de Bestuursvergadering van 27 September 11., den Heer Dr. H. D. B e n j a m i n s t e 's-Gravenhage, tot lid der Maatschappij benoemd.

De nieuwe bundel Handelingen en Levensberichten 1925-1926 verscheen in het najaar. Hij hield een vijftiental Levensberichten in, waaronder, zooals U gebleken zal zijn, eenige bijzonder belangrijke.

Omtrent andere uitgaven, door de Maatschappij ontworpen of gesteund, valt te melden dat het Supplement, over 1910-1920, op het Repertorium betreffende de geschiedenis des Vaderlands ter perse is en binnenkort zal verschijnen. De Maatschappij is er den Heer Dr. P. J. B l o k zeer erkentelijk voor, dat door zijn ruime bijdrage - waarvan in het vorige Jaarverslag melding is gemaakt - deze nuttige en sinds lange jaren gewenschte uitgave tot stand is kunnen komen.

De Heer Dr. J. H e i n s i u s bracht den Heer J o h. d e M e e s t e r Sr. de hulde van het Bestuur over bij zijn aftreden als Redacteur van de Nieuwe Rott. Courant.

De Heer Dr. J. W. M u l l e r vertegenwoordigde de Maatschappij bij de verassing van Dr. J. T e W i n k e l.

Voorts nam de Maatschappij de uitnoodiging van de Afdeeling Letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen aan om deel uit te maken van een groep lichamen met representatief karakter op historisch gebied, die zich ten doel zullen stellen twee afgevaardigden aan te wijzen om zitting te

nemen in het op 14 en 15 Mei 1926 te Genève opgerichte Comité International des Sciences historiques.

Zooals de Voorzitter U reeds heeft medegedeeld, werd onze Maatschappij dit jaar getroffen door het overlijden van 11 gewone en 4 buitenlandsche leden.

Op dit oogenblik telt de Maatschappij 1 eereid, 540 gewone leden in Nederland, 10 in onze overzeesche gewesten, 26 in den vreemde en 162 buitenlandsche leden, van wie 19 de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben: een totaalcijfer dus van 738.

Bijlage III. Verslag van den bibliothecaris.

De bibliotheek werd in het afgelopen jaar vermeerderd met ongeveer 400 boeken, een honderdtal overdrukken, een verzameling brieven en eenige fragmenten van een Mnl. handschrift, bovendien met de vervolgen van een groot aantal tijdschriften en genootschapswerken.

Een omvangrijk geschenk gewerd ons van de erven van wijlen ons eerelid Prof. Dr. J. Verdam, bestaande in een aantal boeken, die tot nu toe gebruikt waren voor de voltooiing van het Middelnederlandsch Woordenboek, waaronder belangrijke verzamelwerken als de Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandsche Recht, deelen van den Recueil des anciennes coutumes de Belgique en van den Inventaire des Archives de la ville de Bruges. Afzonderlijke vermelding verdienen hierbij ook twee incunabelen: J. Bottelgier, Somme Rurale ofte Praktijck in Regten, Delf 1483, en: P. Comestor, Scolastica Historia, Argentini 1485. Verder een afschrift, door Prof. Matthes, van het handschrift der fragmenten van den Renout van Montalbaen en eenige fragmenten van een handschrift van den Middelnederlandschen ridderroman Loyhier ende Malaert.

Tot bijzonderen dank verplichtte ons ook dit jaar wederom ons eerelid Prof. Dr. S.G. de Vries, die aan onze boekerij de verzameling brieven schonk, door Hendrik Kern aan Matthias de Vries geschreven, van welke verzameling de heeren Uhlenbeck en Caland reeds vroeger in hunne levensberichten van Kern gebruik hebben gemaakt. De schenker voegde daar nog bij een brief van Opzoomer aan M. de Vries, alsmede een alleraardigsten brief aan Matthias de Vries van zijn vader Abraham de Vries, bevattende een geestige beschrijving van de jaarvergadering onzer Maatschappij in het jaar 1850 aan de Vink.

Verschillende leden onzer Maatschappij zonden ons, de goede gewoonte getrouw, een exemplaar hunner geschriften. Ook sommige belangstellenden buiten onze Maatschappij verplichtten ons op deze wijze tot dank. Een kostbaar werk, ook wegens de uitvoering, het Gedenkboek der Tabakmaatschappij Arendsburg, bewerkt door ons medelid den heer A. Hoyneck van Papendrecht, werd ons vanwege haar directie toegezonden. Voorts ontving onze bibliotheek boekgeschenken op het gebied der Nederlandsche taalkunde van de heeren A. Beets en J.W. Muller, op dat

der geschiedenis van de Nederlandsche letterkunde van de heeren J.F.M. Sterck, S. Anema en A. Schillings, op dat der vergelijkende literatuurgeschiedenis van Dr. A. Borgeld. Tot de fraaie letteren behooren de geschenken van Mevr. Van Ammers-Kühler, Mevr. Van Zeggelen en van de heeren J. Walch, S. Anema, N.J. Beversen en A. Schillings. Op het gebied der vaderlandsche geschiedenis verrijkten onze boekerij de heeren E.F. baron Mulert, J. Witlox en de Kaapsche archivaris Graham Botha, meer op dat der locale geschiedenis de heeren Werner, Wiersum, Honig en Van der Ven, alsmede de vereeniging Die Haghe, op dat van het oud-vaderlandsch recht de Engelsche hoogleeraar R.W. Lee. Van bibliographischen aard waren de geschriften van onze medeleden Oudschans Dentz en De Mare. Op het gebied der Germaansche, ook Skandinaafsche philologie en geschiedenis ontvingen wij geschenken van onze buitenlandsche leden Frings te Bonn en Knudsen te Kopenhagen, voorts van den heer Wadstein; Fransche letterkundige werken zonden ons de heeren M.J. Premsela en J. Fransen. Mocht ik iemand overgeslagen hebben, dan zij ook hij niettemin overtuigd van den dank onzer Maatschappij.

Aangekocht werden dit jaar onder meer een aantal werken van moderne Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers en schrijfsters, eenige Zuidafrikaansche spraakkunsten en woordenboekjes, en verder een verzameling werken van Friesche auteurs. Het spreekt vanzelf dat ook de voornaamste werken op het gebied der Nederlandsche taal- en letterkunde, in den loop van dit jaar verschenen, zooveel mogelijk aangeschaft zijn.

Ten slotte betuig ik gaarne mijn dank aan de Bibliotheekcommissie en de directie en ambtenaren der Universiteitsbibliotheek en zij het mij geoorloofd een woord van bijzonderen dank te richten tot mijn medebestuurslid Prof. J.W. Muller voor de bereidwilligheid, waarmede hij gedurende eenige maanden de functie van bibliothecaris heeft willen waarnemen.

Bijlage IV.**Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1926.****A. Algemeene rekening.**

Ontvangsten.		
I.	Saldo der rekening over 1925	f 3961,74 ⁵
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren (contributies)	f 99,94
III.	Opbrengst van bezittingen, ten deele voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Van Vollenhoven,</i> <i>Hamelberg, Suringar, Fruin, De Fremery, Netscher,</i> <i>Verdam, mevr. Du Rieu en Brink</i>	f 775,30
IV.	Schenking voor den Prijs van aanmoediging en gekweekte rente	f 1074,35
V.	Legaat M.J. BRINK	f 300,90
VI.	Verkoop van Handelingen en Levensberichten	f 30,50
VII.	Contributiën 1926/27	f 5909,78
	Totaal der ontvangsten	<hr/> f 12152,51 ⁵

Uitgaven.

I.	Kosten van bestuur	f 1820,15
II.	Kosten der algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 241,75
III.	Kosten der vaste Commissiën	f 35,87
IV.	Kosten van geschriften, door de Maatschappij uitgegeven	f 2306,27
V.	Kosten der Bibliotheek	f 1799,79
VI.	Bijdragen: aan het Vondel-Museum f 5.-; aan de Boekencommissie v.h.A.N.V. f 10.-; aan het Openlucht-Museum f 5.-; aan het Holland-Institut te Frankfort a/d Main voor ééns f250.-	f 270,-
VII.	Prijs van aanmoediging	f 1000,-
VIII.	Belegging van gelden	f 1280,90
	Totaal der uitgaven	<u>f 8754,73</u>

Recapitulatie.

Totaal der ontvangsten	f 12152,51 ⁵
Totaal der uitgaven	f 8754,73
Batig saldo van het dienstjaar	<u>f 3397,78⁵</u>

Gezien en goedgekeurd door het gecommiteerd Bestuurslid en het gecommiteerd lid buiten het Bestuur:

(w.g.) J.H. KERN.

(w.g.) DAMSTÉ.

Leiden, 8 April 1927.

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 3 April 1927.

Rekening en Verantwoording van den Penningmeester, over het jaar 1926.

B. Rekening van het Vaste Fonds.

	Ontvangsten.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1925	<i>f</i> 32,66	<i>f</i> 852,86
II.	Rente van het Fonds:	<i>f</i> 66,72 ⁵	<i>f</i> 200,17 ⁵
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 21600 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2 %		
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 21700 Inschr. Grootb. Nat. Schuld 2 1/2 %	<i>f</i> 67,03 ⁵	<i>f</i> 201,11 ⁵
III.	Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		<i>f</i> 28,83
	Totaal der ontvangsten	<u><i>f</i> 166,42</u>	<u><i>f</i> 1282,98</u>

	Uitgaven.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Belegging van gelden	<i>f</i> 126,86	
II.	Subsidies:		<i>f</i> 250,-
	aan D.J. van der Ven, voor Herfstfilm		
	aan Dr. H.J.A. Ruys voor de voltooiing		<i>f</i> 300,-
	van het Supplement 1911-20 op het		
	Repertorium Vaderlandsche geschiedenis		
	Totaal der uitgaven	<u><i>f</i> 126,86</u>	<u><i>f</i> 550,-</u>
	Recapitulatie.		
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 166,42	<i>f</i> 1282,98
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 126,86	<i>f</i> 550,-
	Batig saldo van het dienstjaar	<u><i>f</i> 39,56</u>	<u><i>f</i> 732,98</u>

Gezien en goedgekeurd door het gecommiteerd Bestuurslid en het gecommiteerd lid buiten het Bestuur:

(w.g.) J.H. KERN.

(w.g.) DAMSTÉ.

Leiden, 8 April 1927.

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 3 April 1927.

Bijlage V. Verslag der commissie voor taal- en letterkunde.

De Commissie heeft in het afgelopen genootschapsjaar achtmaal vergaderd. Voorzitter was de heer Van der Meulen, secretaris de heer Kern.

In verband met de gewijzigde tijd en wijze van benoeming der leden zou er in de samenstelling van de Commissie dit jaar geen verandering zijn gekomen, indien niet, geheel op het laatst, de heer Te Winkel, sedert lange jaren lid, haar was ontvallen.

Van het door de Commissie geredigeerde Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde kwam het 45ste deel klaar en verschenen van het 46ste deel twee afleveringen.

De Commissie bracht aan het Bestuur verslag uit over enkele aanvragen om steun uit de middelen der Maatschappij.

De wetenschappelijke mededeelingen betroffen de volgende onderwerpen:

Oude en nieuwe voornamen, in 't bijzonder verkorte namen, door den heer Boekenoogen.

De plaatsnamen op *-drecht*; de namen *Oestgeest*, *Rijnsburg* en *Noordwijk*; iets over teruggevonden fragmenten van Loyhier ende Malaert, door den heer Muller.

Scheeps- en zeemanstermen uit Van der Gon's *Het Scheepsleven* (1714¹ en 1731²), door den heer Beets.

De vorm *jou* in *O jou deugniet!* en dergelijke uitdrukkingen; een plaats uit den Ferguut; verwanten van mnl. *verweent*, door den heer Kern.

Enkele gegevens voor de literaire cultuur in de zeventiende eeuw, ontleend aan *Const-thonende Juweel* (1607) en *Vlaerdings Rederijckbergh* (1617), door den heer Knuttel.

De afkomst van het woord *verrel*; de compositie van Huygens' *Zede-Printen*, door den heer Heinsius.

Enkele plaatsen uit Breero's *Spaansche Brabander*; een oude scheepsrekening uit het jaar 1470, berustende op het archief te Middelburg; het woord *passagieren*, door den heer Van der Meulen.

Bijlage VI. Verslag der commissie voor geschied- en oudheidkunde.

De vergaderingen der Commissie hadden wederom aan huis bij de leden plaats en wel op 30 Sept., 28 Oct., 25 Nov. 1926 en 27 Jan., 24 Febr., 31 Maart en 28 April 1927. Doorgaans werden die samenkomsten zeer goed bezocht, zoodat het zelfs meermalen voorkwam, dat leden, met belangrijk materiaal ter vergadering aanwezig. niet aan het woord konden komen. Voorzitter was de heer De Blécourt, Secretaris de heer Bijleveld.

Door de wetsverandering onzer Maatschappij kwamen geene veranderingen of benoeringen in het najaar voor.

De leden behandelden de nagenoemde onderwerpen:

De heer Blok: politieken brief aan D. van der Muelen; moordplan van Prins Willem I tegen hertog Eric van Brunswijk; het strijken van de vlag.

De heer Knappert: handelskerken; bezoeksreizen van 19de eeuwsche predikanten in de Molukken; het zeldzame werk, Wijngaard van den H. Franciscus; Laurens Storm van 's-Gravesande, gouverneur van Essequebo e.a.

De heer Overvoorde: brieven van D. van der Muelen.

De heer Molhuysen: Hugo de Groot's de Jure praedae en brieven van De Groot.

De heer Huizinga: Jan Veth's Academietijd.

De heer De Blécourt: Welgeboren mannen; Wie was Klaasje Zevenster?

De heer Eekhof: Brieven van H. de Groot.

De heer Meyers: Nederlanders in Chili; Slavisch recht in Duitschland.

De heer Kleyntjens: Ontstaan der parochies in het Zuiden van Nederland; het klooster Leliëndaal op Schouwen; de reformatie in Friesland.

De heer Van Blom: Kerkrekeningen van Ameland; accijnzen; poging tot herhaald Universiteitsexamen elders.

De heer Bijleveld: openlucht-reliefkaart van Salzburg en Opper-Oostenrijk te Heilbronn; opgravingen te Valkenburg; Jodenbekeering te Zalt-Bommel 1826; de persoon van Klaasje Zevenster.

Aanhangsel.

Voor den vooravond der Alg. Vergadering onzer Maatschappij, op 7 Juni 1927 des avonds te 8 ure, had de Commissie Dr. Henri Obreen uit Brussel uitgenoodigd. De opkomst van leden was zoo groot als nooit te voren, bij herinnering van de meeste onzer leden.

De spreker had eene zeer duidelijke, geteekende kaart van indrukwekkende afmeting medegebracht, die zijn gehoor een goed denkbeeld gaf van de plaatselijke toestanden op de Zuidhollandsche eilanden en den N.W. hoek van Brabant omstreeks 1300, die zooveel van de tegenwoordige verdeeling van land en water verschillen. Juist in het midden van het afgeteekende gebied bevonden zich de heerschappijen van Putten en Strijen, waarover Dr. Obreen's lezing ons nader zou inlichten. Dat hij daarmee reeds bij de twaalfde eeuw kon aanvangen, vindt zijn oorzaak in het feit, dat deze belangrijke goederen reeds in de 15de eeuw door versterf aan den grafelijken leenheer vervielen en de archieven zodoende veilig bewaard werden.

De heerschappij van Putten strekte zich buiten het eiland van dien naam over gedeelten van IJselmonde, Hoekschen waard en Overflakkee uit; die van Strijen daarentegen, hoofdzakelijk over het tegenwoordig Noordbrabantsch gebied. Door het huwelijk van den befaamden Nicolaas van Putten, die een der voornaamste aanvoerders was in den strijd tegen de Vlamingen, werden beide heerschappijen in ééne hand vereenigd. De stad Geervliet, met hare uit het eind der 12de eeuw dagteekenende, belangrijke tol, was de hoofdplaats, waar de Heeren zetelden en waar het bouwvallig grafmonument in de kerk nog aan deze historische figuur herinnert.

Uitvoerig ging spreker de verschillende leden van het geslacht van Putten na, tot de dochter van genoemden heer Nicolaas, waarmee het oude geslacht uitstierf; pas eene eeuw daarna vervielen deze groote goederen bij gebrek aan nakomelingschap aan de grafelijkheid.

Na eene korte pauze, waarvan de voorzitter der commissie gebruik maakte om eenige inlichtingen te vragen, kreeg de oeconomische, rechterlijke en kerkelijke geschiedenis dezer landen eene beurt. Het was een welvarend gebied, waardoor vele belangrijke handelswegen te water liepen. Spreker wees vooral op de

geheel verdwenen rivier de Striene en op de gevolgen van den beruchten St.-Elisabethvloed van 1421 ook voor deze streken, wier aanzien sindsdien geheel veranderd is; ten slotte, op de grenzen tusschen de bisdommen Utrecht en Luik in die dagen, waardoor verklaard werd waarom de vinders van het H. Sacrament van de Niervaart zich tot Luik en niet tot Utrecht hebben gewend.

De heeren Blok, Nolet, Huizinga, Van Blom en Unger, alsmede Jhr. van Rheineck Leyssius, als introduc e aanwezig, maakten eenige opmerkingen of vroegen inlichtingen, die door den spreker beantwoord werden.

De heer De Blécourt, voorzitter, bracht hem dank voor zijne voordracht; tegen 10 uur ging men uiteen.

Bijlage VII. Verslag der commissie voor schoone letteren.

Ook dit jaar heeft de arbeid der Commissie voor Schoone Letteren zich er toe bepaald, de letterkundige werken te bestudeeren en te vergelijken, die verschenen zijn, sedert de vorige maal de jaarlijksche prijs van *f* 1000.- is uitgereikt. Het desbetreffend advies aan het Bestuur der Maatschappij is door de Commissie opgemaakt in hare vergadering van 14 Maart 1927 en zal aan de leden op de Algemeene Jaarvergadering worden voorgelezen.

Ter voorziening in de vacature, ontstaan doordat de heer Frits Hopman ontslag nam als lid der Commissie, werd een voorstel aan het Bestuur gedaan.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**BESCHERMVROUW: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der
Nederlanden.**

**BUITENGEWOON EERELID: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik
der Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 4^{den} October 1927.

Het Bestuur van de Maatschappij verzoekt den leden met aandrang hunne portretten, ter opname in de bestaande verzameling, aan de Maatschappij af te staan.

Het postrekening-nummer van de 'Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde' is **79110. De leden worden uitgenoodigd, in hun geldelijke betrekkingen met de Maatschappij, zooveel mogelijk van den postchèque-en -girodienst gebruik te maken.**

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARESSE.

Bestuur.

Mr. D. van Blom, *Voorzitter.*
 Dr. C. Serrurier, *Secretaresse.*
 Dr. J. Heinsius, *Penningmeester.*
 Dr. R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris.*
 F. Hopman.
 Dr. B.A.P. van Dam.
 Dr. J.W. Muller.
 Dr. J.F.M. Sterck.
 Dr. J.H. Kern.
 Dr. N.J. Krom.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. G.J. Boekenoogen.
 Dr. R. van der Meulen Rz.
 Dr. J.A.N. Knuttel.
 Dr. G.G. Kloeke.
 Dr. A. Beets.
 Dr. J. Heinsius.
 Dr. J.W. Muller.
 Dr. J.H. Kern.
 Dr. J. de Vries.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Dr. P.J. Blok.
 Dr. L. Knappert.
 Mr. Dr. J.C. Overvoorde.
 Dr. P.C. Molhuysen.
 Dr. J. Huizinga.
 Dr. A. Eekhof.
 W.J.J.C. Bijleveld.
 Mr. A.S. de Blécourt.
 Mr. E.M. Meyers.
 Mr. D. van Blom. *Buitengewone leden.*
 J. Kleyntjens. *Buitengewone leden.*

Commissie voor schoone letteren.

Mr. M. Nijhoff.
K.J.L. Alberdingk Thijm.
F. de Meyier.
J.W.F. Werumeus Buning.
J. van Dullemen-De Wit.
E. Zernike.
C.L. Schepp.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.
Dr. A. Beets.

Bibliotheekscommissie.

Dr. G.J. Boekenoogen.
Dr. N.J. Beversen.
Dr. L. Knappert.

Eerelid.

Dr. S.G. de Vries, Leiden. 1921. (Lid in 1886).

Gewone leden.**A. In Nederland gevestigd.**

Aalberse, Mr. P.J.M., 's-Gravenhage. 1917.
 Aalders, Dr. W.J., Groningen. 1918.
 Aalst, Dr. C.J.K. van, Hoevelaken. 1925.
 Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.
 Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.
 Alberdingk Thijm, K.J.L., Haarlem. 1895.
 Albers, P., Maastricht. 1909.
 Alting, zie Carpentier.
 Ammers-Küller, Mevrouw J. van, Amsterdam. 1916.
 André de la Porte, Mr. G., Leiden. 1923.
 Andreae, zie Fockema.
 Anema, Seerp, Haarlem. 1915.
 Appeldoorn, Dr. J.G., Amsterdam. 1923.
 Arendonk, Dr. C. van, Leiden. 1924.

Baader, Dr. Th., Nijmegen. 1927.
 Baard, C.W.H., Amsterdam. 1914.
 Babberich, zie Nerée.
 Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.
 Balbian, zie Verster.
 Barge, Dr. J.A.J., Leiden. 1924.
 Bartstra, J.S., Haarlem. 1922.
 Bastiaanse, Frans, Hilversum. 1917.
 Baudet, Mejuffrouw Dr. F.E.J.M., Utrecht. 1912.
 Becker, Dr. B. Amsterdam. 1924.
 Beeck, A.L. van, Leiden. 1924.
 Beekman, Dr. A.A., 's-Gravenhage. 1884.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., 's-Gravenhage. 1901.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., 's-Gravenhage. 1911.
 Been, Joh. H., Brielle. 1897.
 Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
 Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.
 Beijnen, zie Koolemans.
 Bemmelen, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1921.
 Benjamins, Dr. H.D., 's-Gravenhage. 1926.
 Beresteyn, Jhr. Mr. Dr. E.A. van, 's-Gravenhage. 1919.

Berg-Van der Stempel, Mevrouw Dr. B.M., Amsterdam. 1914.

- Berg, Dr. J., Amsterdam. 1919.
 Bergsma, Dr. J., Paterswolde. 1895.
 Berlage, Dr. H.P., 's-Gravenhage. 1916.
 Beversen, Dr. N.J., Leiden. 1903.
 Bierens de Haan, Dr. J.D., Aerdenhout. 1897.
 Bijleveld, W.J.J.C., Leiden. 1910.
 Bijlsma, Mr. R., 's-Gravenhage. 1915.
 Bijvanck, Dr. A.W., Leiden. 1919.
 Blankenstein, Dr. M. van, Scheveningen. 1913.
 Blécourt, Mr. A.S. de, Leiden. 1915.
 Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
 Bloem, Mr. J.C., Rotterdam. 1922.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
 Blok, Mr. A.J., Leiden. 1910.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. D. van, Leiden. 1910.
 Boas, Dr. M., Amsterdam. 1918.
 Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Leeuwarden. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. C. de, Leiden. 1916.
 Boer, Dr. Tj. de, Amsterdam. 1900.
 Boersema, Dr. K.H., Leiden. 1926.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boldingh-Goemans, Mevrouw W.L., 's-Gravenhage. 1920.
 Bolhuis, Mr. J.J. van, 's-Gravenhage. 1922.
 Bolk, Dr. L., Amsterdam. 1909.
 Bolkestein, Dr. H., Utrecht. 1919.
 Bonebakker, Dr. E., Eindhoven. 1906.
 Booven, Henri van, Hilversum. 1917.
 Bordewijk, Mr. Dr. H.W.C., Groningen. 1925.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Bosboom Nz., J., 's-Gravenhage. 1916.
 Bosch, J.H. van den, 's-Gravenhage. 1892.
 Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
 Bothenius Brouwer, A.J., 's-Gravenhage. 1921.
 Boudier-Bakker, Mevrouw I., Groningen. 1905.
 Boulan, E., Groningen. 1918.
 Bouricius, Mr. L.G.N., Rijswijk. 1927.
 Braak, Dr. S., Winschoten. 1924.
 Braakensiek, Joh., Amsterdam. 1924.
 Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
 Brinkerink, D.A., Arnhem. 1905.
 Brom, Ed. Th. J., Amsterdam. 1918.
 Brom, Dr. Gerard B., Nijmegen. 1912.
 Brouwer, zie Bothenius.
 Brown, Dr. Irwin, Rotterdam. 1921.

Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.

- Bruine (de), zie Slotemaker.
 Bruna, J.J., Amsterdam. 1924.
 Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.
 Büchner, Dr. V.F., Leiden. 1915.
 Buning, zie Werumeus.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Burger, Dr. H., Amsterdam. 1920.
 Bussy (de), zie Cosquino.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Callenbach, Dr. J.R., Rotterdam. 1914.
 Cannegieter, H.G., Haarlem. 1927.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Carpentier Alting, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1908.
 Casimir, R., 's-Gravenhage. 1916.
 Cohen, Dr. D., 's-Gravenhage. 1926.
 Colenbrander, Dr. H.T., Leiden. 1898.
 Colijn, H., 's-Gravenhage. 1915.
 Cosquino de Bussy, Mr. A. le, Hilversum. 1919.
 Costa (da), zie Mendes.
 Coster, D., Amersfoort. 1915.
 Coster, Dr. H.P., Groningen. 1917.
 Cramer, Dr. J.A., Utrecht. 1925.
 Cuypers, Ir. J., Roermond. 1925.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Dam, Dr. J. van, Amsterdam. 1925.
 Dam van Isselt, W.E. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Damsté, H.T., Oegstgeest. 1925.
 Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Degener, zie Schmidt.
 Deinse, J.J. van, Enschedé. 1926.
 Dekking, H.M., Rotterdam. 1918.
 Dentz, zie Oudschans.
 Diferee, Dr. H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. J.C. van, Bloemendaal. 1922.
 Dillen, Dr. J.G. van, Amsterdam. 1923.
 Dishoeck, C.A.J. van, Bussum. 1925.
 Dokkum, J.D.C. van, Wageningen. 1919.
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., Beetsterzwaag. 1911.
 Doorman, Mejuffrouw Chr., 's-Gravenhage. 1918.
 Doppler, Dr. P., Maastricht. 1926.
 Dorens, zie Erven.
 Dorp, Mejuffrouw Dr. E.C. van, Bloemendaal. 1921.
 Draaijer-De Haas, Mevrouw A., 's-Gravenhage. 1917.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.

Driessen, F., Leiden. 1915.

- Drion, F.J.W., 's-Gravenhage. 1925.
 Dugteren, Mejuffrouw I.M. van, Rotterdam. 1926.
 Dulleme-de Wit, Mevrouw J. van, Amsterdam. 1923.
 Duyvendak, J.J.L., Oegstgeest. 1923.
 Dyserinck, H., Maastricht. 1914.
- Easton, Dr. C., Scheveningen. 1913.
 Ebbinge Wubben, Dr. C.H., 's-Gravenhage. 1911.
 Eck, Dr. D.A.H. van, Leiden. 1915.
 Eck, Mejuffrouw O.J. van, Amsterdam. 1926.
 Eeden, Dr. W. van, Delft. 1926.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van, Amsterdam. 1912.
 Eekhof, Dr. A., Oegstgeest. 1912.
 Eerde, J.C. van, Amsterdam. 1918.
 Elst, Dr. J. van der, Hilversum. 1921.
 Embden (van), zie Meerkamp.
 Endepols, Dr. H.J.E., Maastricht. 1911.
 Engelen, Jonkvrouw C., Zutphen. 1918.
 Engels, Dr. G., Rotterdam. 1923.
 Enk, Dr. P.J., Leeuwarden. 1917.
 Eringa, Dr. S., Rotterdam. 1922.
 Erven Dorens, A.A.G. van, Arnhem. 1924.
 Esser, Maurits, Laren (N.H.). 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Bilthoven. 1903.
 Eysinga, Jhr. Mr. W.J.M. van, Leiden. 1913.
 Eysten, Mr. Dr. J. Wackie, Nijmegen. 1911.
- Fabius, Mr. D.P.D., 's-Gravenhage. 1899.
 Fabricius, Jan, Voorburg. 1916.
 Feen, A.H. van der, Amsterdam. 1919.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Fenema, C.H. van, Oosterbeek. 1918.
 Fetter, Dr. J.C.A., Rotterdam. 1927.
 Fijn van Draat, Dr. P., Utrecht. 1911.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Utrecht. 1911.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Fruin, Mr. R., 's-Gravenhage. 1891.
 Funke, J., Amsterdam. 1916.
- Gaaf, Dr. W. van der, Amsterdam. 1924.
 Gaay Fortman, Mr. B. de, Amsterdam. 1923.
 Gallas, K.R., Amsterdam. 1921.
 Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Geelkerken, Dr. J.G., Amsterdam. 1926.
 Geertsema, Mr. C.C., Groningen. 1913.
 Gelder, Dr. J.J. de, Oegstgeest. 1922.
 Gelder-Van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Bilthoven. 1895.

Gelder, Dr. H.A. Enno van, Ginniken. 1922.

- Gelder, Dr. H.E. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Gerretson, Dr. C., Utrecht. 1913.
 Ghijsen, Mejuffrouw Dr. H.C.M., Domburg. 1921.
 Giffen, Dr. A.E. van, Groningen. 1923.
 Gijn, Mr. A. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Gijselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Wassenaar. 1910.
 Gils, Dr. P.J.M. van, Roermond. 1908.
 Gimberg, J., Zutphen. 1912.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Nijmegen. 1909.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw de Wed. Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gogh-Kaulbach, Mevrouw A. van, Amsterdam. 1914.
 Goor, Mejuffrouw Dr. M.E. Lulius van, Leiden. 1925.
 Goossens, Dr. J.W.H., Maastricht. 1911.
 Goossens, Dr. Th., Tilburg. 1924.
 Goslinga, Dr. A., Amsterdam. 1920.
 Gosses, Dr. I.H., Groningen. 1907.
 Goudoever, Mr. H. van, Groningen. 1918.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gratama, G.D., Haarlem. 1919.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greebe, Dr. A.C.J.A., Leiden. 1917.
 Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., 's-Gravenhage. 1883.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Huis ter Heide. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Grothe-Twiss, Mevrouw A., Hilversum. 1916.
 Gruyter, J. de, Amersfoort. 1925.
 Guarnieri, R., Amsterdam. 1921.
 Gunning, Dr. C.P., Amsterdam. 1927.
 Gunning, J. Hz., Dr. J.H., Bilthoven. 1888.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Hilversum. 1904.
- Haak, Dr. S.P., Arnhem. 1909.
 Haan (de), zie Bierens.
 Haas-Okken, Mevrouw T.K.E. de, Zwolle. 1926.
 Haeringen, Dr. C.B. van, 's-Gravenhage. 1923.
 Hamel, Dr. A.G. van, Utrecht. 1916.
 Hans, D., 's-Gravenhage. 1927.
 Harting, Dr. P.N.U., Groningen. 1926.
 Haslinghuis, Dr. E.J., 's-Gravenhage. 1915.
 Havelaar, Just, Amersfoort. 1917.
 Hazeu, Dr. G.A.J., Leiden. 1910.
 Heemskerck, Mr. Th., 's-Gravenhage. 1910.
 Heeres, Mr. J.E., 's-Gravenhage. 1890.
 Heering, Dr. G.J., Leiden. 1917.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Heldring, E., Amsterdam. 1923.

Hemessen Sr., O.C. van, Woubrugge. 1921.

- Hendriks, Dr. A., Voorburg. 1906.
 Hensen, Dr. A.H.L., 's-Gravenhage. 1898.
 Herderscheê, Dr. J., Amsterdam. 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hille-Gaerthé, Mevrouw C.M. van, 's-Gravenhage. 1920.
 Hille, Dr. G.E.W. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Hintzen, Mejuffrouw Dr. J.D., Amsterdam. 1924.
 Hoefer, F.A., Hattem. 1894.
 Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeven, Mr. G.G. van der, Rotterdam. 1914.
 Hof, J.J., Leeuwarden. 1912.
 Hofker, Mejuffrouw Dr. S., Leiden. 1915.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Holst, zie Roland.
 Holtrop-Van Gelder, Mevrouw E. Ph., 's-Gravenhage. 1920.
 Honig, G.J., Zaandijk. 1904.
 Honoré (l'), zie Naber.
 Hooft, C.G. 't, Amsterdam. 1914.
 Hooft, ('t), zie Visser.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogt, C.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Hoop, Mr. E.J. Thomassen à Thuessink van der, 's-Gravenhage. 1924.
 Hooykaas, Dr. C.E., Rotterdam. 1920.
 Hooykaas, Dr. J., Arnhem. 1922.
 Hopman, F., Rotterdam. 1919.
 Hora Siccama, zie Rengers.
 Horst, A. van der, Amsterdam. 1924.
 Houck, Dr. M.E., Deventer. 1910.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hoyneck van Papendrecht, A., Rotterdam. 1915.
 Hüffer, Mejuffrouw M., Nijmegen. 1923.
 Huizinga, Dr. J., Leiden. 1903.
 Hulsman, G., 's-Gravenhage. 1903.
 Humme, A.A., Scheveningen. 1913.
 Hurgronje, zie Snouck.
 Hurrelbrinck, zie Lamberts.
 Huybers, Dr. H.F.M., Nijmegen. 1916.
- IJssel de Schepper-Becker, Mevrouw J.M., Rotterdam. 1921.
 IJsselt (van), zie Sasse (van).
 IJzerman, Dr. J.W., Wassenaar. 1892.
- Jaarsma, D. Th., Zeist. 1927.
 Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.
 Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.
 Jong (J. en J.P.B. de), zie Josselin (de).

Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.

- Jong, Dr. K.H.E. de, 's-Gravenhage. 1916.
 Jonge (de), zie Kiewiet.
 Jonker, Dr. A.J. Th., Heerde. 1905.
 Joosting, Mr. J.G.C., Haren. 1895.
 Josselin de Jong, J. de, Leiden. 1903.
 Juten, G.C.A., Willemstad. 1926.
 Juynboll, Dr. Th. W., Utrecht. 1910.
- Kalff Jr., Mr. J., Amsterdam. 1914.
 Kan, Dr. A.H., Utrecht. 1913.
 Kanter, P.J. de, 's-Gravenhage. 1925.
 Kapteyn, Dr. J.M.N., Groningen. 1913.
 Kate Jr., J.J.L. ten, 's-Gravenhage. 1887.
 Kellen Dz., J. Ph. van der, Amsterdam. 1912.
 Kerkwijk, A.O. van, 's-Gravenhage. 1914.
 Kern, Dr. J.H., Leiden. 1893.
 Kielstra, Mr. J.C., Utrecht. 1924.
 Kiewiet de Jonge, Dr. H.J., Hilversum. 1898.
 Klein-Peaux, Mevrouw J.R., Leiderdorp. 1915.
 Klerk, C.R. de, Amsterdam. 1917.
 Kleyntjens, J., Katwijk a.d.R. 1911.
 Kloot Meyburg, H. van der, Voorburg. 1913.
 Kluyver, Dr. A., Groningen. 1885.
 Kluyver, Mevrouw C.A., 's-Gravenhage. 1917.
 Knappert, H.E., Haarlem. 1916.
 Knappert, Dr. L., Oegstgeest. 1893.
 Knippenberg, Dr. H.H., Helmond. 1925.
 Knipscheer, Dr. F.S., Zalt-Bommel. 1926.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel Wz., Dr. G., 's-Gravenhage. 1923.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
 Koe, Mejuffrouw Dr. A.C.S. de, Rotterdam. 1919.
 Kollewijn, Dr. R.A., Helmond. 1882.
 Konijnenburg, Th. W. van, 's-Gravenhage. 1924.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
 Koolen, Mr. Dr. D.A.P.N., 's-Gravenhage. 1925.
 Kooperberg, Dr. L.M.G., 's-Gravenhage. 1919.
 Korevaar-Hesseling, Mevrouw E.H., Delft. 1917.
 Kossmann, Dr. F.K.H., Rotterdam. 1923.
 Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
 Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
 Kranendonk, A.G. van, Delft. 1925.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., 's-Gravenhage. 1910.
 Kroes, Dr. H.W.J., 's-Gravenhage. 1925.
 Krom, Dr. N.J., Leiden. 1912.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.

Kronenberg, Mr. H., Deventer. 1925.

- Kronenberg, Mejuffrouw M.E., 's-Gravenhage. 1913.
 Kronenburg, J.A.F., Amsterdam. 1918.
 Kroon, Dr. J.E., Leiden. 1916.
 Kruisinga, Dr. E., 's-Gravenhage. 1912.
 Kruitwagen, Bon., Woerden. 1908.
 Kühler, Dr. W.J., Amsterdam. 1909.
 Kuyk, Mr. J. van, 's-Gravenhage. 1912.
 Kuyper, Dr. H.H., Bloemendaal. 1915.
 Kuyper, Mejuffrouw H.S.S., 's-Gravenhage. 1913.
- Laan, K. ter, Zaandam. 1925.
 Laan, Dr. N. van der, 's-Gravenhage. 1923.
 Laman Trip-de Beaufort, Mevrouw H., Oosterbeek. 1921.
 Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Maastricht. 1890.
 Lasonder, Dr. L.W.A.M., 's-Gravenhage. 1920.
 Laudy, A., Amsterdam. 1921.
 Leemans, W.F., Warmond. 1893.
 Leersum, Dr. E.C. van, Amsterdam. 1905.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Haarlem. 1893.
 Leeuw, Mr. A. van der, Voorburg. 1927.
 Leeuwen, Mr. W.F. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Limburg (van), zie Roest.
 Lindeboom, Dr. J., Groningen. 1910.
 Lintum, Dr. C. te, 's-Gravenhage. 1912.
 Loeff (van der), zie Rutgers.
 Lokhorst, Mevrouw E. van, Amsterdam. 1926.
 Loosjes, Mr. A., Amsterdam. 1918.
 Loosjes, Mr. J., Bussum. 1919.
 Loosjes Az., Vincent, Amersfoort. 1889.
 Loosjes, Vincent, Haarlem. 1916.
 Looy, Jac. van, Haarlem. 1919.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
 Lucassen, zie Valck.
 Lugard, W.J., 's-Gravenhage. 1924.
 Lugt, F., Maartensdijk (Utr.). 1916.
 Lugt Melsert, C.D. van der, 's-Gravenhage. 1920.
 Lulus, zie van Goor.
 Lunsingh, zie Scheurleer.
- Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., 's-Gravenhage. 1896.
 Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.
 Mandere, H. van der, 's-Gravenhage. 1914.
 Mansvelt, Dr. N., Heemstede. 1894.
 Mare, A.J. de, 's-Gravenhage. 1922.
 Martens van Sevenhoven, Jhr. Mr. A.H., Arnhem. 1924.
 Martin, Dr. W., Wassenaar. 1902.

Meerkamp van Embden, Mr. A., Middelburg. 1915.

- Mees P. Rz., J., Rotterdam. 1923.
 Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meester Jr., J. de, Rotterdam. 1926.
 Meijer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meilink, Dr. P.A., 's-Gravenhage. 1924.
 Melsert, zie Lugt (van der).
 Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
 Mensing, A.W.M., Amsterdam. 1914.
 Meulen, Dr. J. ter, 's-Gravenhage. 1924.
 Meulen Rz., Dr. R. van der, Leiden. 1912.
 Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde. 1884.
 Meyburg, zie Kloot (van der).
 Meyers, Mr. E.M., Leiden. 1914.
 Meyier, Mejuffrouw F. de, 's-Gravenhage 1918.
 Middendorp, H., Amsterdam. 1923.
 Mijnsen, F., Amsterdam. 1918.
 Molhuysen, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1897.
 Molkenboer, Dr. B.H., Huissen. 1916.
 Moll, Mr. W., 's-Gravenhage. 1924.
 Mollinger-Hooyer, Mevrouw D., Overveen. 1923.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Mulder, Dr. W.J.M., Nijmegen. 1911.
 Mulert, F.E. baron, Arnhem. 1916.
 Muller Jz., Dr. F., Leiden. 1916.
 Muller, Dr. J.W., Oegstgeest. 1888.
 Musch, J., Amsterdam. 1923.
- Naber, Mejuffrouw J.W.A., 's-Gravenhage. 1898.
 Naber, S.P. l'Honoré, 's-Gravenhage. 1916.
 Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
 Nederburgh, Mr. I.A., 's-Gravenhage. 1911.
 Nerée tot Babberich, Mr. R.J.K.M. de, Roermond. 1926.
 Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.
 Neurdenburg, Mejuffrouw Dr. E., Groningen. 1917.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis (J. en J.D.), zie Domela.
 Nijhoff, Mr. M., 's-Gravenhage. 1921.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Dr. W., 's-Gravenhage. 1907.
 Nolet, W., Warmond. 1924.
 Nolst Trenité, Dr. G., Haarlem. 1915.
 Noordzij, Dr. A., Driebergen. 1927.
 Noto Soeroto, Raden Mas, 's-Gravenhage. 1917.
- Obbink, Dr. H. Th., Utrecht. 1927.

Oort, Dr. H., Leiden. 1873.

- Oppenheim, Mr. A.S., 's-Gravenhage. 1922.
 Oss, S.F. van, 's-Gravenhage. 1922.
 Oudschans Dentz, Fred., 's-Gravenhage. 1917.
 Oven, Mr. J.C. van, Leiden. 1925.
 Overdiep, Dr. G.S., Apeldoorn. 1925.
 Overvoorde, Mr. Dr. J.C., Wassenaar. 1895.
- Palache, Dr. J.L., Amsterdam. 1925.
 Pannekoek, G.H., 's-Gravenhage. 1926.
 Pattist, J.N., 's-Gravenhage. 1920.
 Peaux, Mejuffrouw A.G., Nijmegen. 1913.
 Peltenburg Pz., C., Leiden. 1912.
 Pennink, Mejuffrouw R., 's-Gravenhage. 1922.
 Plantenga, Dr. Ir. J.H., Wassenaar. 1927.
 Plooi, Dr. D., Leiden. 1913.
 Poelman, Dr. H.A., Groningen. 1913.
 Polak, Dr. Léon, 's-Gravenhage. 1922.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden. 1909.
 Pomes, Dr. H., 's-Gravenhage. 1909.
 Pont, Dr. J.W., Bussum. 1914.
 Pont (M.W.), zie Maclaine.
 Poort, H., Groningen. 1919.
 Porte (de la), zie André.
 Posthumus Meyjes, Dr. E.J.W., 's-Gravenhage. 1926.
 Posthumus, Mr. N.W., Amsterdam. 1910.
 Pot Bz., Mr. C.W. van der, Groningen. 1911.
 Premsela, M.J., Amsterdam. 1923.
 Prinsen J.Lz., Dr. J., Amsterdam. 1904.
 Proost, Dr. K.F., Zwolle. 1923.
- Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.
 Rademaker, Dr. L.A., Rijswijk (Z.H.). 1915.
 Ramaer, J.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Regt, W.M.C., Oudshoorn. 1917.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
 Rennes, Mejuffrouw Cath. van, Utrecht. 1919.
 Reyding, A., Amsterdam. 1916.
 Rhijn-Naeff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
 Rhijn, Dr. M. van, Utrecht. 1918.
 Ridder, Mejuffrouw T. de, Oosterbeek. 1926.
 Riemens, Dr. K.J., Amsterdam. 1922.
 Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van, Aerdenhout. 1909.
 Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Rijnbach, Dr. A.A. van, Leiden. 1927.
 Rijnberk, Dr. G. van, Blaricum. 1923.
 Ritter Jr., Mr. P.H., Utrecht. 1917.
 Robbers, H.J., Schoorl. 1901.

Roest van Limburg, Th. M., de Bilt. 1908.

- Rogge, Mejuffrouw E.M., Haarlem. 1926.
 Roland Holst-Van der Schalk, Mevrouw H., Bloemendaal. 1919.
 Ronkel, Dr. Ph. S. van, Leiden. 1912.
 Roo de la Faille, P. de, 's-Gravenhage. 1926.
 Roorda, P., Hilversum. 1912.
 Roorda, T.B., Aerdenhout. 1918.
 Rossem, Mr. C.P. van, Huis ter Heide. 1919.
 Royen, Dr. N.J.H., Heerlen. 1927.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A., 's-Gravenhage. 1911.
 Rutgers van der Loeff, J.D., Bloemendaal. 1909.
 Rutten, Dr. Felix, Geulle. 1919.
 Rutten-Koenen, Mevrouw M., Geulle. 1920.
 Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Leiden. 1911.
- Salverda de Grave, Dr. J.J., Amsterdam. 1893.
 Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch. 1907.
 Sauveplanne-Oppenheim, Mevrouw A.L., 's-Gravenhage. 1917.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1909.
 Scheltema, Mr. F.G., Amsterdam. 1923.
 Schelven, Dr. A.A. van, Haarlem. 1912.
 Schepp, C.L., 's-Gravenhage. 1923.
 Schepper (de), zie IJssel.
 Scheurleer, Dr. C.W. Lunsingh, 's-Gravenhage. 1910.
 Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.
 Schmid, Jhr. L.M.A. von, 's-Gravenhage. 1916.
 Schmidt Degener, F., Amsterdam. 1909.
 Schönfeld, Dr. M., Hilversum. 1914.
 Scholte, Dr. J.H., Amsterdam. 1915.
 Schothorst, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Schoute, Dr. D., Amsterdam. 1923.
 Schouten, Ir. J.L., Delft. 1922.
 Schrijnen, Dr. Jos., Nijmegen. 1902.
 Schuil, J.B., Haarlem. 1916.
 Schuiling, R., Deventer. 1920.
 Schuylenburg, Mr. W.C., Utrecht. 1924.
 Serooskerken, zie van Tuyll.
 Serrurier, Mejuffrouw Dr. C., Leiden. 1913.
 Sevenhoven, zie Martens.
 Siccama, zie Rengers.
 Sipma, P., Leeuwarden. 1924.
 Slee, Dr. J.C. van, Diepenveen. 1882.
 Slijper, Dr. E., Utrecht. 1914.
 Slotemaker de Bruine, Dr. J.R., Utrecht. 1917.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wassenaar. 1891.
 Smit, Dr. A., Amersfoort. 1919.
 Smit, Dr. H.J., 's-Gravenhage. 1923.

Smit, Mr. J.P.W.A., 's-Hertogenbosch. 1923.

- Snellen, Mejuffrouw Dr. J., Arnhem. 1913.
 Sneller, Dr. Z.W., Rotterdam. 1920.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Groningen. 1907.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Lochem. 1894.
 Soeroto, zie Noto.
 Son, C. van, Dordrecht. 1920.
 Spitzen, G.W., Soestdijk. 1925.
 Staring, Mr. A., Dordrecht. 1926.
 Staverman, Dr. W.H., Deventer. 1924.
 Sterck, Dr. J.F.M., Aerdenhout. 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Aerdenhout. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Stockum, Dr. Th. C. van, Hilversum. 1926.
 Stoett, Dr. F.A., Amsterdam. 1891.
 Stoppelaar, Mr. A. de, 's-Gravenhage. 1923.
 Stoppelaar, R.J. de, Warga. 1925.
 Stuart, zie Verriijn.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Swaen, Dr. A.E.H., Amsterdam. 1899.
- Tak, W.G. van der, 's-Gravenhage. 1927.
 Talen, J.G., Zwolle. 1909.
 Tartaud-Klein, Mevrouw A.J.M., Rotterdam. 1919.
 Tenhaeff, Dr. N.B., 's-Gravenhage. 1918.
 Theissen, Dr. J.S., Groningen. 1909.
 Thijm, zie Alberdingk.
 Thiry, A., Tiel. 1922.
 Tholen-De Ranitz, Mevrouw Lita, 's-Gravenhage. 1919.
 Thomassen à Thuessink, zie van der Hoop.
 Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.
 Tjeenk Willink Jr., H.D., Haarlem. 1918.
 Tolman, Rinke, Soest. 1920.
 Tonnet, J.C.C., Vorden. 1917.
 Trenité, zie Nolst.
 Treub, Mr. M.W.F., 's-Gravenhage. 1915.
 Trip, zie Laman.
 Tuyll van Serooskerken, Jonkvrouw M. barones van, Nijkerk. 1925.
- Uilkema, K., Leeuwarden. 1923.
 Unger, Dr. W.S., Middelburg. 1919.
- Valck Lucassen, Mr. Th. R., Driebergen. 1925.
 Valkhoff, Dr. P., Hilversum. 1910.
 Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.
 Ven, D.J. van der, Oosterbeek. 1924.
 Verburgt, Mr. J.W., Leiden. 1924.

Verdam, Dr. H.D., Dordrecht. 1917.

- Verdenius, Dr. A.A., Amsterdam. 1925.
 Verhoeven-Schmitz, Mevrouw M., Dordrecht. 1925.
 Verrijn Stuart, Dr. C.A., Utrecht. 1900.
 Verschuur, Dr. A., Amsterdam. 1927.
 Verster, J.F.L. de Balbian, Amsterdam. 1924.
 Veth, Corn., Voorburg. 1917.
 Vinhuizen, J., Middelstum. 1924.
 Vinkesteyn, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1910.
 Visscher, Dr. H., Huis ter Heide. 1908.
 Visscher, Mejuffrouw R., Leeuwarden. 1923.
 Visser, Dr. J. Th. de, 's-Gravenhage. 1920.
 Visser, Dr. M.W. de, Leiden. 1911.
 Visser 't Hooft, Mr. H. Ph., Haarlem. 1921.
 Vissering, Mejuffrouw C.M., 's-Gravenhage. 1915.
 Vissering, Mr. G., Amsterdam. 1913.
 Vlugt, Mr. W. van der, Oegstgeest. 1880.
 Vogel, L.A., 's-Gravenhage. 1905.
 Vogel (K. de), zie Sneyders.
 Vogelsang, Dr. W., Utrecht. 1906.
 Vooy, Dr. C.G.N. de, Utrecht. 1902.
 Vooy, I.P. de, 's-Gravenhage. 1920.
 Vor der Hake, Dr. J.A., Baarn. 1912.
 Voûte, M.P., Amsterdam. 1923.
 Vreese, Dr. W.L. de, Rotterdam. 1893.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, Dr. J. de, Leiden. 1922.
 Vries, Dr. W. de, Groningen. 1910.
- Wackie, zie Eysten.
- Wageningen-Salmons, Mevrouw A. van, Rotterdam. 1927.
 Wagenvoort, Dr. H., Groningen. 1923.
 Walch, Dr. J.L., 's-Gravenhage. 1915.
 Waller, F.G., Amsterdam. 1926.
 Waller Zeper, Dr. S.A., Leeuwarden. 1915.
 Wasch, K., Leerdam. 1924.
 Waszink, Mr. M.A.M., 's-Gravenhage. 1927.
 Welcker, Mejuffrouw C.J., Kampen. 1926.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.
 Werumeus Buning, J.W.F., Amsterdam. 1923.
 Wieder, Dr. F.C., Noordwijk-Binnen. 1909.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, Leiden. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Leiden. 1899.
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Mevrouw W., 's-Gravenhage. 1913.
 Wilde, Dr. C.W.I., 's-Gravenhage. 1903.
 Wille, Dr. J., Baarn. 1925.

Willink, zie Tjeenk.

Witlox, Dr. J., St.-Michielsgestel. 1925.
 Wittert van Hoogland, Dr. E.B.F.F. baron, Wassenaar. 1912.
 Wolf, Dr. H., Amsterdam. 1923.
 Woltjer, Dr. R.H., Amsterdam. 1922.
 Wouters, D., Velp. 1927.
 Wubben, zie Ebbinge.

Zeggelen, Mevrouw M.C. van, Haarlem. 1912.
 Zeper, zie Waller.
 Zernike, Mejuffrouw E., Amsterdam. 1921.
 Zoetmulder, A.J., Eindhoven. 1927.
 Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.
 Zuylen van Nyevelt, S.I. barones van, 's-Gravenhage. 1907.

B. In onze overzeesche gewesten gevestigd.

Clay, Dr. J., Bandoeng. 1921.
 Djajadiningrat, Raden Ario Dr. Hoesein. Weltevreden. 1926.
 Fruin-Mees, Mevrouw W., Weltevreden. 1927.
 Godée Molsbergen, Dr. E.C., Weltevreden. 1911.
 Kan, Mr. A.H.M.J. van, Weltevreden, 1918.
 Kunst, Mr. J., Bandoeng. 1918.
 Kruyt, Dr. Alb. C., Posso (Cel.). 1915.
 Molsbergen, zie Godée.
 Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, Weltevreden. 1911.
 Rinke, Dr. D.A., Weltevreden. 1915.
 Tielrooy, Dr. J., Soerabaja. 1922.
 Wormser, Mr. C.W., Bandoeng. 1926.

C. In het Buitenland gevestigd.

Barnouw, Dr. A.J., New-York. 1909.
 Bisschop, zie Roosegaarde.
 Bredius, Dr. A., Monte Carlo. 1884.
 Cock, Dr. J.K. de, Davos (Zwits.). 1917.
 Erens, Mr. F., Fillinges (Haute Savoie). 1915.
 Eymael, Dr. H.J., Elsene (Brussel). 1888.
 Frenkel-de Jong van Beek en Donk, Mevrouw C., Parijs. 1898.
 Geyl, Dr. P.C.A., Londen. 1918.
 Gilse, J. van, Berlijn. 1920.
 Hoogewerff, Dr. G.J., Rome. 1913.

Hotz, A.P.H., Lugano. 1909.

Jong van Beek en Donk, Jhr. Mr. B. de, Genève. 1914.

Kloeke, Dr. G.G., Hamburg. 1919.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Florence. 1883.
 Loon, Dr. H. van, Parijs. 1921.
 Lorentz, Mr. H.A., Pretoria. 1918.
 Loudon, Jhr. Mr. J., Parijs. 1917.
 Muller, Dr. H.P.N., Praag. 1900.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Oppenraay, Dr. R. van, Rome. 1908.
 Otten, Mejuffrouw E., Berlijn. 1912.
 Ramondt, Mejuffrouw M., Bonn a/R. 1920.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.
 Tutein Nolthenius, R.P.J., La Tour de Peilz (Zwits.). 1898.
 Viotta, Mr. H., Montreux. 1892.
 Visser, Ph. C., Stockholm. 1923.
 Vlugt, M.E. van der, Parijs. 1922.
 Zimmerman, Mr. A.R., Weenen. 1909.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Allen, Dr. P.S., Oxford. 1909.
 Antal, Dr. G. von, Pápa (Hongarije). 1922.
 Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

Baekelmans, Lode, Antwerpen. 1920.
 Bejarano, zie Mendez.
 Bellefroid, Mr. P., Roermond. 1913.
 Belpaire, Mejuffrouw M.E., Antwerpen. 1914.
 Bergmans, Dr. P., Gent. 1909.
 *Besselaar, Dr. G., Pieter-Maritzburg. 1915.
 Blancquaert, Dr. E., Meirelbeke (Gent). 1927.
 Bode, Dr. W. von, Berlijn. 1873.
 Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.
 Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.
 Borchling, Dr. C., Hamburg. 1912.
 Boshoff, Dr. S.P.E., Potchefstroom. 1922.
 Bosman, Dr. D.B., Zeepunt (bij Kaapstad). 1923.
 Botha, C. Graham, Kaapstad. 1924.
 Bouman, Dr. A.C., Stellenbosch. 1925.
 Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.
 Brandstetter, Dr. R., Luzern. 1911.
 *Broekhuizen, Dr. H.D. van, Pretoria. 1911.

- Carpenter, W.H., New-York. 1900.
 Castele, D. van de, Luik. 1872.
 Celliers, J.F.E., Stellenbosch. 1911.
 Clercq, Dr. René de, Amsterdam. 1908.
 Cohen, Dr. Gust., Straatsburg. 1912.
 Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.
 Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.
 *Craigie, Dr. W.A., Chicago. 1916.
 Cruyssen, A.C. van der, Antwerpen. 1912.
 Cuvelier, Dr. J., Brussel. 1913.
- Daae, L., Christiania. 1885.
 Degering, Dr. H., Charlottenburg. 1911.
 Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.
 Dosker, Dr. H.E., Louisville (Ky.). 1899.
 Duclos, Ad., Brugge. 1905.
 Dülberg, Dr. Fr., Berlijn. 1924.
 Duproix, I.I., Marseille. 1907.
 Dyke, Dr. H. van, Princeton N.J., 1914.
- Edmundson, G., Londen. 1886.
 Eggen, Mr. J.L.M., Weenen. 1909.
 Ehrle, Dr. F., Sevelen (St. Gallen). 1910.
 *Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.
 Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
 Essen, L. van der, Leuven. 1915.
 Eyquem, P., Parijs. 1926.
- *Fairchild, Mevrouw H.L., Cazenovia (New-York). 1910.
 Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
 Foncke, Dr. Rob., Sint-Jans-Molenbeek (Brussel). 1921.
 Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.
 *Frings, Dr. Th., Bonn. 1920.
 Fris, Dr. V., Gent. 1912.
 Fritz, Dr. Jos., Drohobycz. 1913.
- Gaidoz, H., Parijs. 1902.
 Goemans, Dr. L., Schaarbeek. 1902.
 Goeters, Dr. W.G., Bonn. 1915.
 Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.
 Graham, zie Botha.
 Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.
 Grootaers, Dr. L., Leuven. 1923.
- Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
 Hauser, O., Weenen. 1908.
 Havard, H., Parijs. 1875.

Hertzog, Dr. J.B.M., Bloemfontein. 1910.

Hessels, J.H., Cambridge (Engl.) 1880.
 Heurck, Em. H. van, Antwerpen. 1916.
 Heuvelmans, Mr. Flor., 's-Gravenhage. 1902.
 Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.
 Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
 *Hullebroeck, Em., Brussel. 1913.

Ipsen, Alf., Kopenhagen. 1905.

Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.
 Jolles, Dr. A., Leipzig. 1921.
 Joos, Am., Gent. 1908.

Kestell, J.D., Bloemfontein. 1904.
 Knothe, Dr. G., Bloemfontein. 1912.
 Knudsen, Joh., Kopenhagen. 1921.
 Kohlschmidt, Dr. O., Ilmenau. 1906.

Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.
 Lasch, Mejuffrouw Dr. A., Hamburg. 1920.
 Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.
 *Lee, R.W., Oxford. 1926.
 *Leipoldt, Dr. C. Louis, Pretoria. 1915.
 Littmann, Dr. E., Tübingen. 1911.
 Lodewyckx, Dr. A., Melbourne. 1904.
 Logeman, Dr. H., Gent. 1892.
 Long, Mevrouw A., Rolvenden (Kent). 1912.
 Lowjagin, A.M., Leningrad. 1902.

Malan, F.S., Kaapstad. 1908.
 *Malherbe, Dr. D.F., Bloemfontein. 1921.
 Malherbe, Dr. W.M.R., Pretoria. 1913.
 Manfroni, Dr. Cam., Padua. 1911.
 *Mansion, Dr. J., Luik. 1913.
 *Meer, Dr. M.J. van der, Frankfort a.M.. 1924.
 Mendez Bejarano, Dr. M., Madrid. 1925.
 Menne, Dr. K., Keulen. 1906.
 Meyhoffer, J., Ukkel (Brussel). 1915.
 Mierlo, Jun. S.J., J. van, Antwerpen. 1926.
 Moens, Wies, St. Gilles. 1922.
 Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.
 Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.
 Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.
 Müller, Heinrich, Emmerik. 1914.

Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.
 Nahon, Mejuffrouw A., Antwerpen. 1925.

Nippold, Dr. W.C.A., Cassel. 1901.

Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.-Y.). 1900.

Obrie, Mr. J., Gent. 1880.

Pastor, Dr. L. von, Innsbruck. 1916.
 Pedersen, Dr. Holger, Kopenhagen. 1914.
 Pernot, Dr. H., Nogent-sur-Marne. 1907.
 Persijn, Dr. Jul., Antwerpen. 1914.
 Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.
 *Phillips, W., Brussel. 1921.
 Pienaar, Dr. E.C., Stellenbosch. 1926.
 Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 Pohl, Dr. M.J., Bonn. 1911.
 Prampolini, Dr. G., Arenzano. 1923.
 Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.
 *Prince, Dr. J. Dyneley, Belgrado. 1913.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 Putnam, Mejuffrouw Ruth, Washington. 1896.
 Puyvelde, Dr. Leo van, Gent. 1914.

Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.
 Rackham, B., Londen. 1927.
 Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.
 Ridder, André de, Antwerpen. 1918.
 Robertson Scott, J.W., Great Canfield (Essex). 1914.
 Rocheblave, S., Straatsburg. 1924.
 Rolland, Romain, Villeneuve. 1917.
 Rompel, Fred., Pretoria. 1912.
 *Roux, Dr. T.H. le, Pretoria. 1910.

Sabbe, Dr. M., Antwerpen. 1903.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
 Scott, zie Robertson.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Hoogstraten. 1903.
 Siebs, Dr. Th., Breslau. 1927.
 *Smith B.A., J.J., Stellenbosch. 1925.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.
 Stracke, Dr. D.A., Mechelen. 1927.
 Szalay, Dr. K., Mátyásföld (Hongarije). 1925.

Teirlinck, Herm., Brussel. 1917.
 Teirlinck, Is., Ruisbroek (Brussel). 1901.
 Timmermans, Fel., Lier. (België). 1917.
 Toit, Dr. J.D. du, Potchefstroom. 1914.

Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.

Vercoullie, J., Gent. 1891.

- Vermeulen, A., Brussel. 1906.
 Verschaeve, C., Alveringhem (België). 1922.
 Viljoen, Dr. W.J., Bloemfontein. 1899.
 *Villiers, J.A.J. de, Londen. 1923.
 Vos, Geerh., Princeton (N.J.) 1900.
 Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.
- Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 Waddington, A., Lyon. 1898.
 Wattez, Omer, Schaarbeek. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
 Willems, Mr. L., Gent. 1896.
 Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
 *Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.
- Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
 Zenuti, M., Florence. 1905.

[Levensberichten]

Levensbericht van J.W. Enschedé 1865-1926.

Met J.W. Enschedé is een man van ons heengegaan, wiens verlies diep gevoeld zal worden, wel slechts in bepaalde kringen, doch daar dan ook zeer.

Voor alles was hij historicus; hij trachtte de verschijnselen te verklaren, door de oorzaken daarvan op te sporen, waarbij hij geleid werd door een speurzin en lust tot onderzoek als maar aan weinig menschen gegeven is, een en ander ondersteund door zijn groote belesenheid.

Als schrijver vatte hij zijn taak niet licht op, doch bracht slechts datgene op het papier, wat hij wetenschappelijk verdedigen kon.

Verzamelaar was hij, doch een die bij het verzamelen systematisch te werk ging; een die wist voor welke doeleinden hij materiaal bijeenbracht en er dan ook terdege gebruik van wist te maken.

Als afstammeling van een oud drukkers- en uitgevers-geslacht, lag het voor de hand dat hij voor: druk, letter, papier, boek enz. groote belangstelling bezat; hij heeft dan ook op dit gebied veel belangrijke opstellen en boeken geschreven.

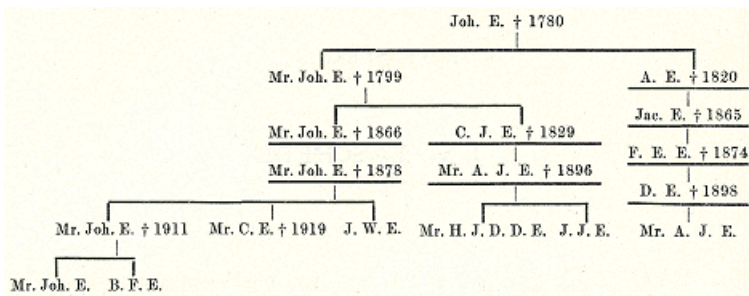
Ook op kerkelijk gebied bewoog hij zich met gemak, vooral ten opzichte van bijbel-drukken en psalmboeken.

Het belangrijkste heeft hij echter wel geschreven op het gebied der muzikale kunst. Muzikaal aangelegd, door het kunnen bespelen van eenige instrumenten in staat zich ook praktisch met muziek bezig te houden, heeft hij aan de muziekwetenschap onschatbare diensten bewezen en is daardoor zijn werken op dit gebied zeer belangrijk en vruchtdragend geweest.

Voor iedereen die naar iets zocht, stond hij klaar om naar zijn beste weten inlichtingen te geven, en haast nooit klopte men zonder resultaat bij hem aan.

Jan Willem Enschedé werd geboren 17 Augustus 1865 te Haarlem, uit het tweede huwelijk van Mr. Joh. Enschedé († 1878) en Mej. Mirandolle.

De Heer D. Kouwenaar geeft in 'Het tarief' (1923) het volgende tabelletje voor het geslacht Enschedé:

J.W.E. ging, na het Gymnasium te Haarlem verlaten te hebben, in 1885 naar Leiden om in de rechten te studeeren, hetgeen traditioneel in de familie was, en zooals bovenstaand tabelletje ook doet zien.

Dààr evenwel kon hij zich niet gewennen aan het toenmalige studentenleven, hetgeen het gevolg met zich bracht, dat hij zijn studiën afbrak en dus niet promoveerde; zijn verdere ontwikkeling is dus het gevolg geweest van eigen studie.

Dat die zelf-studie diepgaande was en rijpe vruchten zou dragen, heeft heel zijn verder leven bewezen.

Het allereerst werd hij te Haarlem volontair op het Rijks-Archief onder Gonnet, waar hij van 1885 tot 1896 bleef.

Van 1896 tot 1902 was hij Stadsbibliothecaris te Haarlem.

Van 1921 tot 1924 was E. conservator aan de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

In 1918 werd hem het bibliothekariaat te Groningen aangeboden, hetwelk echter niet door hem werd aangenomen.

Een reeks van jaren was hij bestuurslid van de 'Vereeniging voor Nederl. muziekgeschiedenis', als zoodanig veel nuttig werk leverende, getuige zijn doorwrochte studies in het 'Tijdschrift' en Uitgave XXI 'Marschen in gebruik bij het Nederlandsche leger gedurende den Spaanschen successie-oorlog, 1702-1713. Verzameld door J.W. Enschedé. Voor piano tweehandig bewerkt door Ant. Averkamp;

'Joachim Hess, Dispositiën van kerk-orgelen welke in Nederland worden aangetroffen. Naar het handschrift van omstreeks 1815, uitgegeven door J.W. Enschedé';

Nederlandsche musicalia. Alfabetische titellijst, 1908.

Nederlandsche musicalia. Alfabetische titellijst, 1909.

Voor het Genootschap Amstelodamum is hij een figuur van groote beteekenis geweest. Behalve zijn werk als bestuurslid schreef hij belangrijke studies in de Jaarboeken en was van de oprichting (1914) af redakteur van het Maandblad.

Heel vaak heeft hij voordrachten gehouden, b.v. voor het 'Oudheidkundig Genootschap', 'Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde', 'Genootsch. Amstelodamum', 'Nederl. Muziekpaedagogisch Verbond' enz., waarbij hij steeds met een belangrijk onderwerp kwam, en zorgde voor een goede illustratie van het gesprokene, hetzij voor de oogen hetzij voor de ooren.

Ook in de goochelkunst was hij ervaren en hij verzamelde veel gegevens op dit gebied; schreef en hield voordrachten er over. Hij zag in het goochelen iets meer dan een aardigheidje voor kinderen. Volgens hem was het goochelen wel degelijk een kunst, waarmede groote menschen zich konden vermaken. Zijn uitgebreide bibliotheek bevatte werken en werkjes over de goochelkunst in diverse talen.

Van zijn lust tot verzamelen moge ook nog het volgende getuigen, genomen uit een 'In memoriam' door J.W. Kersbergen in het 'Muziekpaedagogisch Maandblad' van 15 Maart 1926:

'Kwam men in Enschedé's woning (wij herinneren ons het deftige huis op de Heerengracht, later het bovenhuis in de De Laïressestraat, uit de laatste jaren de gezellige villa te Overveen) dan sprak alles van muziek, of liever van muziekhistorie. De rijke bibliotheek noemden wij reeds. Doch er was meer. Hier stond een fraai oud pijporgel. Ginds trokken eenige merkwaardige typen van piano's, vleugels, of harmoniums de aandacht. Elders vond men eenige oude fluiten, hobo's, fagotten, een Nonnengeige, een Vielle. En merkte Enschedé dat men zich voor deze zaken interesseerde, dan kwam hij nog met meer muziekinstrumenten en instrumentjes (waaronder van de meest vreemdsoortige) aandragen. De twee instrumenten waaraan Enschedé, zoo te zeggen, zijn hart had verpand, waren het orgel en het klokkenspel. Goed op de hoogte van den bouw en de constructie dezer speeltuigen als hij was, werd hem bij het inrichten of herstellen van orgels en carillons dikwijls om advies gevraagd. Een belangrijk onderwerp van studie vormden voor Enschedé de Psalmen. Omtrent het ontstaan der Psalmmelodieën had hij een geheel eigen zienswijze. Hij meende dat vele der Psalm-wijzen oorspronkelijk bedoeld waren om vrij declamatorisch naar de beteekenis van het woord door een voorzanger gezongen te worden; ongeveer als het Gregoriaansch in de Katholieke Kerk. Langzamerhand zou deze wijze van voordragen, mede door het drijven van Calvijn, in onbruik zijn geraakt, om plaats te maken voor het zingen van noten van gelijken duur door de gemeente, zooals wij dat tegenwoordig kennen. In samenwerking met de zangeres Lucie Vos (later zijn echtgenote) heeft hij een paar jaar geleden op een avond voor genoodigden 't een en ander uit deze theorie gedemonstreerd'.

Hoe zijn werken voor het Genootschap Amstelodamum door dat Genootschap gewaardeerd werd, moge blijken uit een In memoriam van Dr. H. Brugmans in het 'Maandblad Amstelodamum' van Maart 1926:

'Met Jan Willem Enschedé heeft ons genootschap een man verloren, die een geheel eigen plaats innam in ons midden. Hoewel van geboorte en opleiding geen Amsterdammer, heeft hij zich geheel gegeven aan het historische leven van deze groote stad, dat hij met sterke belangstelling medeleefde.

Want hoewel zijn eigen studieveld beperkt bleef tot de geschiedenis van de drukkunst en van de muziek, stond zijn ontvankelijke geest open voor alle openbaringen van historisch leven, waarvan hij het gewicht had leeren inzien. Daarbij, hoewel hij geen academische opleiding had genoten en ook geen wetenschappelijke titel mocht voeren, was hij een man der wetenschap in hart en nieren.

En bovendien was zijn door lange jaren van nauwgezette studie verworven kennis zoo uitgebreid en zoo veelzijdig, dat men hem zelden zonder resultaat over een of ander lastig vraagstuk raadpleegde; van zijn rijkdom deelde hij dan gaarne uit, gelijk men zelden tevergeefs een beroep deed op zijn medewerking. In ons bestuur, waarin hij sinds 17 Mei 1905 zitting had en waarvan hij 2de voorzitter was, had Enschedé bovendien de bijzondere plaats als kenner en verzorger van drukwerk; op den uiterlijken vorm van onze publicaties heeft hij grooten invloed gehad. Zoo werd hij in ons midden gaarne gezien en geraadpleegd. Hij waardeerde dat zeer; want hoewel hij de meeste menschen meer afstootte dan aantrok, was hij zeer gevoelig voor hem bewezen vriendschap en hartelijkheid. Zijn leven is niet gemakkelijk geweest; er waren in hem tegenstellingen, die niet gemakkelijk waren te verbinden. Vandaar soms allerlei innerlijk en uiterlijk conflict, dat zijn leven niet heeft verzacht. Maar die hem beter kenden, hebben in hem een wetenschappelijk onderzoeker, een hulpvaardig geleerde, een trouw man en een oprecht vriend te betreuren'.

Ofschoon reeds lang lijdende aan een kwaal, kwam het einde toch nog vrij onverwacht; Enschedé overleed 13 Februari 1926 te Overveen.

De beste manier om een denkbeeld te geven van de beteekenis van een schrijver, is wel: een overzicht te geven van al hetgeen hij ons geschonken heeft, waarom ik hier zal laten volgen een lijst van zijn geschriften, die echter niet volledig kan zijn, daar Enschedé zoo ontzettend veel geschreven heeft en alle titels niet te achterhalen zijn.

Aan afzonderlijke geschriften zijn te noemen:

Het werk over A.C. Kruseman (1e deel 1898, 2e deel 1899).

Gedenkboeken over de drukkerijen:

C.A. Spin & zoon te Amsterdam (1919).

Corns. Immig & zoon te Rotterdam (1923).

voorts:

‘J.W. Enschedé: Oude marschen van de Amsterdamsche Schutterij, klavierbewerking door J.H. Garms Jr., uitgegeven door de Vereeniging Amstelodamum ter gelegenheid van haar twaalf en een half-jarig bestaan’. (1912).

Buiten de opstellen, in het hierachter volgende lijstje vermeld, zijn op het gebied van boek en druk als van groote waarde te vermelden:

De achteruitgang der typografie als industriele onderneming. (Boekzaal 1911).

Over het belang van oude boeken. (Drukkers Jaarboek 1910).

Oude drukken van oude werken. (1910).

Oude boekdrukkunst en niet-versierde Nederlandsche folio-titels tusschen 1700 en 1825. (Oude Kunst 1917-1918).

De collection elsevirienne van G. Berghman in de Kon. Bibliotheek te Stockholm. (Het Boek 1912).

De druk van Pontanus' *Historiae Gelricae*. (Tijdschr. Boek- en Bibl. wezen 1911).

Drukkosten te Leiden in 1579. (Het Boek 1918).

De eerste compagnies-drukkers te Batavia. (Het boek 1913).

De Leidsche Elseviers en hun meesterknecht P. Heemskerk. (Het boek 1912).

Ch. Enschedé †, met portret. (Op de Hoogte 1919).

Johannes Enschedé in 1780. (Het Boek 1914).

Een Nederlandsche handleiding voor boekdrukwerk uit 1761, met facs. (Het Boek 1912).

Een letterproef van de lettergieterij Egenoff-Luther te Frankfort a.M. uit 1592. (Het Boek 1921).

Chr. Sig. Matthaeus te Middelburg, schrijver van de *Letterzitters-Luywagen*. (Het Boek 1912).

De oprichting in 1870 en de eerste jaren van het dagblad ‘Het Nieuws van den Dag’. (Het Boek 1920).

Het zich specialiseeren van boekdrukkerijen in verband met den economischen toestand. (Boekzaal 1911).

Taal en druk. - Invloed der taalkundige vormen op het aspect der bedrukte bladzijde. (Drukkers Jaarboek 1910).

De internationale graphische tentoonstelling te Amsterdam. Juli-September 1913. (Het Boek 1913).

De verhouding tusschen het aantal drukpersen en het aantal gezellen in 1644. (Tijdschr. v. Boek- en Bibl. wezen 9de Jrg.).

J.H. GARMS, JR.

Lijst van een aantal studies en opstellen van J.W. Enschedé, verschenen in verschillende tijdschriften.

Boek en druk.

- 1894 Quelques mots sur Etienne Roger, marchand-libraire à Amsterdam. (Bull. de la comm. de l'hist. des Egl. Wall.).
- 1897 Verslag van den toestand der stadsbibliotheek te Haarlem, benevens de lijst der aanwinsten.
- 1898 idem idem.
- 1899 idem idem.
- 1900 idem idem.
- 1901 idem idem.
- 1901 Pieter Meyer, Gerrit Warnars en Pieter Meyer Warnars, boekverkoopers te Amsterdam. (Amst. Jaarboekje).
- 1902 Verslag bibl. Haarlem enz.
- 1902 De boekletter in Nederland, (in: Letterproef van Ipenbuur en van Seldam).
- 1902 Nederlandsche boekkunst in het begin der 16^e eeuw. (Ned. Spect.).
- 1903 Beknopt overzicht van den tegenwoordigen stand van het onderzoek naar de uitvinding der boekdrukkunst. (Taal en Letteren).
- 1903 Typographische opmerkingen over eenige Ned. incunabelen. (T.B.B.).
- 1903 Deventer's oudste drukkers. (Tijdschr. Boek- en Bibl. wezen).
- 1904 Aanteekeningen over de boekverkoopers Colyn en Colons. (A.J.).
- 1904 Het nut eener goede bibliographie. (T.B.B.).
- 1904 Iets over het zakelijk verband tusschen de bladzijde en den drukspiegel. (Het Vakblad).
- 1904 Initialen in de 15^e en 16^e eeuw. (T.B.B.).
- 1905 Het behoud van boeken en geïllustreerde uitgaven. (T.B.B.).
- 1905 Druktechniek van Gutenberg. (T.B.B.).
- 1905 De Grasset-letter. (T.B.B.).
- 1905 Determinatie van drukwerk. (T.B.B.).
- 1906 Houtsnee en zinco. (T.B.B.).
- 1906 Over Hendrik Spruit, boekverkooper te Utrecht. (T.B.B.).
- 1907 Vlaamsche drukkerswoorden. (T.B.B.).
- 1908 Nic. Briot en Jac. Vallet, lettergieters, en hun relatie tot eenige Amsterdamsche boekdrukkers. (Amst. J. VI).
- 1909 Papier en papierhandel in Noord-Nederland gedurende de 17^e eeuw. (T.B.B.).
- 1915 Getallen zetten. (T.B.B.).
- 1915 Dr. C.P. Burger Jr. (Eigen Haard).

- 1918 Prentbriefkaarten. (De Uitgever).
 1918 Nederlandsche en Vlaamsche wijze van boekuitvoering. (De Uitgever).
 1918 De Bibliotheca Thysiana te Leiden. (De Uitgever).
 1918 Het uitgeversbedrijf in zijn historische ontwikkeling. (De Uitgever).
 1918 Een drukkerij buiten Mechelen vóór 1466. (T.B.B.).
 1919 De spelling der Nederlandsche taal. (De Uitgever).
 1919 Nederlandsch schrift. (De Uitgever).
 1919 Vincent Loosjes. (De Uitgever).
 1920 Pater Kruitwagen over de uitvinding der boekdrukkunst en de incunabel-studie. (Tarief).
 1921 Geen eenvormigheid, maar verscheidenheid in ons Ned. drukwerk. (Tarief).
 1921 De steendrukkunst in Nederland tot omstreeks 1840. (Tarief).
 1923 Zetmachines in Nederland. (Tarief).
 1924 Het psychisch nationaalelement in drukwerk. (Tarief).

Kerk.

- 1899 Requête de l'Eglise Wallonne d'Amsterdam au Prince d'Orange touchant les bâtimens des cloîtres de cette ville. (Bull. Egl. Wall.).
 1900 Geschiedkundig overzicht van het Nederlandsch hervormd kerkgezag. (Barger, Ons Kerkboek).
 1914 De voorgeschiedenis der Nederlandsche Bijbel-compagnie. (T.B.B.).
 1914 De bijbeluitgaven in de republiek der Vereenigde Nederlanden, sedert het verschijnen van de Statenvertaling in 1637. (Catalogus der Bijbeltentoonstelling).
 1914 De bijbelomzet tusschen 1795 en 1814. (Cat. Bijb.).
 1914 De Nederlandsche bijbel in de laatste honderd jaar. (Cat. Bijb.).
 1917 Bijbel van deux aes. (T.B.B.).
 1917 Kerkhervorming en muziek. (Kunstkroniek).
 1918 Friesche Bijbelvertaling. (De Uitgever).

Muziek.

- 1891 De noteering der melodieën in de hervormde zangbundels. (St. v.W. en Vrede).
 1893 Literatuur over orgelbouw. (Natuur).
 1894 De melodie van het Wilhelmus. (Opr. Haarl. C.).
 1897 De Wilhelmus-melodie in den Gedenck-clanck van Valerius. (Tijdschr. Ned. Muz. Gesch.).

- 1898 Een oranjeliedje. (Opr. Haarl. C.).
- 1899 La marche des Camisards. (Bull. Soc. Prot. Français).
- 1899 Opmerkingen over de psalmmelodieën. (St. W.V.).
- 1900 Marschen en marschmuziek in het Nederlandsche leger der achttiende eeuw. (T.M., later ook in boekvorm).
- 1900 Toelichting tot de marschen in gebruik bij het Nederlandsche leger gedurende den Spaanschen Successie-oorlog (1702-1713). (T.M.).
- 1900 Is Frederik de Grootte de componist van de 'Marche du Roi de Prusse?' (T.M.).
- 1901 Is Philips van Marnix de dichter van het Wilhelmus? (T.M.).
- 1901 Het oude Nederlandsche lied. (Ned. Spect.).
- 1901 Het klokkenspel der Grootte Kerk te Haarlem. (St. Ed. Zondagsblad. 3 Juni, Opr. Haarl.).

- 1902 De betrouwbaarheid van Paul de Wit's 'Geigenzettel alter Meister' (Weekbl. v. Muz.).
- 1902 Cornelis de Leeuw. (T.M.).
- 1903 Florimond v. Duyse en het Ned. liedonderzoek. (Caecilia).
- 1903 Zur 'Battaglia del Re de Prussia'. (Int. Mus. Ges. Sm.).
- 1904 Het Wilhelmus-geschil. (Cae.).
- 1904 Oude noten en oude sleutels in nieuwe uitgaven. (Cae.).
- 1904 Rhythmiek van zestiende-eeuwsche melodieën. (Cae.).
- 1904 De herstelling van het beierwerk van de hoofdkerk te Antwerpen. (Cae.).
- 1904 Dertig jaren muziek in Holland. (Opr. Haarl.).
- 1904 Invoering der hoornmuziek bij de Nederlandsche infanterie. (T.M.).
- 1904 Nederlandsche musici in 1776. (T.M.).
- 1904 Joost van de Graft, trompetmaker, 1634. (T.M.).
- 1904 Het klokkenspel van het stadhuis te Leiden. (T.M.).
- 1905 Natuurlijke en exotische harmonieën. (Cae.).
- 1907 Moderne orgels en Bach's orgelmuziek. (Cae.).
- 1907 Twee studiewerken waarbij de Ned. muziekwetenschap belang heeft. (Cae.).
- 1907 Hollandsche klavieren omstreeks 1600. (Cae.).
- 1907 Gheeraert le Hardy, organist te Reimerswaal (1568). (T.M.).
- 1907 Eltjen Wolthers, gewezen klokkenist te Dantzig (1750-1751). (T.M.).
- 1907 Arnoldus Olofsen, muziekguitgever te Amsterdam in 1755. (T.M.).
- 1907 Bruinsma en zijn 'Melodyen'. (T.M.).
- 1907 Vier Psalm-orgelboeken (1775-1778). (T.M.).
- 1907 David Padbrouck en Cornelis Padbrué. (T.M.).
- 1907 Biografische aanteekeningen over Musici door J.W. Lustig. (T.M.).
- 1907 Een viool-cantilene van K.F. Hurlebusch. (T.M.).
- 1907 Technische orgelbouw-aanteekeningen. (T.M.).
- 1908 Amsterdamsche klaviermuziek. (Voordracht).
- 1909 Muzikale straatzangen te Amsterdam. (Jaarb. Amstel., ook afz. gedrukt).
- 1909 W.H. Chr. Schmölling. (Cae.).
- 1909 Gerardus Havingha en het orgel in de groote of St. Laurenskerk te Alkmaar. (Cae.).
- 1911 Het zingen en roepen van den Amsterdamschen ratelwacht. (Amst. J. IX).
- 1911 Nieuwere Maarnsche carillon-constructie. (Cae.).
- 1912 Een elegie op Frans van Ravelingen de Jonge, (in samenwerking met J.H. Garms Jr.). (T.B.B.).
- 1913 Onze organisten in het einde der 16^e en begin der 17^e eeuw. (Cae.).
- 1913 Onze muziek in den Franschen tijd. (Voordracht).
- 1915 Orgelspel zonder duimen: zwarte ondertoetsen. (Harp.).

- 1915 Marsch van Wilms. (Amst. M.).
- 1915 Het oude groote orgel in de Sint-Bavo-kerk te Haarlem.
(Brediusalbum).
- 1916 Het nieuwe orgel in de Gereformeerde Zuiderkerk te Rotterdam.
(Groene Amst.).
- 1916 Nederlandsche huisorgels. (Oude Kunst).
- 1916 Een Kabinetorgel van J. Mittenreyter 1779. (Oude Kunst).
- 1916 Interpretatie van muziek uit de 17^e en 18^e eeuw. (Oude Kunst).
- 1916 Het 'Wien Neerlandsch bloed' een eeuw oud. (Groene Amst.)
- 1916 Het ontstaan van het 'Wien Neerlandsch bloed' honderd jaar
geleden. (Onze Eeuw).

- 1916 Viool-constructie. (Groene Amst.).
 1917 Het groote orgel in de Nieuwe Kerk. (Amst. J. XV).
 1917 Orgelmakerijen. (Ned. fabriikaat).
 1918 Muziekwetenschap en muziekfolklore. (Kunst-kroniek).
 1918 Al is ons prinsje nog zoo klein. (Oude kunst).
 1918 Het Io vivat. (Kunst-kroniek).
 1918 Draaiorgels. (Op de hoogte).
 1918 Muziektheoretische apparaten [J.H. Garms Jr.]. (Op de hoogte).
 1919 Het oude orgel in de groote kerk te Haarlem. (Organistenblad).
 1919 Auteursrecht van muziekwerken. (De Uitgever).
 1920 De orgelconcerten van den Abt Vogler in de Nederlanden. (Oud
 Holland).
 1920 Haarlem en de muziek van 1700 tot 1850. (Voordracht).
 1920 Opmerkingen over orgelspel. (Kunst-kroniek).
 1921 De psalmen te Genève in de 16e eeuw. (Voordracht met muzikale
 illustratie).
 1922 De speelwerken in onze stadstorens. (Amst. M.).
 1922 Van Lulli tot Herold. (Voordracht met muzikale illustratie).

Goochelkunst.

- 1922 N. Rott. Cour. v. 7 Maart, 24 Mei, 3 Sept., 19 Nov., 17 Dec.
 (Feuilleton).
 1923 N. Rott. Cour. v. 14 Jan., 6 Mei, 16 Juli (Feuill.).
 1924 7 Maart, Voordracht (Maatsch. d. Ned. Letterk.); 13 Juli, Feuilleton
 (N. Rott. Cour.).

Voor het 'Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek' (deel I, 1911) bezorgde Enschedé de levensberichten van: Jurgen Balthazar; Benjamin Bouchard; Johannes Crabbe; Giovanni Andrea Colizzi; Joan Dusart; Thomas Dusart; Eghbertus (of Elbertus) van Eem; Johann Philipp Albrecht Fischer; Jean Louis Pierre Leonard Freubel; Johann Ernst Freubel; Cornelis Jansz. Helmbreeker; Willem Holtrop; Jan Steven van Esveldt Holtrop; Johann August Just; Salomon de Monchy; Hubert Julien Navoigelle (cadet); Albertus van Os; Mr. Joos Verschuere Reynvaan; Christian Friedrich Ruppe; Hans Goltfus; Christian Ernst Graaf (of Graf).

In deel II: Van Aardenburg; John Abell; Herman Aelts; Hendrik Aerminck; Jan Aerts; Andrian Asselingh; Heneluk; Melchior Assese; I. Bachelier; Arnold en Tobias Baden; Conrad Baden; Johan Godfriedt Baden; Tobias Baden enz., enz.

Levensbericht van A.N.J. Fabius.

Een man met een zeer helder verstand en veelzijdige belangstelling, met de gave, om de kern der dingen te ontdekken, daaraan zijn volle aandacht te wijden, in het bezit van een grooten arbeidslust en zeer veel arbeidskracht, een organisch talent met initiatief en vooruitzienden blik, iemand die zich goed en duidelijk wist uit te drukken.

Arnold Nicolaas Jacobus Fabius werd geboren op 25 Februari 1855 te Goor, als zoon van Gerhardus Cornelis, oud-kapitein der artillerie van het O.-I. Leger, later achtereenvolgens burgemeester van Buiksloot en van Naarden en Muiden - twee zelfstandige gemeenten, destijds onder één hoofd - en Anna Petronella Beudeker.

Soldatenkind, legde hij reeds op jeugdigen leeftijd voorliefde voor het militaire beroep aan den dag en trad, ruim 15 jaar oud, als volontair in dienst bij de Instructie-Compagnie te Schoonhoven; op 10 Juli 1876 werd hij benoemd tot 2^{den} luitenant der artillerie, na het laatste jaar van den cursus te hebben overgeslagen.

Zijn eerste garnizoenen waren 's-Hertogenbosch en Geertruidenberg, doch in Maart 1878 werd hij overgeplaatst naar Naarden, waar hij onafgebroken tot Mei 1892 verbleef, bijna zijn geheelen luitenantstijd.

Reeds als jong officier had Fabius belangstelling voor zaken, die buiten zijn eigenlijken werkkring lagen¹; doch ook op militair gebied deed hij meer dan de gewone luitenant.

Zoo vind ik in De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland, van 13 Juli 1879 een artikel van zijn hand, getiteld 'Militaire Rechtspleging', waarin hij een krachtig pleidooi voert voor een radicale hervorming van dit instituut, en waarin hij o.m. schrijft: 'Niemand onzer kan rechtspreken zonder daartoe een deugdelijke opleiding te hebben ontvangen - onze officieren alzo ook niet, en toch wordt van hen gevergd dat zij als rechters zullen

¹ Den 16^{den} Mei 1877 noodigde de Heer H. Goeman Borgesius, toenmaals hoofdredacteur van Het Vaderland, hem uit tot 'verdere' medewerking; hij moet dus toen reeds hebben meegewerkt aan dit blad.

zitting nemen, dat zij hun stem over jarenlange kerkerstraf, over leven en dood zullen uitbrengen, zonder daartoe eenige opleiding te hebben genoten dan de weinige uren die op de Militaire Academie of cursussen daartoe disponibel waren. Hunne studiën zijn te veel omvattend om zich lang te kunnen verdiepen in theorieën van het strafrecht, daarenboven, hun leermeesters in het recht waren zelf geen rechtsgeleerden. De tijden zijn voorbij dat een militair voor een ander rechter dan den burgerlijken moest terecht staan; geheele afschaffing der *militaire* rechtspleging is dringend noodzakelijk Men breke in dit geval radicaal met het oude. De tijd der geheime, middeleeuwsche lijfstraffelijke rechtspleging is voorbij; ook den soldaat vallen de voorrechten der humaniteitsbeginselen ten deel ...' Een bewijs hoezeer hij zijn tijd vooruit was, al gaat hij in zijn wenschen tot verandering wellicht wat te ver. Het duurde echter nog jaren voor een hervorming tot stand kwam.

In 1882 werd hij voorzitter van de Commissie voor de Tentoonstelling van Gooische oudheden; enkele jaren later - hij was inmiddels luitenant-adjutant geworden - werd hij tot archivaris der gemeente Naarden benoemd. Het Gooi heeft altijd Fabius' bijzondere voorliefde gehad, en hij kende het door en door, ook in zijn geschiedenis.

Inmiddels had hij reeds vrij veel letterkundigen arbeid verricht; in 1879 verscheen zijn eerste roman 'De Dochter van den Overste', door F.A. Buis, het pseudoniem dat hij zoovele jaren behield. Tevens hield hij lezingen voor het 'Nut' en andere verenigingen. Verschillende van zijn talrijke novellen en schetsen - vele humoristische daaronder - zijn militair getint, en in deze toont hij zich een prettig, gemakkelijk verteller. Zijn latere romans hebben meerendeels een historischen achtergrond. 'In Ketenen van Hoogheid' speelt in de laatste levensjaren van den Stadhouder Frederik Hendrik en vertelt van de romantische liefde van diens dochter Louise Henriette, die de vrouw werd van den Grooten Keurvorst, voor den Hertog van Trémouille; hetzelfde onderwerp werd later door Maurits Wagenvoort behandeld in zijn tooneelwerk: 'Het Huwelijk van een Oranje-Prinses'.

De geschiedenis van Amsterdam in de XVII^{de} eeuw lag Fabius na aan het hart, en gaarne snuffelde hij in oorspronkelijke stukken uit dat tijdperk, om te trachten onbekende geschiedkundige bijzonderheden te ontdekken, die hij dan later in een schets of novelle omwerkte. Fabius was geen schrijver van den eersten rang, maar daarentegen muntte hij uit door groote veelzijdigheid. Zoo schreef hij in samenwerking met Justus van Maurik Jr. en A. Reyding verschillende tooneelstukken; de beste waren hun blijspelen, in luchtigen toon gehouden, die insloegen en met succes opgevoerd werden in een paar Amsterdamsche Schouwburgen. Hij bezat een groote liefde voor het tooneel en was jarenlang

voorzitter van den Raad van Bijstand van de Maatschappij Apollo; later werd hij tot eere lid dier vereeniging benoemd. Ook was hij voorzitter van de Afdeeling Amsterdam van het Nederlandsch Tooneelverbond.

‘Duifje’, een drama, door Fabius en Reyding, werd in het Engelsch vertaald. Later verscheen ‘Sigbritte Willemsz (de moeder van Duifje), eene Amsterdamsche vrouw in het Noorden’ (zie Verslag van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap).

Fabius was een hoogst bekwaam artillerie-officier en bracht het tot den rang van generaal-majoor; zeer talrijk zijn de artikelen van zijn hand verschenen in militaire en andere tijdschriften. Oudere artillerie-officieren zullen zich nog herinneren het ‘Zakboekje van Fabius’, een vademecum voor den vesting-artillerist, en het leerboek ‘Batterijbouw’.

In 1892 ontving hij een tevredenheidsbetuiging van den Minister van Oorlog; de tweede, in 1883 was hem reeds een ten deel gevallen ‘wegens betoonden ijver bij gelegenheid van het op 19 Jan. 1883 plaats gehad hebbende onheil in de buskruitfabriek ‘De Krijgsman’ nabij Muiden, en in 't algemeen wegens de wijze waarop Gij U van uwe taak op het terrein van het onheil hebt gekweten’.

Tal van malen was hij secretaris, lid, rapporteur of voorzitter van militaire of semi-militaire commissies en toonde zich dan steeds ten volle voor zijn taak bekwaam, een ijverig, handig werker.

Vlot spreker, wist hij zijn bezieling op anderen over te brengen. Soms wel eens wat heftig, in de bijzonderheden een enkele maal minder juist, was hij altijd de man, die zich geheel gaf, die ten volle overtuigd was van de waarheid en juistheid van hetgeen hij voorstond en geen kamp gaf of transigeerde. De banaliteit ‘onze ijverige secretaris’, was voor hem de juiste betiteling: binnen den kortst mogelijken tijd kwam het verslag of rapport tot stand in goed leesbaren vorm.

Fabius, hoe volbloed militair ook, stond niet buiten de burgersamenleving; het maatschappelijk leven in al zijn vormen trok hem aan en juist daarom werd hij telkens uitgenoodigd zitting te nemen in besturen en commissies van den meest uiteenloopenden aard.

Schrijver dezes heeft driemaal met en onder Fabius gediend; in 1891/2 te Naarden, van 1893-'96 te Amsterdam en van 1907-1911 te Utrecht, en telkenmale viel het hem op hoezeer Fabius zich in het nieuwe garnizoen, in een minimum van tijd, had weten aan te passen aan zijn omgeving, verbeteringen aan te brengen waar sleur heerschte, en aan verkeerde gewoonten een einde te maken; soms stuitte hij daarbij op passief verzet van ouderen soms ging hij in zijn ijver misschien wat te snel vooruit, maar zijn streven was in het algemeen toch het juiste en het goede, zooals later erkend werd.

Men heeft wel eens gezegd dat graaf von Gneisenau, chef van

den Staf van den Ouden Blücher, voor dien tijd min of meer als een te radicaal hervormingsgezinde gold.

Van Fabius kan hetzelfde gezegd worden; een dertig-, veertigtal jaren geleden waren er oudere - ook enkele jongere - militairen, die van geen hervormingen wilden weten, de mannen van Het IJzeren Regiment, voor wie de Pruisische discipline het ideaal was en die Fabius soms in bedekte termen 'rood' noemden. Toch was hij dit geenszins, al koos hij van zijn jeugd af steeds de partij der verdrukten en minder bevoorrechten; liberaal in zijn opvattingen, was hij het evenzoo in zijn daden, en ook in zijn geschriften levert hij hiervan telkens het bewijs. Na de verwerping van de kieswet-Tak werd hij door de Vrijzinnig-Democratische Partij candidaat gesteld voor de II^{de} Kamer voor het district Hilversum, doch niet gekozen.

Zijn levensbeschouwing had hem reeds op jeugdigen leeftijd er toe gebracht mede te werken tot verbetering van den rechtstoestand van den militair (zie boven); reeds van 1885 af was hij daartoe in correspondentie met den lateren generaal G.J.W. Koolemans Beynen, met wien hij ook vele historische onderwerpen behandelde.

Uit zijn Naardenschen tijd dateert zijn bemoeiing met de Comenius-herdenking, een belangrijke gebeurtenis in zijn welbesteed leven. Joannes Amos Comenius, bisschop der Moravische broedergemeente, werd geboren in 1592, overleed in 1670 te Amsterdam en werd te Naarden begraven; een 'C' op een der grafzerken duidt er wellicht op. In 1892 was het Fabius, die door woord en daad de herinnering aan de verdiensten van den grooten paedagoog, grondlegger van de nieuwere methodiek en didaktiek, wist te verlevendigen. Ter eere van Comenius werd te Naarden een eenvoudig monument opgericht, had een ontvangst van Boheemsche studenten ten Stadhuize plaats, een uitvoering in de St.-Vituskerk te Naarden en andere feestelijkheden. Van dit alles was Fabius de ziel en de leidende kracht, en hij ontving ter zake dan ook een officieele dankbetuiging van den Naardenschen gemeenteraad voor de door hem bestede moeite en zorg. Ook Mevrouw Fabius nam een werkzaam deel aan de voorbereiding der feesten. De Feestcantate was door Fabius geschreven, de muziek, op motieven van het Wilhelmus, gecomponeerd door C. Andriessen Jr. Een der schoonste gedeelten was het gezang: 'Comenius, waar is uw graf?' waarop het antwoord van den solist: 'Trekt henen naar de Nederlanden, der geestesvrijheid toevluchtsoord'. Het slotkoor: 'Heroën des geestes, wij loven U' klonk machtig door de gewelven der Groote Kerk. Professor H.C. Rogge hield daarna de feestrede.

Voor het monument bij de Utrechtsche poort, dat aan het Hus-monument te Constanz doet denken, had Fabius zelf den grooten steen (dolmen) en de kleinere steenen in het Gooi doen verzamelen.

Voorts werd er een tentoonstelling van Comenius' handschriften, merkwaardigheden en werken gehouden in het mooie Naardensche raadhuis onder de gelukkige leiding van Fabius; o.a. zag men er den (vermoedelyken) deksteen van Comenius' graf en het begrafenisregister van de voormalige Fransche kerk, waarin vermeld is dat Comenius aldaar in graf N°. 8 is bijgezet.

Later nam Fabius het initiatief tot het oprichten van een Comenius-museum te Naarden, met behulp van een afdeeling van de Comenius-vereeniging; een bovenlokaal van het Raadhuis werd daartoe ingericht. Gebrek aan middelen en voor een deel ook gebrek aan belangstelling, maakten dat dit museum, zonder bepaald in verval te geraken, toch in weinig bloeienden toestand verkeerde; eerst in 1905 kwam hierin wat verbetering¹.

Slechts korten tijd was Fabius kapitein der artillerie in Den Helder; spoedig werd hij overgeplaatst naar Amsterdam, waar hij gelegenheid vond zijn vleugels wijder uit te slaan te midden van het krachtige intellectueele en sociale leven der hoofdstad. Op te merken valt dat de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hem, met H. van der Hoeven en A. Beets, benoemde tot leden van de Commissie tot zuivering van de Militaire taal. Ook werd hij al spoedig (1895) lid van de Plaatselijke Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs te Amsterdam.

Velen zullen zich nog herinneren de Tentoonstelling voor het Hotel- en Reiswezen, in 1895 te Amsterdam gehouden en waar een Oud-Hollandsch Marktplaats deel van uitmaakte. Fabius was voorzitter van de Commissie Oud-Holland en 'burgemeester', een waardigheid waartoe zijn persoonlijkheid zich uitstekend leende. Het is bijna ongelooflijk hoe deze man naast den arbeid, die zijn militaire betrekking - hij was in 1896 kapitein-adjutant geworden - van hem eischte, nog steeds tijd kon vinden om vergaderingen bij te wonen en tal van geschriften op militair en ander gebied in het licht te geven.

Op 7 Nov. 1895 begiftigde H.M. de Koningin hem met het ridderkruis van de Oranje-Nassau-orde, en het deed Fabius zoo bijzonder goed dat het hem 'met de zwaarden' verleend werd, niettegenstaande de niet-militaire aanleiding waarvoor hij het ontving.

Men kan begrijpen dat een man als Fabius zich krachtig aangetrokken voelde tot de persoon van den Koning-Stadhouder Willem III, en hij ging dan ook geheel op in de levensbeschrijving van dien vorst, in 1890 van zijn hand verschenen. Een andere Oranjetelg, waarvan hij de biografie schreef, was Johan Maurits de Braziliaan (1914).

Gedurende vier jaren Juli 1903-Nov. 1907 was hij Commandant van het Korps Torpedisten te Brielle; in dien tijd werd hij be-

1 Enkele der hierboven vermelde bijzonderheden zijn ontleend aan een werk over Comenius van de hand van den Heer R.A.B. Oosterhuis (Med. Docts. en Arts), getiteld: 'Posledni Tutulek a hrob Komenského.'

vorderd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau. Het spreekt bijna vanzelf dat Fabius voorzitter werd van de Archief-Commissie te Brielle.

Tusschen 1894 en 1903 schrijft hij 'Amsterdamsche Brieven' in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, waarin hij het economische, artistieke en sociale leven in de hoofdstad behandelt en in aangenamen vorm over allerlei onderwerpen zijn meening uit. Belangrijke persoonlijkheden, die in de hoofdstad op den voorgrond treden, worden door hem in hun leven en streven afgebeeld; nu eens is het een tooneelvoorstelling, dan weer een raadsbesluit, de uitbreiding der gemeente, een hoog bezoek, het oprichten van een nieuwe maatschappij, een conflict of een zware ramp, die hij bespreekt; steeds weet hij, soms op scherpe, soms op spottende wijze, critiek te oefenen, zooals hij deze voor juist houdt.

Hoe ver Fabius zijn tijd vooruit was, moge blijken uit het onderstaande citaat uit zijn Amsterdamschen Brief van 20 Juni 1894: 'In trouwe, de stoutigheden van de Amsterdamsche jeugd zijn vaak ergerniswekkend, en hoeveel moeite de dienaren van de Heilige Hermandad zich ook geven, de straatbengels weten steeds aan den arm der justitie te ontsnappen. Meen nu echter niet dat de politieagenten in hoofdzaak iets meer kunnen doen dan dreigen.... Zij die wel eens een kijkje in ons wetboek van strafrecht hebben genomen, weten dat kinderen beneden 10 jaar niet strafrechterlijk vervolgbaar zijn; voor een kind beneden den leeftijd van 16 jaar moet de rechter onderzoeken of de kleine misdadiger wel met oordeel des onderscheids heeft gehandeld.... Dit alles wijst op een gebrek in onze wetgeving - hoeveel reden wij ook hebben om trotsch te wezen op ons 'Wetboek van Strafrecht', in onze strafvordering ontbreekt de politierechter, die als 't ware op straat de straf op het misdrijf doet volgen. - De veroordeelingen weken en maanden na de 'bekeuring' wekken al heel weinig ontzag, en zoo gebeurt het dan meestal, dat vele overtreders der politie-voorschriften aan de armen der gerechtigheid ontsnappen.'

In 1911 werd Fabius, sedert 3 April van dat jaar Generaal-Majoor, Commandant van de Stelling van Amsterdam, benoemd tot Commandeur in de orde van het Legioen van Eer; in 1912 volgde zijn benoeming tot Ridder van den Nederlandschen Leeuw.

Weldra kwam aan zijn militaire loopbaan een einde; op 11 November 1913 werd hij op pensioen gesteld, 58 jaar oud en nog in het bezit van zijn volle werkkraft.

Dus werd Fabius een paar jaar later benoemd tot lid van de Propaganda-Commissie van het Algemeen Nederlandsch Verbond en wijdde zich met veel ijver aan die taak.

Nadat hij den militairen dienst verlaten had, vestigde Fabius zich in zijn geliefd Gooi en wel te Bussum, waar hij 7 September 1915 tot lid van den Gemeenteraad gekozen werd.

In het bijzonder bemoeide hij zich in die jaren als gedelegeerd

lid van het Nederlandsch-Indisch Studie- en Ondernemingsfonds, ten behoeve van Nederl.-Indische jongelui in Nederland.

In 1919 eindigde zijn lidmaatschap van den gemeenteraad; zijn gezondheidstoestand werd langzamerhand minder goed en op 18 Juli 1921 overleed hij te Bussum.

Hij was op 26 Juni 1884 gehuwd met Mej. Mena Elisabeth Cremer Eindhoven, die hem overleeft.

Fabius vond zijn lezers onder verschillende kringen der maatschappij; zijn romans, novellen en schetsen worden door het tegenwoordige geslacht al wat ouderwetsch gevonden, en de historische roman is, naar velen beweren, niet meer in trek; maar ouderen van dagen zullen nog genieten van zijn werk, in onopgesmukten stijl en levendigen verhaaltrant. Fabius had een scherpen blik voor bijzonderheden, historische en andere, en wist ze in aangename vorm te verwerken in zijn letterkundige producten. Hij schreef omdat het hem een behoefte was zijn gedachten, overwegingen en indrukken vast te leggen, te verwerken en in een bepaalden vorm te gieten.

J. WACKIE EYSTEN.

**Lijst der geschriften van A.N.J. Fabius. (F.A. Buis).
(Uitsluitend die van niet-militairen aard).**

Romans.

- 1876 'De dochter van den overste'. W.C. de Graaf, Haarlem.
 1880 'Ontwaakt'. Amsterdam. P.N. van Kampen en Zoon.
 1880 'Een doelloos Leven'. idem.
 1893 'Marie Hudde'. idem.

Novellen en schetsen.

- 1876 'Oom Frits'. Familieblad. 11^e Afl.
 1881 'Niet verloochend'. Het Leeskabinet.
 1881 'Twee weken gekampeerd'. Eigen Haard, N°. 35, 36, 37.
 1881 'Een Kunstverslag'. De Portefeuille.
 1881 'De Legerplaats bij Oldebroek'. Eigen Haard.
 1882 'Uit het Kleinsteedsche Leven'. Nederland, N°. 7.
 1883 'In de Hei'. (ongeteekend).
 1883 'Een Kerstgeschenk'. Prov. Overijsselsche en Zwolsche Courant.
 25 Dec.
 1884 'Novellen uit het kleinsteedsche leven'. B.F. Haeseker & Co,
 Haarlem.

Eerste gedeelte:

- Twee weken gekampeerd (zie boven).
 De Tramway.
 De Burgerwacht van Groenendaal.
 Vier dagen arrest.

Tweede gedeelte:

- Ingekwartierd.
 Mijn grootmoeder.
 Het nieuwe garnizoen.
 De IJclub.
 1885 'Nathan in de Nationale Militie'. Het Leeskabinet. Febr.

- 1885 'De nieuwe Dominee'. De Tijdspiegel. Vertaald in het Duitsch.
Universal Bibliothek. Leipzig, Phil. Reclam Jr. Later in:
Binnenskamers en Buitenshuis (zie hieronder).
- 1885 'Burgemeester Sabel'. Warendorf's Novellenbibliotheek. Vertaald in
het Duitsch, als boven.

- 1885 'De kippen van den Majoor'. De Oranje Serie. IIe Jaarg. N°. 13. Haarlem, H.A.J. van der Munnik.
- 1885 Oldebroeksche Schetsen.
- 1886 'Het Oproer'. Schets uit het Amsterd. Leven. Soerabajasch Handelsblad. 6, 7, 8, 9 Sept.
- 1886 'Te Zwak'. Later in: Binnenskamers en Buitenshuis (zie hieronder).
- 1887 'In het Geuldal'. De Groene Amsterdammer.
- 1888 'Geen werk'. Een Kerstvertelling. Het Lees kabinet. Dec. 1888.
- 1888 'Verdwaald'. De Portefeuille. 22 Dec. 1888.
- 1890 Gedicht op den 10^{den} Verjaardag van H.K.H. Prinses Wilhelmina. De Gooi- en Eemlander. 30 Aug. 1890.
- 1891 'Kermis'. Een schets uit het dorpsleven. Volksalmanak voor het jaar 1891.
- 1891 'Meester de Weerd'. Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift. Later in: Binnensk. en Buitensh. (zie hieronder).
- 1892 'Comenius-Cantate'. Op muziek gezet door C. Andriessen Jr. te Hilversum.
- 1893 'Generaalsinspectie'. De Goede Raadgever. Amsterdam. Gebr. Schröder. Later in: Binnensk. en Buitensh. (zie hieronder).
- 1895 'Sergeant Knipper'. Warendorf's Geïllustreerde Familie-kalender. Later in: Veteranen (zie hieronder).
- 1895 Binnenskamers en Buitenshuis. Amsterdam, P.N. van Kampen.
- 1895 Vlinderwee. De Suezboot vertrekt. Kermis?
- 1905 Veteranen. Amsterdam, P.N. van Kampen.
(Negentiende-eeuwers in uniform. De Vlaggenkrijg. Het Initiatief. Jan Olie's verloving. Een extract-straftregister. Een slachtoffer van de B.U. De Millioenenluitenant. Een oud-gediende. Het valies van Sergeant Stam).
- 1905 'Cara Irta!'
- 1905 'In 't Lommerhuis'. Bijvoegsel van het Algemeen Handelsblad 1905.
- 1915 Naar Berlijn vice versa Arn. Nieuws van den Dag. 9 Oct. 1915.

Tooneelwerk.

- 'Een Sint Nicolaassurprise'. Blijspel in één bedrijf.
- 'De Kippen van den Majoor'. Blijspel in vier bedrijven. Thieme's Tooneelbibliotheek N°. 615.
- 'Sergeant Knipper'. Monoloog (zie boven).
- 'Si vis pacem'. Opgevoerd door Het Nederlandsch Tooneel.
- 1913 'Oude liefde roest niet'.

In samenwerking:

- 1881 'Gewichtige dagen'. Tooneelspel in vier bedrijven door Justus van Maurik Jr. en F.A. Buis. Opgevoerd in het Grand Théâtre Van Lier te Amsterdam.
- 1900 'Het Lintje'. Tooneelspel in drie bedrijven door A.N.J. Fabius en A. Reyding. Opgevoerd in den Plantage-Schouwburg te Amsterdam.
- 1902 'De edele Sport'. Blijspel in drie bedrijven door dezelfde. Opgevoerd in den Stadsschouwburg te Amsterdam.
- 1904 'Duifje'. Drama in vier bedrijven door dezelfde. Vertaald in het Engelsch.
- 1906 'Stadhuispijn'. Blijspel in één bedrijf door dezelfde. Tooneelfonds, N°. 511.

Historische romans en novellen.

- 1900 'In Ketenen van Hoogheid'. P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam.
- 1900 'Oud-Hollandsche Menschen'. Idem.
- 1900 'De Rotterdamsche Juffer'. 'Een Sliedrechtsche Jongen' (zie beneden).
- 1904 'Anna Pauw'.
- 1904 'Een Sliedrechtsche Jongen'. Historische novelle. Nederland.
- 1904 'In de Dagen van Lichtmis'.
- 1918 'Bettekee'. P.N. van Kampen en Zoon, Amsterdam.

Levensberichten e.d.

- 1905 'Levensbericht van Justus van Maurik Jr.' Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterk. te Leiden. 1904-5.
- 1909 'Een woord ter herinnering'. Herdenkingsnummer van J. de Koo. De Groene Amsterdammer 16 Mei 1909.
- 1915 'Huygens-Worp'. Idem, 14 November 1915.
- 1919 'Levensbericht van Dr. J.A. Worp'. Levensberichten 1919-20.

Geschiedenis.

- 1884 'Sinterklaas'. Prov. Overijss. en Zwolsche Courant, 5 Dec. 1884.
- 1884 'De Legerplaats bij Oldebroek'. Eigen Haard.
- 1886 'Merkwaardigheden uit de Oude Doos'. Gooi- en Eemlander 13 November 1886.
- 1886 'De Heiden en Weiden van Gooiland'. Idem.
- 1887 'Voor honderd jaren'. (Sept. 1787).
- 1887 'Het Koningsfeest op 19 Febr. 1817-19 Febr. 1887'. Prov. Overijss. en Zwolsche Courant. 14 Febr. 1887.
- 1887 'De Wallen van Naarden'. Broese en Co. Breda.
- 1888 'Stad en Lande van Gooiland'. Nieuws van den Dag 18, 19 April 1888.
- 1888 'Open brief aan Mr. F.A. Molster'.
- 1889 'Naardens wee en verlossing'.
- 1889 'Lodewijk Napoleon en de laatste dagen van het Koninkrijk Holland'. Tijdschrift voor Geschiedenis. 5de Afl.
- 1889 'Jan Tabak'. Eigen Haard, Mei 1889.
- 1890 'Willem III'. Eigen Haard, 29 Nov. 1890.
- 1892 'Over de Geschiedenis van den Vestingbouw'. Voordracht in het Kon. Oudheidk. Genootschap, 11 April 1892.

- 1895 'Een en ander over C.R.T. Krayenhoff en zijn tijd'. Kon. Oudheidk. Genootschap, 14 Jan. 1895.
- 1903 'Sigbritte Willemsz' enz. Kon. Oudheidk. Genootschap 1903.
- 1904 'Hollandsche Primitieven'. De Amsterdammer, n°. 1420 en 1421.
- 1912 'Het Leven van Willem III'. Alkmaar, Gebrs. Kluitman.
- 1912 'Een Merkwaardige Dag op 's Lands werf' (25 Nov. 1813).
- 1912 'De laatste dagen van de Fransche Telegraaf'. Algem. Handelsblad.
- 1912 'Een Hollandsche Zeeman vóór den Helder'. (Dec. 1813). Idem.
- 1912 'Noord-Holland in rep en roer'. (Dec. 1813). Idem.
- 1913 'Het Maatschappelijk Leven'. In: 'Het Herstelde Nederland'. P.N. van Kampen en Zoon.
- 1914 'Naarden's Beleg. 17 Nov. 1813-12 Mei 1814'. Nieuwe Rotterd. Courant 11 Mei 1914,
- 1914 'Naardens Wee en Bevrijding'. Eigen Haard, April en Mei 1914.

- 1914 'Johan Maurits, de Braziliaan' (1604-1694). Bruna's Historische Bibliotheek. Ook verschenen als: 'Een stoere Nassauer' enz. Rotterdam, D. Bolle.
- 1915 'De Poorten van Naarden'. Eigen Haard, 8 Maart 1915.
- 1915 'Uit het Oude Tuighuis'. Idem, 22 Mei 1915.
- 1915 'De Ridderlijke Vecht'. Idem, 8 Juli 1918.
- 1915 'Het Stadhuis op den Dam'.
- 1917 'Geschiedenis van een Honderdjarige' (Bussum). Bussum, Wed. G.M. Märckelbach.
- 1920/21 'Keizerin Eugenie's Gedenkschriften'. Den Gulden Winckel, 15 Mei 1921.
- 1921 'Napoleon als Veldheer'. De Groene Amsterdammer, 7 Mei 1921.
- 1921 'Een uitstapje naar België in de eerste helft der vorige eeuw'. De Kampioen 1921.

In samenwerking:

- 1895 'Reizen en Pleisteren' door A.N.J.F. en Ed. van Biema. N.J. Boon, Amsterdam.

Onderwijs.

- 1877 'De Staatsschool' door Cetabo. 's-Hertogenbosch. W.C. van Heusden.
- 1878 'De Kunst in de School'. Het Vaderland, 17 Sept. 1878.
- 1892 'De Comeniustentoonstelling'. Nieuwsblad voor den Boekhandel, N°. 8, 1892.
- 1897 'Over vereenvoudigde Spelling'. Prov. Overijss. en Zwolsche Courant, 3 Sept. 1897.
- 1905 'De Oplossing van een brandend vraagstuk'. De Groene Amsterdammer, n°. 1436.
- 1916 'Indische Jongelui in Holland'. De Indische Gids, Nov. 1916.

In samenwerking:

- 1897 'Rapport van het Sub-Comité in zake het Onderwijs voor achterlijke en spraakgebrekkige kinderen'. Uitgave van de Plaats. Commissie van Toezicht op het L.O. Amsterdam.

1898

‘Rapport der Sub-Commissie betreffende het Onderwijs aan Schipperskinderen’. Als boven.

Levensbericht van Cornelis Jacobus Gonnet.

In 1902 verscheen te Haarlem een boekje onder den titel: 'C.J. Gonnet, rijksarchivaris, archivaris van de provincie Noord-Holland en van de gemeente Haarlem'. Het meldt zich aan als een 'levensschets van een onzer hooggeachte stadgenooten' en wenscht beschouwd te worden als een 'kleine hulde aan een selfmade-man van beteekenis'.

Gonnet was over dit boekje slecht te spreken. Niet omdat daarin zijn lof gezongen wordt: dankbaar heeft hij dien altoos aanvaard. Maar omdat hij voelde, dat de schrijver geprezen had zonder verstand. Het is inderdaad begrijpelijk, dat hij met dit geschriftje van zijn vriend S(mit) niet erg ingenomen was. Van diens goede bedoelingen spreekt elke bladzijde. Maar ze kunnen den indruk niet wegnemen, dat hier een onhandige vriend aan het woord is.

Toen ik het verzoek ontving voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde het levensbericht van Gonnet te schrijven, heb ik mij afgevraagd of hij deze keus zou billijken, en, indien al, of ik voor die taak berekend was. Goede bedoelingen alleen, dit had mijn voorganger bewezen, waren in dit geval niet voldoende. De overledene was een merkwaardig man geweest: klerk ter gemeente-secretarie, opgeklommen tot rijksarchivaris. Een bekwaam man: bij het terugdenken aan zijn Haarlemschen tijd, herinnerde zich wijlen de Leidsche hoogleeraar G. Kalff met erkentelijkheid de stadsbibliotheek en haar onder-bibliothecaris Gonnet, 'bescheiden binnenvetter, die met zijn omvangrijke kennis menigen bezoeker van dienst was'¹. Een historicus, voor wien in het bijzonder de stad Haarlem en haar geschiedenis geen geheimen meer had: de ook reeds overleden rijksar-

1 Soera Rana. Haarl. 1921, blz. 35.

chivaris in Utrecht, Dr. Mr. S. Muller Fzn., had mij eens naar hem verwezen met deze woorden: 'maar weet Gonnet het niet, die heel Haarlem kent?' Bovendien had hij zich onderscheiden op menig ander gebied, dat aan het zijne grensde. Zou ik dit alles in het juiste licht kunnen plaatsen? Een gelijkend beeld kunnen teekenen van dezen veelzijdig ontwikkelden man?

Ik heb mijn aarzeling ten slotte overwonnen door de overweging, dat onze Maatschappij van haar afgestorven leden geen lofredenen wenscht te geven, maar levensberichten. Ook hier dus geen lofrede, maar een zakelijke vermelding van hetgeen dit leven te aanschouwen gaf. Zóó begrensde, zal het levensbericht van dezen doode, luider misschien dan menige opzettelijke hulde, getuigen van het goede dat hij verricht, van het blijvende dat hij tot stand heeft gebracht.

Cornelis Jacobus Gonnet is 4 Juli 1842 te Haarlem in de Koningstraat geboren. Zijn grootmoeder van vaderszijde was een Haarlemsche, zijn vader, Jean Baptiste, Parijzenaar van geboorte. Deze vestigde zich in 1806 als schoenmaker te Haarlem, waar hij, als weduwnaar, 4 November 1840, hertrouwt met Alida Benning uit Gouda. Jean Baptiste is jarenlang kastelein van 'Trouw moet blycken' geweest. Aan *zijn* gebleken trouw herinnert een zilveren inktkoker, hem in 1863 door de Hoofden der Kamer vereerd, wegens 'de goede en trouwe diensten, door hem in zijne betrekking als kastelein der Kamer gedurende 25 jaren bewezen'. De bijzondere onderscheiding, waarmede de zoon 'deftige lieden' behandelde, vindt wellicht - schoon een aangeboren hoffelijkheid niet te miskennen viel - haar verklaring in 's vaders ambt.

Eenvoudige, brave mensen, de oude Gonnet en zijn vrouw. Meer dan één getuigschrift aangaande hen is er om het te bewijzen. Gonnet sprak over zijn ouders nooit anders dan met eerbied, en dankbaar prees hij de degelijke opvoeding, die ze hem gegeven hadden. Als hij hen sprekende invoerde, was het al Catsiaansche levenswijsheid waarop hij u vergastte. Arbeidzaamheid, gehoorzaamheid, bescheidenheid, waren de eerste plichten, die zij hun kinderen voorhielden. 'Wees in alles rechtvaardig', zoo vermaande hen de stervende vader. En van de moeder zegt haar bidprentje: 'zij heeft haren man bemind, haar huisgezin bestuurd, het huis verzorgd en zich godsdienstig gedragen.' Godsdienstig, ook in de opvoeding van haar drie kinderen.

Cornelis bezocht de dagschool van den heer J. Van Term in de Barteljorisstraat. Dit onderricht bepaalde zich tot de gewone vakken van lager onderwijs en de beginselen van het Fransch. Of hij prettige herinneringen van zijn schooltijd bewaarde, weet ik niet. Maar wel zeker is, dat de vlugge leerling de lessen 'met vrucht' heeft gevolgd. Hij moet een stil kind geweest zijn, een rustige jongen, die zich verre hield van 'de luidruchtige spelen der jeugd'. Zóó zei hij wel eens bij het terugdenken aan

zijn schooljaren, toen hij de man geworden was, die rustig en zeker door het leven ging.

Van de school kwam Cornelis 'op' het stadhuis. Hij had getoond een jongen te zijn met een helder hoofd, die gemakkelijk leerde en goed kon onthouden. Daarenboven bezat hij eigenschappen, die in deze omgeving voorwaarden zijn om te slagen: hij was beleefd, bescheiden, netjes, nauwkeurig. Wie Gonnet gekend heeft, zal zich zonder veel moeite den veertienjarigen knaap kunnen voorstellen, zooals die zich den 16^{den} Februari 1857 aanmeldde ter gemeente-secretarie, afdeling burgerlijke stand, om zich zijn plaats te laten aanwijzen.

Haarlem was destijds een stadje van nog geen dertig duizend inwoners, het stadhuis derhalve dun bevolkt. Zeven ambtenaren bedienden de algemeene secretarie, twee adjunct-commiezen en een klerk waren voldoende om de registers van den burgerlijken stand bij te houden. Het gemeente-archief als wetenschappelijke instelling moest nog geboren worden. De stadsbibliotheek, 'eene inrigting tot verspreiding van kennis en beschaving', hield haar deuren slechts twee dagen in de week, telkens van twee tot vier uur, geopend; en de keus der aan te koopen boeken hadden Burgemeester en Wethouders zich voorbehouden. Om een carrière als die van Gonnet te begrijpen, houde men rekening met deze gemoedelijke toestanden.

Ruim een maand na zijn aanstelling, 25 Maart 1857, benoemde de Raad Mr. A.J. Enschedé tot archivaris der gemeente. Deze benoeming is de opkomst van Gonnet geweest. Enschedé begon aanstonds de hier en ginds verspreide gemeente-archieven te verzamelen, te ordenen en te beschrijven; een omvangrijke arbeid, waarvan de in 1866 en 1867 verschenen, voor dien tijd voortreffelijke 'Inventaris van het archief der stad Haarlem', het resultaat is. Ter bespoediging van dit werk, waaraan hij slechts een paar avonden in de week kon geven, zocht hij een geschikte hulp. Hij behoefde niet ver te zoeken. De toenmalige gemeentesecretaris, Mr. J. Tielenius Kruythoff, beval hem zijn jongsten klerk aan, met het gevolg, dat deze, met ingang van 1 Mei 1859, aan het gemeente-archief werd verbonden.

Zoo vond hij al vroeg zijn begunstigers. Voorrechten, toevallige voorrechten, ontleend aan geboorte of stand, kon hij allerminst doen gelden. Maar hij heeft het geluk gehad op zijn weg invloedrijke mannen te ontmoeten, die zich zijner aantrokken. Allereerst de heer Kruythoff, die zijn beschermeling de beginselen van het Latijn leerde. Dan Dr. B.W. Hoffmann, sedert 1866 conrector aan de Latijnsche school, die dit classiek onderwijs voortzette. Ook de heer J.W. van Dapperen Jr., Cornelis' leermeester in de moderne talen. Van den ijver, waarmede de dankbare leerling al deze welwillendheid beloonde, spreken nog de schriften, waarin hij, netjes, zijn vertalingen schreef.

Langer dan een halve eeuw heeft Gonnet ten stadhuize gear-

heid, daarvan haast veertig jaar onder leiding van Enschedé. Voor deze leiding is hij zijn leermeester altoos dankbaar gebleven, en vooral van de eerste jaren, de wordingsjaren van het gemeentearchief, bewaarde hij heerlijke herinneringen. Van zijn vriend Bruinvis, den Alkmaarschen archivaris, heeft hij eens verteld, 'dat snuffelen en opsporen in slecht leesbare papieren en schaarsch geopende kronyken zijn lust en zijn leven was'. Verlangde hij iets anders? Nu kon hij grasduinen in oude archieven, snuffelen in oude papieren, nasporingen doen, ordenen, aanteekeningen maken. In deze jaren heeft hij zich verworven die uitgebreide kennis van de stad Haarlem en haar geschiedenis, dien schat van wetenswaardigheden, welken hij, de hulpvaardigheid zelve, steeds anderen ten dienste stelde. En de verhouding tot zijn chef kon niet beter zijn. Wat den aanvankelijk schuchteren jongeling het meest bemoedigde - hij zal het u zeggen: 'meneer Enschedé vertrouwde me heelemaal'.

Inderdaad was de gemeente-archivaris zeer ingenomen met zijn assistent, 'welke hem van den aanvang zijner functie af steeds trouw heeft ter zijde gestaan en hem van grooten dienst is geweest bij het volbrengen der hem opgedragen taak'. Zoo luidt het raadsbesluit van 13 Juli 1870, waarbij C.J. Gonnet, 'mede ter erkenning van zijn wetenschappelijke verdiensten', tot adjunct-archivaris der gemeente werd benoemd. Deze verdiensten, te gul wellicht *wetenschappelijke* verdiensten genoemd, rechtvaardigden niettemin ten volle de eervolle onderscheiding. Ze zou door andere gevolgd worden. De bescheiden klerk, sinds 1 Juli 1864 adjunct-commies, heeft de aandacht op zich gevestigd. Uit de schemering der onbekendheid treedt hij steeds verder naar voren. Steeds ruimer wordt zijn arbeidsveld, steeds anderen leggen beslag op zijn kennis, zijn werkkraft, zijn dienstvaardigheid. Den 1sten Januari 1874 is hij commies geworden. Zes maanden later, 7 Juli 1874, ontvangt hij zijn aanstelling als stadsadjunct-bibliothecaris 'tot tijd en wijle daarin op andere wijze zal worden voorzien'. Bij de oprichting, in 1875, van de 'Vereeniging tot uitbreiding der verzameling van Kunst en Oudheden in het Frans-Halsmuseum der Gemeente Haarlem', kiest men hem tot secretaris-penningmeester. De roep die van hem uitging, is inmiddels in Den Haag gehoord. Van daar komt, 1 Mei 1880, zijn benoeming tot tijdelijk directeur van de 'Rijksverzameling van kunstwerken van moderne meesters in het paviljoen 'Welgelegen'', van welk fraai gebouw hij meteen tijdelijk bewaarder wordt. Uit de eerstgenoemde betrekking, vóór hem bekleed door den heer E. Koster, werd hij reeds met ingang van 30 October 1885 eervol ontslagen: de verzameling had een plaats gekregen in het Rijksmuseum te Amsterdam. Zijn met biografische aanteekeningen verrijkte 'Beschrijving der schilderijen', op verzoek van Jhr. Mr. Victor de Stuers in het licht gegeven, heeft hij in deze jaren samengesteld. Den 26sten Februari 1886 kwam zijn aan

stelling tot bewaarder van het Paviljoen. Hij trok erin. Hier, in enkele onder in het gebouw gelegen vertrekken, schikte hij zijn steeds toenemende verzameling kunstvoorwerpen, ontving hij, gulle gastheer, zijn talrijke vrienden; in deze ouderwetsche omgeving heeft hij geschreven de meeste zijner opstellen, schier alle handelend over het verleden. Van hem geldt, wat hij eens van een zijner vrienden schreef: 'hij heeft zijn veder geen rust gegund'.

Gonnet begon zijn schriftuurlijke loopbaan in 1862, indien althans de in dit jaar uitgegeven eerste 'Catalogus der schilderijen op het museum der stad Haarlem' van zijn hand is. Zijn eerste opstellen verschijnen in 'De oude Tijd' (1873) en in de 'Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem' (1874). Tot den bloei van dit tijdschrift, waaraan hij sinds 1872 als medewerker verbonden was, heeft hij, ook, sinds 1892, als secretaris der redactie, veel bijgebracht. Dr. A.H.L. Hensen, die den overledene voor zijn toewijding dank brengt, herinnert daarbij aan de talrijke bijdragen van zijn hand, waarvan het meerendeel betreft 'de kerkelijke toestanden van en om Haarlem, zijn geboortestad, een terrein, waarop hij zich volkomen t'huis gevoelde'¹. Uit dezen eersten tijd is ook 'De Commanderie van St. Jan', een reeks bescheiden uit het archief der Haarlemsche Kommanderie, en het veel geraadpleegde boekje: 'De Wallen en Poorten van Haarlem', waarmee hij een nog weinig bezocht terrein betreedt. De waarde van zijn pennevruchten is zeer ongelijk. Door het publiceeren van oorspronkelijke stukken heeft hij menigeen een dienst bewezen. Meer dan één geleerde heeft van dezen arbeid profijt getrokken². Maar het bewerken van oorkonden ging hem minder goed af.

Hoewel Gonnet zich als schrijver ook op kunsthistorisch gebied heeft bewogen, moet hier eveneens de schrijver het afleggen tegen den verzamelaar. Als verzamelaar van en wachter bij Haarlemsche kunst, heeft hij zijn geboortestad grootelijks aan zich verplicht. Vijftig jaren lang is hij secretaris-penningmeester van de 'Vereeniging tot uitbreiding' geweest: de aanwinsten, waarmee het Frans-Halsmuseum in deze jaren is verrijkt, heeft hij vermeld in het jubileum-verslag, in 1925 door hem opgemaakt. Niet minder vruchtbaar is geweest zijn werkzaamheid als lid, spoedig secretaris, van de 'Commissie van toezicht op het stedelijk Museum'. In deze commissie volgde hij, 18 Februari 1891, Dr. C. Ekama op. De Raad was van meening, dat hij 'in zijn betrekking van adjunct-archivaris van Haarlem en met zijne bekendheid met de wording en verdere ontwikkeling van het Mu-

1 Bijdr. XLIII, blz. 335.

2 Verwijs en Verdam in Middelded. Woordenb. S. Muller Fz. Eene middeleeuwsche dorps-pastorie. De Gids, 1888, III, blz. 76 vlgg.

seum, de meest geschikte persoon zal zijn om wijlen Dr. Ekama in de Commissie te vervangen'. Dat een adjunct-archivaris q.q. geschikt zou zijn om zitting te nemen in een museum-commissie, is een bedenkelijke opvatting. Maar dat deze adjunct-archivaris daarvoor bij uitstek geschikt was heeft de uitkomst bewezen. Gonnet heeft op de ontwikkeling van het Haarlemsche museum grooten invloed geoefend, ook als tijdelijk of als waarnemend directeur. Het denkbeeld om het Weeshuis in het Groot Heiligland voor schilderijen-museum te bestemmen is van hem uitgegaan; hij heeft het ingericht, de verzamelingen beschreven. Aan zijn doorzicht en doorzetting dankt de Spaarnestad haar museum, dat, goed verlicht en gemakkelijk te bezichtigen, gelegenheid biedt tot ongehinderde beschouwing der kunstwerken.

En dan is deze werkzame man ook nog archivaris geweest: rijksarchivaris, provinciaal-archivaris, gemeente-archivaris. Drie betrekkingen, maar voor hem één drieledige betrekking. Rijksarchivaris in Noord-Holland, van 1 April 1886 af. Provinciaal-archivaris in Noord-Holland, als opvolger van Dr. P. Scheltema, van 1 October 1886 af. Archivaris der gemeente Haarlem, als opvolger van Mr. A.J. Enschedé, sedert 27 Mei 1896. Hij zou commies ter gemeente-secretarie gebleven zijn, indien De Stuers, die de verbinding commies-rijksarchivaris ongewenscht achtte, niet op het vragen van ontslag had aangedrongen. Nu neemt hij, 1 Mei 1886, afscheid van de secretarie. Tien jaar later ook van de stadsbibliotheek. Een nieuwe regeling, gevolg van Enschedé's overlijden, heft de betrekking van adjunct-bibliothecaris op.

Als rijksarchivaris heeft hij pionierswerk verricht. Wat vond hij, de eerste rijksarchivaris in Noord-Holland, bij zijn komst in het gebouw der Provinciale Griffie in de Jansstraat? Een archiefbewaarpplaats: drie vertrekken zonder voldoende ruimte. In een daarvan: 'eene geverfde vurenhouten schrijfplank met laken bekleed, een oud ongeverfd vurenhouten tafeltje en drie stoelen, waarvan een defect'. Archieven, die er 'zeer onooglijk en vuil' uitzagen, 'kasten vol stukken, welke met een touw zijn samengebonden, of geborgen in halfvergane portefeuilles, waaraan schier niet te herstellen valt'.

In deze omgeving wachtte hij Noord-Holland's oude rechterlijke archieven. Het Koninklijk Besluit van 8 Maart 1879, dat de overbrenging dezer archieven naar de archiefplaats in de provincie gelastte, was nog niet ten halve uitgevoerd. Hij pakt het werk aan, vordert de archieven in de verschillende gemeenten op. Ze komen, maar kunnen niet geborgen worden; overstelpend is elke nieuwe toevoer.

Aan deze moeilijkheden heeft Gonnet het hoofd geboden. Hij had ze overwonnen, toen het hem vergund werd de voormalige Vleeschhal, eigendom der gemeente Haarlem, tot archiefbewaarpplaats in te richten. In 1897 vestigde hij zich in het mooie gebouw. Hier hebben de meesten van ons hem gekend. De smalle

achterdeur met haar klopper, een wenteltrap op, een achterkamer door, den zolder over naar een voorkamer: de werkkamer van den rijksarchivaris. Hier, in deze voorvaderlijke omgeving, zijn ze hoffelijk ontvangen en welwillend ingelicht. Rustig luisterde hij, rustig antwoordde hij. Zelden stelde hij u te leur. En wat hij vandaag niet wist, kwam hij u morgen vertellen,

In de Vleeschhal heeft hij gezeteld tot 1 Januari 1921, den dag van zijn eervol ontslag. Van de vermeerdering der archieven, de uitbreiding der verzamelingen, het toenemend bezoek gedurende de voorafgaande jaren, vertelt de heer R.D. Baart de la Faille in het verslag, dat hij als waarnemend rijksarchivaris heeft samengesteld¹. Het spreekt vanzelf, dat dit alles het rijksarchief en zijn bezoekers ten goede is gekomen. Maar Gonnet zou meer bereikt hebben, indien hij zijn doel hooger gesteld en zijn archieven volgens de algemeen als juist erkende beginselen van archiefregeling geordend had. Hierin is hij te kort geschoten. Aan de beginselen der bekende 'Handleiding voor het Ordenen en Beschrijven van Archieven' door Muller, Feith en Fruin, heeft hij zich weinig gestoord, maar evenmin andere daartegenover gesteld. Hij heeft zich gehouden aan de lessen van zijn leermeester en vervolgde ongestoord den eens ingeslagen weg. Vandaar, dat na zijn aftreden op het rijksarchief 'reorganisatiemaatregelen zijn getroffen, die veel van zijn werk gewijzigd, zoo niet te niet gedaan hebben'.

Zoo schrijft zijn opvolger, Jhr. Mr. B.M. de Jonge van Ellemeet, als hij zich afvraagt, wat Gonnet als archivaris heeft gepresteerd. Een groot deel van diens werk, het ordenen en beschrijven der rijksarchieven, moest overgedaan worden; en de provinciale archieven eischten uit den aard der zaak niet veel van zijn werkkraft. Immers die archieven waren niet veel meer dan 'een troepje onsamenhangende en gedeeltelijk fragmentarische archiefjes en een bibliotheek, vooral betreffende Noord-Holland'. Dit weinige rechtvaardigde toch niet de voortzetting der betrekking van provinciaal-archivaris? Maar Gonnet 'was er de man niet naar om hier den welverdienden genadeslag toe te dienen; hij heeft dus zoo'n beetje Scheltema's werkwijze vervolgd'². Ja, Gonnet was een ouderwetsch man, ouderwetsch-degelijk, maar ook ter dege ouderwetsch. Nieuwe inzichten, nieuwe stroomingen, nieuwe wenschen, hij nam er geen kennis van. Het oude was beproefd, het nieuwe te beproeven liet hij aan anderen over. Zeker, deze eigenschap beveiligt tegen overijling. Maar zij werkt tevens als een blok aan het been.

Ook als gemeente-archivaris heeft hij den ouden toestand bestendigd. Zijn verslagen vermelden een en andermaal, dat

1 Versl. 's Rijks oude Arch. 1920, II, blz. 107.

2 Ned. Archievenblad, 1926-1927, blz. 70.

‘maatregelen, welke de archivaris in het belang van het archief wenschelijk acht, niet zijn voor te stellen’. Hetgeen nog niet zeggen wil, dat het archief niets te wenschen overliet. Voorts leest men hier van kunstbeschouwingen: ‘evenals in de twee voorgaande winters, werden ook in 1897 op 1898 met heeren Leden van den Raad en eenige andere kunstminnaars de teekeningen en prenten uit den Atlas bezichtigd, hetgeen steeds aan alle aanwezigen veel genoegen heeft gegeven’.

De historische-topografische atlas is Gonnet's glorie geweest; hij blijft zijn roem. Deze verzameling van teekeningen en prenten, door Enschedé aangelegd, heeft hij met groote toewijding en kennis verzorgd en uitgebreid. Hier is oud-Haarlem in beeld, ‘een nimmer vermoeiend diorama van de loffelijke stad Haarlem en hare bekoorlijke omstreken’. Zoo schreef hij eens, zoo sprak hij van zijn schatten, die hij graag aan belangstellenden liet zien. Die kunstbeschouwingen, waarbij zijn zeldzame kennis van plaatselijke toestanden, van Haarlemmers en Haarlem's geschiedenis aan het licht trad, deze ‘genoeglijke’ avonden, leven voort in de dankbare herinnering der kunstbeschouwers. Zij waren de menschen, zooals hij die zich wenschte, ‘lieden met ernstigen zin en leergraag oog’, die het verleden lief hadden. In hun midden voelde hij zich thuis, zij van hun kant wisten hem en zijn werk te waardeeren. Tot in het jaar van zijn dood heeft hij deze bijeenkomsten voortgezet, onvermoeid, altoos bereid. De laatste jaren verzamelde hij om zich heen leden der oudheidkundige vereeniging ‘Haerlem’ in haar gebouw ‘de Hoofdwacht’. Deze vereeniging heeft hij helpen oprichten; gedurende vijftwintig jaar is hij lid van het bestuur geweest. Wat hij voor haar is geweest, blijkt uit de woorden, waarmee de secretaris, de heer J.L. Tadema, zijn deelneming betuigde in het verlies door zijn dood geleden: ‘zijn groote verdiensten en warme belangstelling voor onze vereeniging, gepaard aan zijn ongeëvenaarde kennis van Haarlem's verleden, zijn door ons voortdurend in hooge mate op prijs gesteld’.

Ook aan het vereenigingsleven heeft hij ijverig deel genomen. Niet om alles te noemen wat hier zijn belangstelling had, maar om een indruk te geven van zijn daadwerkelijken gemeenschapszin, vermeld ik enkele functies, die hij heeft waargenomen. Hij is geweest secretaris van het Kruisverbond, directeur der Haarlemsche Begraven Sociëteit, lid van het bestuur der Roomsche Katholieke Leesvereeniging, lid van het Plaatselijk Comité der Katholieke Sociale Actie. Zijn kerk heeft hij gediend, als secretaris van het Parochiaal Kerkbestuur van de kathedrale kerk van St. Bavo.

Een beroep op zijn hulpvaardigheid was nooit vergeefs, indien het slechts gold een zaak, die zijn sympathie had. Wie zijn nagelaten papieren raadpleegt, vindt daarvan telkens bewijzen. In 1888 ontvangt hij het Kruis ‘Pro Ecclesia et Pontifice’, ‘in

erkenning van het werkzaam deel door U genomen aan de feestelijkheden, waarmede de Katholieke wereld het Gouden Priesterjubilé van haar Hoogepriester heeft gevierd'. Vijf jaar later gedenkt de firma Joh. Enschedé en Zonen het 200-jarig bestaan van haar drukkerij. Ze vereert hem een afslag in zilver van de medaille, haar door het personeel geschonken, 'wegens zijn goede zorgen voor de tentoonstelling' bij die gelegenheid gehouden. Als voorzitter van het Dagelijksch Bestuur van het Algemeen Comité geeft hij zich veel moeite voor den Tweeden Diocesanen Katholiekendag in het Bisdom Haarlem (20 Mei 1908). Hij is lid van de 'Commissie voor de retrospectieve tentoonstelling', een tentoonstelling van boek- en prentkunst, in 1913 in het Frans-Halsmuseum gehouden. Tien jaar later houdt 'Koninginnedag' een 'Historische Tentoonstelling van de Stad Haarlem'; hij, de oudste onder de leden der Commissie, neemt het secretariaat op zich. Bij ervaring weet ik hoe trouw en opgewekt hij bij zulke gelegenheden zijn taak vervulde.

Inmiddels verschijnt de eene publicatie van zijn hand na de andere. Een gestadige ontwikkeling van zijn schrijverstalent laten ze niet zien, maar ze winnen aan belangrijkheid. Na 1886, begin van de tweede helft zijns levens, verschijnen zijn geschriften van langeren adem. Zijn stijl blijft ouderwetsch, hij behoudt zijn voorliefde voor den lijdenden vorm, voor verouderde woorden; het gebruik van stadhuiswoorden versmaadt hij evenmin. Een lijst zijner geschriften en bijdragen volgt achter dit levensbericht. Bespreken kan ik ze hier niet. Alleen maak ik melding van zijn aandeel in de samenstelling van het 'Kuerboek der stadt haerlem'. Enschedé schonk hem een exemplaar van deze belangrijke uitgave, 'als een erkenning van al de moeite en het werk hieraan door U besteed, waardoor Ge ons in de gelegenheid hebt gesteld dit werk tot een goed einde te brengen en ons bijzonder aan U hebt verplicht'.

Dat het dezen verdienstelijken man aan eervolle onderscheidingen niet ontbroken heeft, spreekt van zelf. Reeds in 1872 benoemde het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen hem tot gewoon lid. Andere genootschappen volgden. Sedert 1877 was hij lid van Letterkunde. En het Koninklijk Besluit van 28 Augustus 1906, n°. 73, sloeg hem tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Meneer Gonnet, zoo heette hij in Haarlem, was een gezien man. Hij had zijn vrienden onder menschen van elken rang en stand. En een herinneringsdag in zijn leven was hun een welkome gelegenheid om hem van hun vriendschap en waardeering te doen blijken. Hij is dan ook een en andermaal gehuldigd, het laatst in 1920, toen hem zijn door Lizzy Ansingh geschilderd portret werd aangeboden. Dankbaar heeft hij de hem bewezen onderscheidingen, de hem gebrachte hulde genoten. Er mee gepraald heeft hij nooit.

Gonnet is, 7 Februari 1926, ongehuwd overleden. Tot in de kleinste bijzonderheden had hij zijn uitvaart en begrafenis geregeld. En zijn familieleden en vrienden heeft hij, door zijn bidprentje, herinnerd aan het bijbelwoord: 'Ondervraag het vroegere geslacht en doorzoek vlijtig de geschiedenis der vaderen, want wij zijn maar van gisteren en weten niets'.

Hij mocht het doen.

H.E. KNAPPERT.

Geschriften en bijdragen.

1873. Oude Adreskaarten. De Oude Tijd, 1873, blz. 39, 120, 218, 250 en 284.
Spreuken en Raadsels. Ib., 1873, blz. 145.
1874. Sint Panthaleon, patroon van de kapel te Zoeterwoude. Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem, II, blz. 195.
Accoort van 't Oxael, 't priesterlicke gestoelte, die twee geschilderde outaren ende anders der S. Janskerk te Haarlem. Ib., blz. 127.
Vreugdefeesten te Haarlem. De Oude Tijd, 1874, blz. 240, 311 en 356.
1875. De Lazaristen te Haarlem. Bijdr., III, blz. 137.
1876. Vier Parochiën in de middeleeuwen. Heemskerk, Beverwijk, Zoeterwoude en Hazerswoude. I. Heemskerk. Ib., IV, blz. 245.
1877. Vier Parochiën in de middeleeuwen. Heemskerk, Beverwijk, Zoeterwoude en Hazerswoude. II. Beverwijk. Ib., V, blz. 311.
De Commanderij van St. Jan. In: Gesch. en Beschr. van Haarl. door F. Allan. II (Haarl. 1887) blz. 249.
Het Beggijnhof. Ib., blz. 495.
Sint Lucas Gilde te Haarlem in 1631. Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis, I (1877-1878), blz. 228.
1878. Vier parochiën in de middeleeuwen. Heemskerk, Beverwijk, Zoeterwoude en Hazerswoude. Bijdr., VI, blz. 1.
1879. Vier parochiën in de middeleeuwen. Heemskerk, Beverwijk, Zoeterwoude en Hazerswoude. III. Zoeterwoude. Ib., VII, blz. 100.
Sint Maertens-Gildebeker te Haarlem. De Nederlandsche Kunstbode, 1879, blz. 153.
1880. Jonker Ramp en zijn matres. Ib., 1880, blz. 78.
Beschrijving der schilderijen in 's Rijks verzameling van Kunstwerken van moderne meesters in het Paviljoen Welgelegen te Haarlem. 's-Grav., 1880.
1881. Vier parochiën in de middeleeuwen. Heemskerk, Beverwijk, Zoeterwoude en Hazerswoude. IV. Hazerswoude. Bijdr., IX, blz. 161.
Naschrift op Heemskerk. Ib., blz. 258.
Cornelius Schonaeus en eenige zijner Haarlemsche vrienden. Ib., blz. 408.
Haarlem 1586. Ib., blz. 466.
De Wallen en Poorten van Haarlem. Geschiedenis van de versterking eener oude stad. Met een gelithographeerde Kaart, voorstellende: 'Haarlem in den ouden tijd'. Haarl., 1881.
Het Hof van Holland te Haarlem. Eigen Haard, 1881, blz. 268.
De schilder Cornelis Symonss. van der Schalcke. De Nederlandsche Kunstbode, 1881, blz. 246.
1882. Het oude gasthuis en het St. Elisabeth's Gasthuis te Haarlem. Bijdr., X, blz. 82.
De abtdij van Egmond door de krijgsknechten van Sonoy verbrand A^o 1572. Ib., blz. 52.

1882. Het archief van het Begijnhof te Haarlem. *Ib.*, blz. 116.
1884. Bedevaart naar Jerusalem in 1525. Toegelicht en uitgegeven door Bijdr., XI, blz. 1. Ook afzonderlijk. Haarlem, 1884.
1886. De Vleeschhal te Haarlem en haar bouwmeester. *Bouwkundig Weekblad*, VI (1886), blz. 234.
1887. Haarlem's Vleeschhal. *De Navorscher*, 1887, blz. 155.
Zedenspiegel. *Bijdr.*, XIV, blz. 199.
Kuerboeck der stadt haerlem (door Mr. A.J. Enschedé, met medewerking van -). *Haarl. en 's-Grav.* 1887.
1888. De schilders Pouwels, Pieter en Steven Wouwerman, Vader, Zoon en Kleinzoon. *Arch. v. Nederl. Kunstgesch.*, VII (1888-1890), blz. 118.
1891. Het Zijklooster te Haarlem (convent der Kanonessen-Regulieren ten Zijl). *Cartularium van het Zijklooster. Bijdr.*, XVI, blz. I en 1.
Het St. Cecilia-Klooster te Haarlem. *Cartularium van het St. Cecilia-Klooster. Ib.*, blz. 383 en 392.
Het Clarissen-Klooster te Haarlem. *Cartularium van het Clarissen-Klooster. Ib.*, blz. 421 en 428. Ook, in één band, afzonderlijk. Haarlem, 1891.
1892. Inventaris van het archief der stad Enkhuizen. In: *Verslagen omtrent's Rijks oude archieven*, XV (1892), blz. 173.
1893. Oude gebouwen in Haarlem. In: *De Vlieger. Weekblad voor Haarlem en Omstreken*, 1893, nr. 11 tot 1894, nr. 7.
1894. Eene ambtsreis in de achttiende eeuw (ongeteekend). *De Navorscher*, XXXV (1894) blz. 433.
De St. Bavokerk te Haarlem door Dr. P.J.H. Cuypers en -. *Eigen Haard*, 1894, blz. 266 en 281.
1896. In Memoriam. Mr. Adriaan Justus Enschedé, † 19 Maart 1896. *Nederlandsch Archievenblad*, 1895-1896, blz. 81.
Mr. Maerten van Heemskerck. *Bijdr.*, XXI, blz. 282.
1898. Altaarwijding in het klooster der Karmelieten te Oudorp. *Ib.*, XXIII, blz. 313.
De Vleeschhal te Haarlem. *Bewaarplaats der Rijksarchieven in Noord-Holland. Nederlandsch Archievenblad*, 1898-1899, blz. 31.
1899. Briefwisseling tusschen de Gebroeders Van der Goes (1659-1673) uitgegeven door - (Werken uitgeg. door het Hist. Gen. gevestigd te Utrecht). I. A'dam, 1899.
De reliquie van St. Lucas-gebeente bij het schildersgild te Haarlem. *Bijdr.*, XXIV, blz. 300.
1900. Frans Hals. In: *Oprechte Haarlemsche Courant van 14 Juni 1900. Familie-Archief van het geslacht van Matenesse. Nederlandsch Archievenblad*, 1899-1900, blz. 120.
Archief van Spanbroek. In: *Versl. omtr. 's Rijks oude archieven*, 1900, blz. 201.
1901. Inventaris van het archief der gemeente Warmenhuizen. *Ib.*, 1901, blz. 189.

1902. Het Stedelijk Museum te Haarlem, 1862-1902. In: Stads-editie. Oprechte Haarlemsche Courant van 30 Juni 1902.
Archief van de Heeren en de Heerlijkheid van Schagen. In: Versl. omtr. 's Rijks oude archieven, 1902, blz. 173.
1904. Hendrik Jacobus Scholten. 1824-11 Juli-1904. In: Zondagsblad Oprechte Haarlemsche Courant en Stads-Editie, O.H.C. 11 Juli 1904, blz. 335.

1905. J.J.F. Beynes. In: Jaarboekje voor de stad Haarlem voor 1905, blz. IX.
1906. Boekbespreking van: C.W. Bruinvis, De Molens van Alkmaar, en Idem, Levensschetsen van en Mededeelingen over Beeldende Kunstenaars, die te Alkmaar geboren zijn, aldaar gewoond of voor die stad gewerkt hebben. Nederlandsch Archievenblad, 1905-1906, blz. 246.
Het Stedelijk Museum te Haarlem. Bulletin, uitgegeven door den Nederl. Oudheidk. Bond. VII, blz. 47.
De kapel van O.L. Vrouw, aan de brug te Haarlem. Bijdr., XXX, blz. 420.
1907. Paul Cornelis van Vlissingen. In: Jaarboekje voor de stad Haarlem voor 1907, blz. VII.
1908. Hendrik Jacobus Scholten. *Ib.*, 1908, blz. VII.
Frans Hals in Haarlem door J.G. Veldheer, C.J. Gonnet en F. Schmidt Degener. A'dam, 1908.
Het huis van den Bisschop van Haarlem Nicolaes van Nieuwland. Bijdr., XXXI, blz. 308.
1909. Briefwisseling tusschen de Gebroeders Van der Goes (1659-1673), uitgegeven door - (Werken uitgeg. door het Hist. Gen. gevestigd te Utrecht). II. A'dam, 1909.
1910. Petrus Johannes Smit. In: Jaarboekje voor de stad Haarlem voor 1910, blz. XX.
Inventaris van het archief der vrije heerlijkheid Oosthuizen c.a. In: Versl. omtr. 's Rijks oude archieven. 1910, blz. 175.
1911. Akten rakende het geslacht De Magistris. Bijdr., XXXIII, blz. 319.
1913. De Poorten van Haarlem met bijschriften van -. Haarl. 1913.
Beatrix van Assendelft in het Convent der zusteren Ten Zijl te Haarlem. Bijdr., XXXV, blz. 373.
1914. Inventaris van het archief Purmerend. In: Versl. omtr. 's Rijks oude archieven, 1914. II, blz. 88.
1915. Een feestvierend pastoor van Heemskerk. Bijdr., XXXVI, blz. 65.
Het Convent der Predikaren te Haarlem. *Ib.*, blz. 165.
Haarlemsche glasschrijvers. In: Feest-Bundel Dr. Abraham Bredius aangeboden den achttienden April 1915. I, blz. 61.
Oude schilderijen in en van de stad Haarlem. Oud-Holland, XXXIII, blz. 132.
Inventaris van het archief Medemblik. In: Versl. omtr. 's Rijks oude archieven, 1915, II, blz. 85.
1916. Het archief van Geestmerambacht. *Ib.*, 1916, II, blz. 56.
1917. Archieven van Zaanland I, door - met medewerking van H.L. Driessen. *Ib.*, 1917, II, blz. 59.
De Meester van den scherpen zwaarde te Haarlem. Bijdrage tot de geschiedenis der lijfstraffelijke rechtspleging. Haarl. 1917.

1918. De Jesuïten-Statie 'Het Springende Paard' te Haarlem. Bijdr., XXXVIII, blz. 1.
Uit een oud Eedboek van Haarlem. Ib., blz. 150.
Pater Godfridus Franken S.J. Ib., blz. 153.
Geweigerde Eed (Texel 1598). Ib., blz. 158.
Inventaris van het Archief der Stad Hoorn, door - met medewerking van R.D. Baart de la Faille. Haarl. 1918.
Archieven van Zaanland II, door - en H.L. Driessen. In: Versl. omtr. 's Rijks oude archieven, 1918, II, blz. 75.

1918. Inventaris van het archief Twisk. *Ib.*, blz. 187.
1919. Voor dertig jaren. *Nederlandsch Archievenblad*, 1918-1919, blz. 110.
1920. Rembrandt en Geertje Dircx. *Oud-Holland*, XXXVIII, blz. 80.
 Jan van Teylingen. *Ib.*, blz. 138.
 De Kaart van het Hoogheemraadschap der uitwaterende sluizen in Kennemerland en West-Friesland. *Tijdschr. v.h. Kon. Nederl. Aandr. Gen.*, 2° Ser., XXXVII, blz. 746.
1921. De Hoofdwacht te Haarlem. *Eigen Haard*, 1921, blz. 204.
1922. Cornelis Cornelisz van Haarlem. *Oud-Holland*, XL, blz. 175.
 In memoriam Cornelis Willem Bruinvis. *Nederlandsch Archievenblad*, 1920-1922, blz. 277.
1923. Ds. Thomas Hoog, 1763-1829. In: *Rotterdamsch Jaarboekje* 1923, blz. 151.
 Het Hofje de Vijftien Kamers te Haarlem. *Bijdr.*, XXXXI, blz. 206.
 Spaarndam. *Ib.*, blz. 310.
1926. 'De Vergaderinghe van de maechden in den Hoeck' te Haarlem. *Ib.*, XXXXII, blz. 34.
 Drie buitenplaatsen. In: *Haerlem. Gedenkschrift. Haarl.* 1926, blz. 34.
 Op zijn naam vond ik nog vermeld:
 Een schrede voorwaarts.
 Een weinig bekende schat.
 Het bisschoppelijk museum te Haarlem.
 De eerste jaarvergadering der Haarlemsche Kunstvereniging.

Levensbericht van Karel Vos¹.

Een maand vóór zijn vroegen dood zond Vos mij een fotografischen herdruk van de bladen van Menno's 'Van de nieuwe creature', een van 's mans dogmatische geschriftjes, ± 1538, in Oostersch gekleurd dialect geschreven. De scherpe en keurige foto's waren het werk van zijn 16 jarigen zoon, genomen naar het exemplaar ter Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek, door den vader vermeld in zijn 'Leven van Menno Simons', blz. 293 sub 2. Enkele dagen later schreef hij mij nog, dat ik dit geschenk te danken had aan mijne vaak gebleken liefde voor de geschiedenis zijner Broederschap.

Ziedaar de man. Een onvermoeid en scherpzinnig kerkgeschiedvorscher, een vluggen zoon in zijn werk betrekken en door hem geholpen, altijd bezig en bereid om van de vruchten van zijn onderzoek allen te laten genieten, bij wie hij liefde voor zijne studiën verwachten mocht. Doch niet de gansche man nog, en het is niet gemakkelijk aan de vele kanten van zijne persoonlijkheid recht te laten wedervaren. Want hij was een rijke en veelzijdige geest, zich in ernstige studie verdiepend en meteen midden in het leven van elken dag zich bewegend, politicus en journalist, maar vóór alles predikant, met snel gewekt enthousiasme en even ras wakker geroepen toorn, rust noch gemak begeerend, meedoogend voor misdeelden, maar scherp in zijn critiek waar hij onwaarheid vermoedde, met een door en door goed hart en toch - tragische bijzonderheid - soms kwetsend door eene heftigheid, waarvan hij het scherpe niet bevroedde. In alles een man van beteekenis, maar te weinig gewaardeerd en 'te laat

1 Geboren 22 Augustus 1874 te Rotterdam. Leerling van de U.L.O. school aan den Westersingel, waarvan zijn vader hoofd was, daarna van het Erasmiaansch gymnasium, deed hij in 1894 eindexamen aan dat te Schiedam. September 1894 student te Amsterdam, Juni 1900 proponent bij de Alg. Doopsg. Sociëteit, 5 Februari 1903 gehuwd met mej. G.A. Schipper, 15 Februari 1903 predikant te Woudsend, 3 September 1911 te Middelstum, overleden te Groningen 30 Mei 1926.

gekend', naar een weemoedig woord bij zijne begrafenis gesproken. De heer S. Spaans, die in het 'Doopsgezind Jaarboekje' voor 1927 hem herdacht, spreekt van zijne 'ontembare begeerte om zich te uiten in woord en geschrifte', hem van zijn studententijd af bijgebleven, verklaring van de lange rij zijner in 't licht gegeven studiën en de veelheid der vergaderingen, waar hij het woord voerde. Toch deed dit hem zijn gemeentewerk niet verzuimen: hij heeft zijn ambtsplichten getrouw waargenomen en voor wie zijn hulp behoefden hebben zijn huis en hart opengestaan. Rusteloos bezig zijn, gelijk hem zoo bijzonder kenmerkte, is dikwijls gevolg van nood en verdriet, een ontvluchten ervan, een zoeken van heul en troost in afleiding. Ik ben geneigd daaraan ook bij hem te denken. Hij heeft de smart over ziekten van dierbaren geproefd, toenemende doofheid heeft hem gekweld, erkenning en eer heeft hij veel minder gevonden dan hij verdiende en wist te verdienen; en zijn eigenaardig karakter, dat hem deed handelen naar de eerste helft van het voorschrift, 'alles wat gij zegt moet waar zijn', maar hem de tweede helft, 'niet alles wat waar is behoeft gij te zeggen' al te vaak deed vergeten, en waardoor hij dan een ontstemming wekte, die hij stellig niet begeerd had te veroorzaken - dit alles en misschien meer, dat wij niet kennen, mag de oorzaak geweest zijn van dat altijd bezige, waarvan de onrust in zijn persoon en werk wel openbaar werd. Jammer, is iemand geneigd te verzuchten; maar wij zijn die wij zijn en Vos had daarnaast veel ontvangen, waardoor hij eene persoonlijkheid is geworden over wie het de moeite waard is te schrijven, die 'een voetspoor nalaat in den zandzoom van den tijd', bij wiens dood de verslagenheid groot was en die in zijn gezin en daarbuiten in wijden kring bitter wordt gemist. Zijne vele gaven dan, zijn karakter en temperament met lust en last - hij moge er bij gedacht hebben aan Job's woord, dat ook hiervan geldt: zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet?

Ik moet eerst iets zeggen van zijn optreden met het gesproken woord. Over zijn redenaarseigenschappen heb ik geen oordeel: ik hoorde hem slechts een enkele maal; maar zeker zal hij ook dan vol leven geweest zijn. Behalve dan natuurlijk des Zondags voor zijne kleine gemeente, heeft hij vele politieke spreekbeurten vervuld en van 1901 af op tal van plaatsen (waarvan hij zorgvuldig aantekening placht te houden) gedebatteerd met Hermans, Okma, Schaper, Van der Borch van Verwolde, Van Eyk van Heslinga en velen meer. Hij heeft het woord gevoerd voor den Bond van staatspensionneering, voor de departementen van het Nut (over Rembrandt, de Fransche overheersching, het kloosterleven in de 15de eeuw, Jan de Witt, den koning-stadhouder), voor de afdelingen der vrijzinnig hervormden en van den Nederlandschen protestantenbond (De oorlog en het Godsbestuur), voor doopsgezinde ringen en het Groninger predikanten-convent, maar ook

voor landbouwverenigingen in Groningen (De moraal in het boerenleven en: Is Socialisatie van den landbouw wenschelijk?). Voeg daarbij, dat hij eerst tusschen zijn proponentsexamen in Juni 1900 en zijn beroep naar Woudsend in Februari 1903, propagandist voor het Nut en secretaris der liberale kiesvereniging Rotterdam IV geweest is en daarna zitting heeft gehad in de besturen van afdeelingen van het Groene kruis, den Pensioenbond, Volksonderwijs, Anti-oorlogsraad, Volkenbond en Vrede, tuberculosebestrijding, van kiesvereniging, nutsdepartement en in commissies uit de Algem. Doopsgez. Societeit ... en men zal niet twifelen of deze man, velen beschamend door zijn ijver, heeft midden in de maatschappij gestaan en voor zijn deel bewezen, dat wie het druk hebben het meeste ten uitvoer brengen. Een vraag blijft altijd, hoe een mensch over zooveel niet alleen zijn tijd, maar vooral ook zijn belangstelling verdeelen kan?

Naast het gesproken nu het geschreven woord. Wat Vos aan de pers heeft toevertrouwd is van verbijsterende hoeveelheid, verbazingwekkend niet òm die veelheid alleen, maar omdat er onder die massa zooveel werk is, slechts na langdurige, geduldige onderzoekingen mogelijk. Hij voerde een vlugge, daarom nog geen vluchtige pen, en, zoo ik van zijn onrust gerept heb, er is in zijn werk veel dat alleen in rustige bezonnenheid tot stand is kunnen komen. Ik heb er veel, niet alles van gelezen. Het begint, wanneer hij 16 is in de Vox gymnasii; als student bijdragen in den Studenten Almanak en een reeks artikelen in *Propria Cures* van 7 Februari 1895 tot 2 Februari 1901. Dan de journalistiek, een artikel, een asterisk, een ingezonden stuk in *Nederlander*, *Nieuws v.d. Dag*, *Nieuwe Courant*, *N.R.C.*, *Algem. Handelsblad*, *Vaderland*, *Leeuw. courant*, *Rotterd. Nieuwsblad*; in *Kerk. Courant*, *Maasbode*, *Hervorming*, *Zondagsbode*, *Westfriesche Kerkbode*, *De Protestant*; in *Sluit Schiedam*, *Vrede door recht*, *Voorzorg*, *De Ploeg* ... maar aan het optellen is geen einde en in ander verband zal ik hierna nog veel, vooral tijdschriften, noemen. Voor de kennis van zijn persoon leert zijn dagbladwerk ons zijne voortdurende scherpe opmerkzaamheid, zooals hij daarginds in zijn verre pastorie te Middelstum hevig medeleefde met al wat er in het vaderland geschiedde, meteen sterk reageerde op wat hij las, zoodat ik mij hem voorstel altijd grijpend naar pen en papier en schrijvend, schrijvend Voor de kennis van zijn beginselen leert het ons, dat hij tot de liberale partij, later den Vrijheidsbond behoorde, ijverde voor geheelonthouding (zie b.v. *Rotterd. Nieuwsblad* 26 Nov. 1894 het begin van een serie tegen den alcohol), tegen het ultramontanisme (zie b.v. *De grenswachter* van 1898-1911) en nog meer tegen de anti-revolutionnaires en Kuiper's neo-kalvinisme. Van dat werk, om mijn kort bestek, één voorbeeld. Eene vriendelijke hand heeft op mijn schrijftafel een exemplaar van het *Vaderland* 1905 en 1906 gelegd, waarin onder den titel van 'Uit de Friesche pastorie' (Woudsend dus),

te beginnen bij 31 Mei 1905, politieke artikeltjes van Vos voorkomen. Over Gods hand bij de stembus, wat hij geene christelijke maar eene oud-israëlietische spreekwijze vindt. Hier, 27 Juni, het zinnetje: 'Trouwens de bestudeering van Fruin is in het algemeen zeer nuttig'. En nog eens, 12 Juli, over Invoerrecht en moraliteit met dit woord: 'Wat zijn Fruin's verzamelde werken toch een goudmijn, ook omdat in zijn staatkundige geschriften zooveel rake opmerkingen te vinden zijn, waarmede wij zoo van harte instemmen'. En dan citeert hij V.G. X 230, 'Wat nog erger was enz.'. En ten derden male, 5 Januari 1906, dat Fruin ook van zooveel belang is voor de krijgsgeschiedenis en dat het daarom zoo vreemd is, dat zoo weinig officieren op de uitgave zijner werken hebben ingeteekend. Men ziet welk een indruk - hoe kon het anders - de meester op Vos' ontvankelijk gemoed gemaakt had. Voor het overige, over bijzondere openbaring schrijvend, 27 Juni, herinnert hij er aan, hoe niemand minder dan De Savornin Lohman verklaarde dat de bijzondere openbaring onbruikbaar is voor de voorbereiding en totstandbrenging van wetten. Het manifest van prof. Hugo Visscher 'sleept den godsdienst in de politiek', 8 Juli. De R.K. kerk is geen staatkundige, maar een geloofspartij, 11 Juli. Het is onverstandig van dr. De Visser een kamerzetel te begeeren, want (oratio pro domo) een predikant mag aan politiek doen, wanneer zich dat bepaalt tot enkele brieven, enkele uren per jaar, maar geen kamerzetel innemen, d.i. alle dagen van het jaar, 15 Octob. 1906, vergel. 5 Octob. Maak van den godsdienst geen vangballetje, 4 Dec. 1906. Over Kuyper's gematigdheid ironisch, 4 Aug. 1905. Schrijvend over de Radboudstichting, 10 en 25 Aug. 1905, verklaart hij: 'Wij zagen eene staatsbijdrage oneindig veel liever verleend aan eene roomsche stichting dan aan de Vrije Universiteit, omdat de roomsche wetenschap in veel opzichten ons naderbij staat dan de kalvinistische en in zich zelf de kracht heeft zich te verjongen en te vernieuwen, terwijl van de kalvinistische universiteit kan worden gezegd, dat zij vrij heet, omdat men vrij wordt gesteld van de wetenschap, mits men volgbaar en blind wil gelooven'. Den 11^{den} Augustus 1905: Zoo is dan de man (Wirtz), die de openbare school het kind van het bijwif noemde, tot districtsschoolopziener benoemd (te Winschoten) en zal haar dus wel de woestijn inzenden. Een chr. schoolhoofd, benoemd tot examiner schoor zelf zeven maal voor de hoofdakte gezakt, noemt Vos een zeldzaam zakexemplaar, 6 Nov. 1905. Zulke dingen schrijft men in Nederland niet en dus: 'wij zijn aangevallen in de a.r. Rotterdammer', 12 Aug. 1905, waarop hij antwoordt, 15 Aug., met het betoog dat de antirevolutionairen de socialisten aan de stembus steunen. Hij wijst het predikantschap voor de vrouw volstrekt af, 14 Aug. Hij wil geen republiek, maar een protestantsch koningschap, 31 October 1905. De gebrekkige bijbelkennis van dit geslacht is beklagelijk, 13 Nov., maar het vertellen van onvoegzame bijbelsche

verhalen op chr. zondagscholen een gevaar, 11 Nov. 1905. Tot zoover Vos' journalistiek.

De theologie is Vos blijven beoefenen. Reeds zijn journalistieke arbeid bevat veel populaire theologie, Eli's zwakheid (Zondagsbode 4 en 11 Juli 1909), Mozes op Sinai (Westfr. Kerkbode 17 en 24 Juli 1914), terwijl hij over Scheiding van Kerk en Staat en Het staatssubsidie aan de kerk schreef in De Nieuwe Courant van 1 en 3 Febr. 1913. Als proefschrift, door de Alg. Doopsgez. Societeit bij het proponentsexamen geëischt, had hij reeds eene studie geschreven over Zacharia I-VIII en zijne apocalyptische denkbeelden. In 1899 bevatte de Septemberaflevering van De Tijdspiegel een opstel van zijn hand over De psalmen van Salomo, en in Maart 1908 datzelfde tijdschrift een over De marteldood van den profeet Jesaia. Het jaar daarvoor leverde hij eene vertaling van Bousset's Jesus (Assen, Hansma, 148 bldz.). In Teekenen des tijds Aug. 1914 vind ik van zijne hand: Het evangelie van Petrus en De brief van Paulus aan de Laodicensen, terwijl hij in het Theolog. Tijdschrift van 1918, blz. 1-20 dat befaamde artikel 'De zielelaap en dr. A. Kuiper' plaatste, 3 Dec. des vorigen jaars op het predikanten-convent te Groningen voorgedragen, waarin hij scherp en geestig aantoonde, dat Kuiper's leer van den toestand na den dood geheel afwijkt van Kalvijn, maar overeenstemt met wat de 18de eeuwse doopsgezinden reeds als een verlaten standpunt hadden afgewezen en nu betitelden als 'curieuse neuswijsicheydt'. In het Aprilnummer 1916 van Vragen van den Dag, blz. 312-318, herdacht hij de voltooiing van Meyboom's levenswerk, t.w. zijne Oudchristelijke geschriften in Nederlandsche vertaling, met Clemens Alexandrinus gereed gekomen, waardoor hij 'de letterkundige schatkamer der oude christelijke kerk voor ons geopend heeft'; terwijl hij nog tijd vond voor de correctie van Bakels' 'Het Nieuwe Testament voor leeken leesbaar gemaakt, 1908'. Zoo is ook eenmaal C. Sepp, onze onvergetelijke kerkhistoricus, met nieuw-testamentische studiën begonnen. Vos heeft ook voor de homiletiek iets gegeven: in De Schatkamer van 15 Januari 1907 schetsen over Joh. 16, 32 en 1 Kon. 22, 19, van 15 Juli over Filem. 4, 6, 7, van 15 Aug. over Genes. 21, 19a, van 15 Jan. 1908 over Matth. 6, 9b; terwijl er ook preeken van hem zijn gedrukt, in Onze godsdienstprediking 1905 n°. 4: 'Der kinderen straf en zegen', in Vrijzinnige godsdienstprediking 1 Octob. 1914: 'Mozes op Horeb'.

Vos' eigenlijk studiegebied echter was de geschiedenis, met name de kerkhistorie, en dàar weder vooral die van zijn eigen kerkgenootschap. Op dit terrein heeft hij uitnemend werk geleverd en hier liggen de aanspraken, die hij m.i. met nadruk kon doen gelden op een wetenschappelijk ambt. Het is er nimmer van gekomen, en met weemoed sta ik stil bij dezen arbeid van den man, ook op dit punt 'te laat gekend'. Als inleiding daartoe zeg ik iets over de registers, die hij bewerkt heeft. Een geschied-

kundig werk zonder registers is een vergrijp. Lord Campbell, de Engelsche kanselier in 1850 wilde van den letterkundigen eigendom iederen auteur uitsluiten, die een boek zonder index uitgaf¹. Dit zij al te draconisch, iedere historicus weet welk een last zulke boeken geven. Maar een goed register maken is moeielijk, en wie een deskundige bereid vindt hem die taak uit de hand te nemen heeft reden tot dankbaarheid. Vos heeft herhaaldelijk (hoe vond hij den tijd voor wat zooveel tijd rooft?) registers saamgesteld, waarop men veilig vertrouwen kan. In 1902 schreef hij het register op F. Domela Nieuwenhuis' 'Geschiedenis van het Socialisme' I-III. Twee jaren later verscheen Cramer's 'Het Offer des Heeren' als deel II van de bekende Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, en de voorrede vermeldt, dat 'mijn met onze martelaarsliteratuur vertrouwde en nauwlettende vriend ds. K. Vos te Woudsend' het register heeft samengesteld. Toen de uitgave van Fruin's Verspreide Geschriften gereed lag, verlangde de firma Nijhoff terecht registers. 'Wij', t.w. P.J. Blok en S. Muller Fzn. (P.L. Muller was 25 Dec. 1904 overleden) 'begrepen dat verlangen, maar' - onverwachte wending - 'konden daaraan niet voldoen'². Slechts gaven zij L.D. Petit's chronologische lijst der geschriften, waarmede de firma Nijhoff echter niet geheel voldaan was. Toen geviel het dat Vos, van wiens warme bewondering voor Fruin ik reeds gewaagde, een alfabetisch register op den inhoud bleek vervaardigd te hebben, dat hij der firma aanbood en wij thans vinden in Registers blz. 33-108. Wederom bewees hij dezen dienst aan zijn neef dr. W.J. Kühler voor zijn academisch proefschrift over Joh. Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen, in 1908 te Amsterdam verdedigd³. In 1909 was Cramer gereed met dl. V der Bibliotheca, 'Nederlandsche anabaptistica', en Vos vervaardigde het register, 'waarbij zijn scherpe blik mij soms zeer te stade kwam'⁴. En toen dl. VII in 1910 verscheen, 'Zestiende-eeuwsche schrijvers over de geschiedenis der oudste doopsgezinden hier te lande' kon Cramer getuigen dat Vos 'niet alleen weder voor het register en, naast eene andere trouwe hand, voor de zorgvuldigste correctie gezorgd (had), maar dat ook zijn kennis van onze 16de eeuwsche vaders hem voor meer dan eene aanteekening (was) ten goede gekomen'⁵. Eindelijk, alsof dit nog niet genoeg ware, is het Vos geweest, die het register heeft samengesteld op de eerste vijftig jaargangen der Doopsgezinde Bijdragen, 1861-1910, benevens op S. Muller, Jaarboek voor de doopsgezinde gemeenten 1837-1850 en D.S.

1 *Mémoires de Saint-Simon*, éd. Boislisle, 1879, L'avertissement, p. LXXI, note 4. *N.N. Biogr. Woordbk.* V 723.

2 Fruin, *Verspr. Geschr.* Registers 1905, voorwoord.

3 A.w. voorrede bl. VIII.

4 A.w. voorrede bl. XII.

5 A.w. voorrede bl. VIII.

Gorter, Godsdiensstige lectuur voor Doopsgezinden 1854-1858. Tegelijk met den 52sten jaargang der Bijdragen, 1912, verzonden, werd het ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld. Ik heb ze alle (behalve dat op het boek van Domela Nieuwenhuis) herhaaldelijk gebruikt en altijd juist bevonden.

Wat nu de vaderlandsche geschiedenis aangaat, hier ken ik van Vos alleen maar dagblad- en tijdschriftartikelen van kleinen omvang. Er zijn opstellen over tijdgenooten bij, Fr. Haverschmidt (Rotterd. Nieuwsbl. 22 Jan. 1894), C.P. Tiele (aldaar 17 Dec. 1900 en het Zondagsblad van Rotterdam 15 Dec. van dat jaar), C.B. Spruyt (De Wereldkroniek van Mei 1901), J.P. Heye (in Bloemlezing uit de volksdichters, ed. R.v.d. Veen en K. Vos, Wereldbibl. 1909, 1913²), daarnaast over talloozen uit vroeger tijd, te veel om te noemen. Vluchtig werk vaak, ongerijpt in den beginne, doch telkens degelijker als vrucht van grondiger onderzoek. Zoo had hij b.v. als jongen van 16 jaar over Erasmus geschreven; 33 jaar later wijdde hij hem weder een studie in de 13de aflevering van het 'Mennonitisch Lexicon', 1923, waarin hij aantoont, vooreerst dat Erasmus invloed op Menno heeft geoefend, zooals blijkt uit tal van citaten bij Menno uit Erasmus' werken en dan, dat de meerderheid der Nederlandsche doopsgezinden in de 16de eeuw met Erasmus den vrijen wil leerden, waardoor zij in de latere theologie een tegenwicht tegen het dogma der praedestinatatie zouden geven. Zoo zijn wij dan tot de mennonitica gekomen, die de grootste plaats in het werk van Vos beslaan. Vermelden wij vooraf nog, dat hij in de Remonstrantsche Broederschap van 1901 en 1911 de resultaten der volkstelling voor het remonstrantsche kerkgenootschap gaf, wat hij ook voor het zijne deed (een van zijn stokpaardjes) en dat hij in De Tijdspiegel van Juni 1915 over Gisbertus Voetius schreef naar aanleiding van A.C. Duker's magistrale boek over Voet, dat immers in dat jaar met de registers zijne voltooiing schitterend had bereikt.

Om Vos als geschiedvorschier en -schrijver der doopsgezinden te leeren kennen en bewonderen moet men vooreerst de jaargangen van De Zondagsbode bestudeeren te beginnen met, voorzoover ik heb gezien, 10 Januari 1897, in welk nummer Vos iets mededeelde uit de notulen der Vereen. Doopsg. gemeente te Rotterdam. Ik kan er niet aan denken uit den overvloed ook maar een keus te doen, ook zijn volstrekt niet alle artikelen aan anabaptistica gewijd; maar telkens en telkens treffen ze door puntigheid, frischheid en nieuwhed; in de oudere is ook veel dat Vos later herzien, uitgebreid of verbeterd heeft. Dit zal ons nog blijken. De beoefenaar van Vos' arbeid kan dan de iets uitgebreider studies ter hand nemen, die hij in de Geschriftjes ten behoeve van de doopsgezinden in de verstrooiing gegeven heeft. In n°. 28 en 29, 1909, schreef hij over Onze doopsgezinde sociëteiten en over Oranje en de Doopsgezinden. In n°. 33 van het volgend jaar over Adam Pastor, een der uitnemendste figuren

onder de oude anabaptisten. Reeds in 1909 had Vos over hem gehandeld in de Doopsgezinde Bijdragen bl. 104-126, ter aanvulling van Cramer's arbeid in Bibl. Ref. Neerl. V, en wel op grond van nieuwe bescheiden (Rijksarchief te Arnhem) 'Confessien van etzlicken gevangen van wederdoperie tot Ahuys', 'De bekentenis van Teunis van Haestenrade' en de aktenstukken van eene vervolging te Zutfen in 1549, welke hij in bijlagen afdruckt. Ze geven belangrijk nieuws over Adams werkzaamheid in het Deventersche en Zutfensche, en het artikel teekent Vos' soliede en bezonnen wijze van werken. De genoemde 'Confessiën', waarin zooveel over Pastor, niet in die bijlagen afgedrukt, heeft hij toen later uitgegeven in Nederl. Archief XI, 1914, bl. 257-270, terwijl hij in De Zondagsbode van 28 Mei 1922 nog eens over hem schreef, thans naar aanleiding van een door dr. C.P. Burger ontdekt boekje van Adam 'darinne dat Pater noster wert wtgelecht unde verclaert'. Blijkbaar liet Pastor hem niet los (in 1912 had hij hem ook nog een kort artikel gewijd in Nieuw Ned. Biogr. Woordbk. II 1078), en wij moeten ons verheugen, dat hij over dezen hoogstaanden man, een dooperschen unitariër en derhalve wegbereider van het Socinianisme in Nederland, maar daarom ook door de broeders uitgestooten, ons zoo voortreffelijk heeft ingelicht. En, al was Pastor in Westfalen geboren, hij behoorde tot de onzen, in ons land arbeidend, in onze taal schrijvend, in ons land zijne sporen nalatend¹. Dat Menno en de zijnen hem uitstieten, is verklaarbaar, gemerkt de verspreiding der sociniaansche ketterij in eigen gelederen². Ook daaraan heeft Vos zijne aandacht gewijd: 'Sociniaansche bewegingen onder de doopsgezinden in de 17de eeuw', in Nederl. Archief XI, 1914 bl. 332 -341. Het is in dit artikel dat hij tegen de 'legende' (zooals hij het juist zegt) front maakt, dat de doopsgezinden vroeger nimmer eene geloofsbelijdenis zouden bezeten hebben, terwijl juist elke fractie haar eigen confessie had en zij in plaats van anticonfessioneel 'peuterachtig dogmatisch' (bl. 336) geweest zijn. Over het Socinianisme in Stinstra's tijd onder de doopsgezinden weet ik niet dat Vos geschreven heeft; maar dat hij met het onderwerp altijd bezig was, toont ten overvloede nog zijne studie 'Martelaars uit Gelderland 1550' in Nederl. Archief X, 1913 bl. 252-268, waarin zooveel kostelijke gegevens over het godsdienstig en maatschappelijk leven dier Geldersche anabaptisten en hun lijdensmoed. Ik kan niet nalaten den wensch uit te spreken, dat Adam Pastor nog eens de stof voor een academisch proefschrift zal leveren.

Van de genoemde geschriftjes voor de doopsgezinde diaspora

1 Vergel. mijn *Ontstaan v.h. protest.*, bl. 228 vlg. noot 3.

2 Juist als prof. Ant. Driessen, die Röell bestreed en dat te liever 'omdat hij zich daardoor kon zuiveren van den lak, hem aangewreven, alsof hijzelf een röellist ware', Ypey en Dermout, *Herv. Kerk* II, aantt. bl. 359, n°. 697.

bevat n°. 43, 1916, van Vos 'Twee brieven van Menno Simons', waarop ik terugkom, en n°. 44, van datzelfde jaar, 'Balthasar Hubmaier'. Reeds in De Zondagsbode van 26 Juli 1914 had hij op dezen grootsten onder de Zuidduitsche doopers gewezen. Gelukkig! Want deze man, de meerdere zelfs van Denck en Satler, is door zijn eigen aanhangers vergeten. Hoogleeraar te Ingolstadt en (het doet mij leed het te moeten zeggen) hevig Jodenvervolger, onderging hij Luther's en Zwingli's invloed, maar ontwikkelde zich zelfstandig, prediker van een vergeestelijken godsdienst, waarbij de werken der liefde het noodwendig gevolg van het geloof zijn en berouw over onze zonden de weg ter rechtvaardiging is. Alleen de doop der volwassenen mag evangelisch heeten, het avondmaal is herinnering- en liefdemaaltijd beide, een christelijke overheid is noodzakelijk en het voeren van het zwaard geoorloofd. Van communisme, polygamie en chiliesme, zooals de Munsterschen bij ons in praktijk zouden brengen, staat hij verre. Vos zegt terecht, dat hij met Menno gelijk dacht over de sleutelmacht der kerk (want ook de doopsgezinden hebben hun kerk gehad) en dat hij de menschwordingsleer van Hoffman voorbereidt. Fridberger, zooals hij ook heet, is 10 Mei 1528 te Weenen verbrand, zijne vrouw, Elsbeth Hügline, verdronken.

In n°. 47, 1918, behandelde Vos de avondmaalsbediening bij de doopsgezinden, van belang o.a. om de nauwkeurige beschrijving van oud avondmaals ... zilver, neen vaak steenen kommen en kruiken. Helder en op tal van gronden schrijft hij in n°. 52, 1924, over de weerloosheid, gelijk hij reeds, korter, in De Zondagsbode van 30 Jan. 1916 gedaan had. Wanneer de vaderen in de 16de eeuw zich weerlooze christenen noemden, was dit geen antimilitairisme, maar het sterkst mogelijke frontmaken tegen Munsterschen en 'zwaardgeesten'. Van veel belang is Vos' betoog over de weerloosheid in later tijden, toen b.v. zeevaart, handel en visscherij geen weerlooze mannen gebruiken konden. Men zal gaarne hooren, dat Vos op het eind zich verklaart voor 'intensieve internationale propaganda voor den vrede'.

Het treft ons telkens, hoe geheel Vos van zijne onderwerpen vervuld was en ze niet kon loslaten. Zoo met eene andere merkwaardige figuur uit de doopersche kringen der 16de eeuw, Leenaart Bouwens van Sommelsdijk, die meer dan één tot den bloei der broederschap heeft bijgedragen. Zijn goed bijgehouden dooplijsten 1551-1568 bevatten de namen van 10.000 doopelingen (hoe machtig is de beweging der anabaptisten toch geweest!) tot diep in België toe. Meteen was hij de leider der strenge fractie, die ook Menno tot zijn rigorisme in zake ban en echtmijding heeft verleid. In een noot in Doopsgez. Bijdragen 1909, bl. 117 herstelt hij eene vroegere dwaling, alsof Leenaart schoolmeester te Aken zou geweest zijn. Daarna handelt hij over den man in de Bijdr. en Meded. van het Histor. Gen. te Utrecht 1915 en in den Gron. Volksalmanak van datzelfde jaar. Uit Leenaarts dooplijst (d.w.z.

de oudste copie ervan in 1714) gaf Vos ook een lijst van oudsten vóór de groote scheuringen, en na 1602 van die bij de Harde Vriezen of het Jan Jacobs volk. In die lijst is het dat ons de korte aantekeningen in margine zoo treffen: '1540 Doen is Obbe Philipsen afgevallen. 1547 is afgevallen Adam Pastor. 1551 Jes afgevallen Gillis van Aken'.

Over dezen laatsten oudste, ook van zoo groot belang in de geschiedenis der doopsgezinden, 10 Juli 1557 te Antwerpen na herroeping onthoofd, schreef Vos reeds in *De Tijdspiegel* van Augustus 1905 en daarna nog eens in een hoofdstuk van zijn natuurlijk nog te noemen Menno-biografie, bl. 95-99, waarin hij uit zijne rijke kennis de juiste data uit het leven van dezen al te vurigen rigorist vaststelt. In de latere geschiedenis van zijn kerkgenootschap was Vos even goed thuis. Zoo handelde hij over Reyer Anslo in *De Zondagsbode* van 2 Maart 1902, daarna in *De Gids* van Mei 1906. En, toen dr. H.H. Knippenberg 26 Mei 1913 te Amsterdam gepromoveerd was op 'Reyer Anslo, zijn leven en letterkundig werk', schreef Vos daarover twee uitvoerige artikelen in *De Zondagsbode* van 11 en 18 Januari 1914, als altijd scherpzinnig en goed gedocumenteerd. Daaraan ontleent ook de lof dien hij dr. K. geeft beteekenis: 'dat de jonge doctor kennis van zijn onderwerp tot in de fijnste details blijkt te bezitten'. Doch meteen handhaaft hij terecht dat Anslo, na zijn overgang, als dichter weinig meer heeft geleverd, en voorts, dat die geheime overgang in het voorjaar van 1649 moet geplaatst blijven. Met begrijpelijke verontwaardiging citeert Vos dr. K.'s dan ook wel zeer laatdunkend en mal vonnis, dat 'de heer Vos zich van den godsdienstigen toestand in Nederland tegen het midden der 17de eeuw bijzonder slecht op de hoogte toont'. Maar hij, de grondige kenner van doopsgezinde archivalia en literatuur, antwoordt er alleen op met de rustige opmerking, dat 'men, om de historie der mennisten goed te kennen en te begrijpen, meer moet weten dan wat dr. K. citeert uit een paar bladzijden van het geheel verouderde werk van Blaupot ten Cate'. En zoo is het ook inderdaad. Aan het einde van dit nog zeer onvolledig overzicht over Vos' biografischen arbeid, sta nog de vermelding van zijne studie over het 'Menniste zusje' in *Nederl. Archief* VII, 1910, bl. 325-336, waarin hij zich zoo thuis toont in de talloze fracties onder de oude anabaptisten en voorts aannemelijk maakt, dat de bron der insinuerende uitdrukking te vinden is in de Sermoenen van Broêr Cornelis, die hij, evenals wij, voor echt houdt¹. Ik gun mijzelven het genoegen hier nog te wijzen op de bekoorlijke afbeelding van een echt menniste zusje 50 jaar geleden, draagster nog van het oude kostuum² en daarnaast te herinneren aan die twaalf jonge dochters van

1 *Mijn Ontstaan v.h. protest.*, bl. 285 vlgg.

2 *Doopsgez. Bijdr.*, 1902, 26.

Ballum op Ameland in 1780, die eerst de vermaning haar jaarlijksche schoonmaak geven en daarna ... ‘hebben drie wagens gehuurd en hebben ereis pleiziert’¹.

Het laatste genoeglijke trekje is ontleend aan de lokale doopersche geschiedenis, waarvan ik indertijd den lof gezongen heb². Ook daaraan heeft Vos het zijne gedaan, maar hij vertelt niet zoo prettig als K.S. Gorter van Ameland of H. Bakels van Warns³. Daarom was het hem ook niet te doen. Hij heeft ons de uitwendige geschiedenis van enkele gemeenten gegeven, Rotterdam en Delfshaven (eene gemeente die in 1730 te niet ging), in Rotterdam in den loop der eeuwen II, 2, 1-48, 1907; Ouddorp-Goedereede in Doopsgez. Bijdr. 1907, 102-169 (in 1852 te niet gegaan); Middelharnis-Sommelsdijk in Doopsgez. Bijdr. 1908, 106-115 (in 1816 opgeheven); Schiedam in Doopsgez. Bijdr. 1909, 156-168 (25 October 1756 koopt de stad de menniste kerk, die niet meer werd gebruikt voor f 1200 ten behoeve der lutherschen); 's Gravenhage in het Maandblad dier gemeente Juli 1914; eindelijk Antwerpen in Bulletin de la Comm. Royale d'Hist. de Belgique LXXXIV, 1920, p. 311-390. Het is alles wederom zelfstandig, uit archivalia geput werk, de feiten en data nauwkeurig vastgelegd; maar ik moet mij hier tot enkele aantekeningen beperken. Over Rotterdam had Vos reeds geschreven in De Zondagsbode van 10 Jan. 1897, 24 Apr. 1, 8 en 15 Mei 1898, en over den bekenden leeraar Jan Jansz. Schot, onthoofd te 's Gravenhage 10 April 1534, in Doopsg. Bijdr. 1905, 169-175. Daar hield hij Schot nog voor den oom van Margaretha de landvoogdes⁴, later bleek hem uit de bekentenis van Jan van Leiden (in J. Niesert, Münst. Urk. Samml. I 176) dat hij zich vergist had ('tho Rotterdam is einer gedopt Johan Schotte ein schilder'); en daar ik in mijn Geschiedenis der hervorming binnen Leiden bl. 220 noot 2 deze bijzonderheid van hem had overgenomen, haastte hij zich mij per briefkaart beter in te lichten. Want zoo was hij: altijd bezig en altijd bereid tot mededeeling. Hoevele van zulke briefkaarten bewaar ik van hem! Over de bekende davidjoristische martelares te Rotterdam Anneke (de Lind, geb.) Jans, verdronken Januari 1539, schreef hij nog later in het Rotterdamsche Jaarboekje van 1918. J. Craandijk had reeds in Doopsgez. Bijdr. 1864, 102-123 mededeelingen gedaan uit het resolutie-boek der Rotterdamsche gemeente, 1771-1801. Hem was toen de verhouding der Rijnsburger Collegianten tot die gemeente nog duister, Vos heeft haar thans opgehelderd. Aan zin voor den humor der historie

1 *Aldaar*, 1889, 16.

2 *Aldaar*, 1912, 94 vlg.

3 *Aldaar* 1900, 38-57.

4 Margaretha dochter van Karel V en Johanna v.d. Gheenst; hare zuster, Maria, trouwde 'mr. Jehan Schot en son vivant clerq de saing de Bruxelles'.

ontbreekt het hem allerminst: 'In 1795 exerceert de Middelharnisser burgerwacht lustig in de menniste vermaning!' Over 's-Gravenhage, eene gemeente, die in 1752 te niet ging, maar in 1881 weder werd opgericht, mede door de goede zorgen van Leiden en haar leeraar dr. C. Sepp, schreef G. ten Cate reeds in Doopsg. Bijdr. 1869, 360-79. Ik mag hier aanteekenen, dat Weynken Claesdr. van Monnikendam, 20 Nov. 1527 te 's Gravenhage verbrand, volgens De Hoop Scheffer, Kerkhervorming bl. 581 vlg. anabaptist, volgens Van Slee, Nederl. Archief 1927, bl. 136 sacramentist was. Zij was het inderdaad, gelijk ik dat in Ontstaan v.h. protest., bl. 158 reeds voorstond, wat aan Van Slee ontgaan is. De genoemde studie over Antwerpen eindelijk behoort tot het beste wat uit Vos' pen gevloeid is; ontroerend zijn de bladzijden 352 vlgg. over de pijniging en vuurdood, 25 Mei 1569, van den voortreffelijken oudste dier gemeente, Herman van der Greyn, die ik ter lezing aanbeveel aan allen, die voortgaan deze martelaren voor half-onnoozele, geestesranke dwazen te houden. Met een anderen oudste, Hans Busschaert, gelukkig op zijn bed gestorven, heeft het avontuur op den reiswagen plaats gehad ('zij zeggen dat hij er niet in is'), dat later op Menno's naam gezet is.

Menno. Het was te verwachten, dat Vos zich in het bijzonder met hem zou bezig houden. Inderdaad verscheen in 1914 bij E.J. Brill te Leiden zijne groote Menno-biografie. Er was heel wat studie aan voorafgegaan. In De Zondagsbode van 9 April 1899 over Menno Simons in voorz. reiswagen; van 19 April 1903 over een portret van Menno; in Doopsg. Bijdr. 1912, 14-29 over jaartallen uit het leven van Menno Simons; in De Zondagsbode van 21 Sept. 1913 Nieuws over Menno, I en van 1 Maart, 3, 17, 24, 31 Mei, 21 Juni 1914 verder nieuws, in hetzelfde jaar derhalve, waarin het boek verscheen. Laat mij er bij mogen voegen dat ook daarna het onderwerp Vos naar zijne gewoonte vasthield. In De Zondagsbode van 17 Octob. 1915 nog eens nieuws over Menno; van 13 Febr. 1916 over Menno Simons en Menno Coehoorn; in datzelfde jaar in de vroeger genoemde geschriftjes voor de diaspora n°. 43 over twee brieven van Menno; in De Zondagsbode van 7 Jan. 1917 over Menno in Groningen; 9 Dec. 1917 over een nieuw portret van Menno; 17 Maart 1918 nog eens nieuws over Menno; 20 April 1919 eene aanvulling op (z)ijn Menno-biografie; in de studie over Antwerpen 1920 over dien daareven genoemden Herman van der Greyn, die immers Menno's uitbanningswoede bestreed. Men mag dus zeggen dat Vos zijn gansche leven met Menno bezig is geweest, meteen natuurlijk de overige ontzaglijke literatuur over hem verwerkend. En sinds Febr. 1926 arbeidde hij aan een nieuw, groot werk, eene uitgave der opera, die hij in de voorrede der biografie noodzakelijk had genoemd. Maar de voleindiging van deze taak heeft zijn vroege dood geschut.

In deze biografie dan ligt al het over en van Menno geschrevene,

kritisch geordend en beoordeeld, vóór ons, een zelfstandig werk met eene eigen meening, die de schrijver ook tegen geleerden van gezag handhaaft. Tegenover Hoekstra's geringschattend oordeel over Menno (gevolg, zegt Vos, van zijn gemis aan historische kennis en begrip van de taal der 16de eeuw, terwijl hij de vele geschriften van het tijdperk nimmer las) teekent Vos ons den man in zijn geheel eenigen invloed, waardoor hij de doopersche beweging, na Obbe's afval, heeft gered en jaren lang haar geestelijk hoofd en leidsman geweest is. En stellig heeft Vos hier tegen Hoekstra gelijk. Wat hij, bl. 215 vlgg., op dit punt zegt is niet te kras. Tegenover De Hoop Scheffer stelt hij nieuwe jaartallen vast, geboorte Januari 1496 (i. pl. v. 1492), priester 1524, uitgang 1536, dood 1561. Ook hier is zijn betoog, bl. 166-184, overtuigend. Wel verre ook wijkt hij van hem af in zijne opvatting van den oorsprong der anabaptisten in ons vaderland, die hij van Zürich en de Zuid-duitschers losmaakt en uitsluitend terugbrengt tot Hoffman. De melchiorieten zijn gerecrueteerd uit de nieuwgezinden der eerste periode. Dit laatste schijnt mij juist (Kühler heeft onlangs recrueteering uit de broeders des gemeenen levens bepleit), het verband met Zuid-Duitschland, o.a. door Hendrik Rol, dwingt niets ons los te laten. Vos laat voorts Menno dicht tot de Munsterschen naderen, 'onze lieve broeders, die een weinich gedoolt' hebben. Waarom zouden wij dit loochenen? Hij heeft zich aanvankelijk onder de bondgenooten geschaard, maar van hunne uitspattingen zich aanstonds afgewend. Menno en Jan Beukelsz. komen beiden uit Hoffman voort (38)? Beter te zeggen, dat het revolutionnaire en het stille element van den beginne in het anabaptisme aanwezig zijn. Reken ik dit boek derhalve eene groote aanwinst voor onze kerkgeschiedenis, ik erken dat de samenvoeging der deelen zwak is, eene reeks van kleine capita (waaronder over bijfiguren) gevolgd door een aantal bijlagen, die meer dan 1/3 der bladzijden beslaan en waartusschen het verband soms los schijnt. Toch was het indertijd zeer onbillijk het boek een 'magazijn van geschiedkundige particulariteiten' te noemen, zooals Ten Cate in De Hervorming van 23 Januari 1915 deed. Het is één geheel, al had ik het synthetischer en beschouwender willen hebben, met wat helderder licht ook op Menno's eigenaardige vroomheid; maar een voortreffelijk boek nochtans.

Zijne opvatting van de doopersche beweging als niet geestelijk maar revolutionnair heeft hem in de laatste jaren zijns levens nog in heftige polemieek gebracht. Men leze daarover zijne belangrijke 'kleine bijdragen over de doopersche beweging in Nederland tot het optreden van Menno Simons' in *Doopsgez. Bijdr.* 1917, 74-202, zijne 'Opmerking over de doopersche beweging in ons land' in *Theolog. Tijdschrift* 1918, 154 vlg. en zijne 'Revolutionnaire hervorming' in *De Gids* van 1920, IV 433-450. In de literatuur Van Moerkerken's roman 'Het nieuwe Jeruzalem'. Tegen Vos toen W.J. Kühler in *Doopsgez. Bijdr.* 1919, 1-90,

G.J. Boekenooogen in *De Zondagsbode* van 26 Dec. 1920, 2 Jan. 1921, 9 Jan. 1921 en weder Kühler in *De Gids* van 1921, III 249- 278. Ik schaar mij nog altijd aan de zijde der laatsten. De Amsterdamsche beroerte is, als men wil, eene proletariërsbeweging, maar slechts een klein getal anabaptisten nam er aan deel; veel grooter was ook toen het aantal stille doopers, die in de volgende jaren der zware vervolging verreweg de meerderheid vormden, gelijk de martelaars uit het Offer des Heeren stellig geen proletariërs, maar ontwikkelde, soms geletterde en vaak niet onbemiddelde burgers zijn. Vos zelf denkt daar voor Antwerpen ook zoo over in zijn genoemd artikel bl. 323 vlg. En Munster met zijn gruwelen is een tusschenspel, dat de ontwikkeling van het stille, weerlooze anabaptisme een oogenblik afbreekt, maar geenszins tegenhoudt. Met recht heeft Vos op deze revolutionairproletarische groep licht laten vallen; dat hij het gansche anabaptisme er toe rekent blijf ik onverklaarbaar vinden. Ook is het waar, dat hij onvolledig aanhaalt¹. Aan Spaans ontleen ik, dat hij later heeft verklaard toch misschien te veel beteekenis aan die zijde der beweging te hebben gehecht.

De stijl in Vos' werken is niet meeslepend, maar helder en zonder omwegen, zooals hij zelf was. Zijn taal is zuiver, met kleine vlekjes als 'de Kuypersche opvatting' (*Theolog. T.* 1918 bl. 4), en met zekere verslaafdheid aan den passieven, slappen vorm b.v. 'is de bekentenis door mij reeds gepubliceerd'; 'deze dooplijst wordt door mij medegedeeld' (*Nederl. Archief X* 253, 342); 'is door mij het vermoeden uitgesproken' (*Rotterd. i.d. loop d. eeuwen II*, 2, 5). Aardig is 'dienaerlijke vergadering' (ald. 15).

In 1926 maakte de Groninger Sociëteit zich gereed tot de viering van haar 100-jarig bestaan. Vos zou hare geschiedenis schrijven, het stuk was gereed; maar toen overviel hem zijne ziekte, een ander las zijn werk voor en thans heeft de Sociëteit het ter eere zijner nagadachtenis uitgegeven. Ik heb het niet onder oogen kunnen krijgen; maar mij trof de opmerking, dat er meer rust en grooter bezadigheid van oordeel in te vinden is dan vaak in vroeger studies. De Groningsche gemeente kocht het doopsgezind gedeelte zijner bibliotheek en plaatste dat in de

1 *De Gids*, bl. 438, reg. 1 v.o.: zal leveren. In de vonnissen die mej. Grosheide uitgaf in *Bijdr. Hist. Gen.* 1920 bl. 48: zoude leveren zonder bloetstorting. *De Gids*, bl. 442, reg. 2 v.b.: Jacob van Campen had geconsenteerd dat ieder wapens zou koopen. *Bijdr.* bl. 96 midden: consenteerde mit conditie dat zij hen alleen zouden defendeeren sonder voorder yemant te misdoen. *De Gids*, bl. 442, midden: dat men er een gemeenschappelijke kas op nahield. *Bijdr.* bl. 49 voorl. alinea: uytgegeven totten huyze Goodts. Dus geen communistische kas, maar die der diakenen of buildragers. Ook dit slordig aanhalen wijst op de onrust, waarmee Vos dit geding heeft gevoerd.

Universiteitsbibliotheek te Groningen. Daar bevindt zich ook al zijn eigen werk. Zijn portret vindt men bij het genoemde opstel van Spaans en bij een ander van prof. Lindeboom in den Gron. volksalmanak voor 1927 tegenover bl. 78.

Bij zijne begrafenis was er een rouwdienst in de doopsgezinde kerk te Middelstum, en wie daar het woord voerden getuigden van hun eerbied voor den rechtschapen, geheel bijzonderen mensch en geleerde en van de smartelijke ontroering, door zijn vroegen, onverwachten dood bij zooveel gewekt.

Den schrijver dezer bladzijden rest nog slechts om de zwaarstbeproefde, mevrouw G.A. Vos-Schipper, zijnen dank te betuigen voor het afstaan van zooveel papieren, die hem bij zijnen arbeid zijn te stade gekomen. Moge zij, mogen zijne kinderen en vrienden dit In memoriam den betreurden doode niet onwaardig oordeelen.

29 Juni 1927.

L. KNAPPERT.

Lijst der geschriften van Ds. K. Vos.
Samengesteld door den heer J.J. Vallentgoed, amanuensis aan de
Universiteitsbibliotheek.

- 1890 Over Carolus. Vox Gymnasii. 2e Jrg. N° 4.
 Twee prettige vacantieweeken. Idem.
 Over Erasmus. Idem.
 Over Ludovicus. Idem.
 Vier berichten. Idem.
- 1892 Gedenkdagen. De Huisvriend, blz. 472.
- 1893 Maria Huart. De Huismoeder, 8 Jan.
 Mededeeling over Gysbrecht van Amstel. Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde, Juli.
- 1894 Herinneringsdagen 8 Jan.-31 Dec. Eigen Haard.
 Op tot den strijd naar Kallinos. Vox Gymnasii, 9 Juli.
 Hermes als bruiloftsschenker, naar Sappho. Idem.
- 1895 De Almanak van 1895. Propria Cures, 7 Febr.
 Het mengelwerk van den Almanak. Idem.
 Uit de gedenkschriften van Satan. Idem, 21 Febr.
 Verslag Geheel-Onthoudersvereeniging. Idem.
 Psalm der vervloeking. Idem.
 Aan E.S.D. Idem, 7 Maart.
 Het Stukje van D. van Waeghe. Idem.
 In Memoriam, Simon Smit Hzn. Idem, 16 April.
 Nicolaas Simon van Winter. De Wereldkroniek, 20 April.
 Verkeerde uitlegging. Propria Cures, Mei.
 Bier. (Contra Dr. Snijders.) De Nederlander, Juli.
 Alcohol-Geheel-Onthouding. De Hervorming, 6 Juli.
 Repliek. Idem, 20 Juli.
 Over N.I.A. Propria Cures, 24 Aug.
 Over Propria Cures. Idem, 20 Dec.
- 1896 Circulaire opgesteld. Mixta J.M. Vos Mzn voor Wenk en Berkhoff.
 Critiek op Gysbrecht van Amstel. Uitgegeven door Dr. C. Ph. Meyer.
 Noord en Zuid, blz. 253, 381.
 Zomerochtend. (T.g.T.) Amsterdamsche Studentenalmanak.
 In de Varia de Nrs 1, 7, 9, 16, 17, 19, 22, 23, 27, 38 en 39. Idem.
 De Pannekoek. Idem, blz. 163-164.
 Het ontluiken. De Kunstwereld, N° 13.
 Een vriendelijk verzoek. Propria Cures, 1 Febr.
 Een hoogst belangrijke ontdekking. Idem, 22 Febr.
 Een toevoegsel op Daniel. Idem, 7 Maart.

- 1897 Bähler's Referaat over dienstweigering. *Propria Cures*.
Uit de notulen der Vereen. Doopsgez. Gem. te Rotterdam. *Zondagsbode*, 10 Jan.
De nieuwe vertaling van het Oude Testament. *Propria Cures*, 23 Oct.
Bavincks Dogmatiek, II. *Idem*.
- 1898 Een Doopsgez.-Luit.-Adm. in de 17e eeuw. *Zondagsbode*, 24 April.
Uit de notulen van de Waterl. gem. te Rotterdam. *Idem*.
Uit de geschied. onzer gemeente te Rotterdam. *Idem*, 1, 8, 15 Mei.
Een doopkwestie te Delft. *Idem*, 17 Juli.
Bijdrage tot de kennis der woelingen in 1672. *Idem*, 7 Aug.
Predikanten bij de Waterl. gem. te Rotterdam. 1660-1700. *Idem*, 14, 21 Aug.
Eerste-jaars-verwaandheid. *Propria Cures*, 27 Aug.
Bericht Rotterdam. *Zondagsbode*, 11 Sept.
Pieter de Jager te Leiden en te Rotterdam. *Idem*, 18, 24 Sept.
Den Heer M. Huizinga. *Propria Cures*, 1 Oct.
De Knorcantate. *Idem*, 15 Oct.
Nog eens de predikant Bruna. *De Grenswachter*, 22 Oct.
Naar aanleiding van eenige kritieken op H. van Suylenburg. *Propria Cures*, 5 Nov.
Christelijke Moraal. *Idem*, 28 Nov.

- 1899 Zacharia 1-8 en zijn apocalyptische bestanddeelen. Semin. proefschrift.
 De Vrouwenquaestie. De Amsterdammer, 8 Jan.
 Bibliotheek en Archief. Zondagsbode, 16 Jan.
 Twee vragen. Idem, 19 Maart.
 Menno Simons in den reiswagen. Idem, 9 April.
 Schaepman-Bolland. De Grenswachter, 15 en 22 April.
 Zielmissen. Idem, 29 April.
 De Doop op Belijdenis toebediend aan doofstommen. Zondagsbode, 4 Juni.
 De Psalmen van Salomo. Tijdspiegel, Sept.
 Roomsche Aalmoezeniers. De Nieuwe Sprokkelaar, 22 Sept.
 Petrus en het primaat in de oude Kerk. De Grenswachter. 23, 30 Sept.
 Ritueele moorden. De Nederlander, 30 Sept. en 28 Nov.
 Sloet's Bolland's lichtkogels. De Grenswachter, 7 Oct.
 De nieuwe Hoogleeraar. Propria Cures, 14 Oct.
 Döllingers Pabstfabeln. De Grenswachter, 21 Oct.
 Paus Griacus. Idem, 21 Oct.
 Paus Marcellinus. Idem, 28 Oct.
 Constantijn. Idem, 4 Nov.
 Silvester. Idem, 4, 18 Nov.
 Gregorius II en Keizer Leo de Isauriër. Idem, 11 Nov.
 De toestand van het A.S.C. Propria Cures, 2 Dec.
 Liberius. De Grenswachter, 2 Dec.
 Den jongeheer v.H. Propria Cures, 9 Dec.
 Felix. De Grenswachter, 9 Dec.
 Open brief aan de Maasbode. Idem, 16 Dec.
 Het ontslag van den Kardinaal-vicaris Parocchi. Idem, 23 Dec.
 Woorden van Luther. Idem, 23 Dec.
 Uit een agenda van 1505. Idem, 23 Dec.
- 1900 Menno-kalender voor 1900. De Nieuwe Sprokkelaar, 5 Jan.
 Bericht tentoonstelling zeewezen. Zondagsbode, 19 Aug.
 Artikelen in De Grenswachter, 13 Jan., 24 Febr., 28 Mei, 24 Nov.

- 1901 Een nieu liedeken van 't bannen der secte der Jesuiten uit heel Vranckryk bij C. Geleyns.
 Een oude spreuk meegedeeld. Sluit Schiedam, 15 Jan.
 '25 Dec.' en '21 Dec. 1900'. De Nieuwe Sprokkelaar, 18 Jan.
 De Universiteitsbibliotheek. Propria Cures, 19 Jan.
 De opleiding aan het Doopsgezinde Seminarie. Idem, 19 Jan.
 Een nieuw boek van Charles Sheldon. Zondagsbode, 3 Maart.
 Martelaars te Rotterdam. De Grenswachter, 6 April.
 Uit een lied van twee Doopsgezinden. Idem, 6 April.
 Een opmerking over onze Agenda met herinneringsdagen. Idem, 6 April.
 Martelaren te Rotterdam. De Nieuwe Sprokkelaar, 12 April.
 Electra van Perez Galnoz, met naschrift. De Grenswachter, 13 April.
 Martelaren in Friesland. Idem, 13 April.
 Bericht Rotterdam. Zondagsbode, 20 April.
 Het tweede 'In Memoriam' op prof. C.B. Spruyt. De Wereldkroniek, 4 Mei.
 Aan de Christelijk Historischen in Friesland. De Grenswachter, 18 Mei.
 Hypercritiek. Tijdspiegel, Juni.
 Uitkomsten van de 10-jarige volkstelling in 1900. Noord-Holland, Friesland, Groningen, Zuid-Holland, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg. Zondagsbode, 23 Juni-13 Oct.
 Remonstranten in de verstrooing. Uit de Remonstrantsche Broederschap, Sept. Curiosum. Idem.
 Een voorbeeld hoe een kerkel. gem. optrad als Levens-Verzekering-maatschappij. De Voorzorg, 15 Sept.
 Martelaarslied op Anneke Jans van Rotterdam. De Nieuwe Sprokkelaar, 21 Sept.
 Vergelijking der uitkomsten van de Volkstellingen van 31 Dec. 1859, 1889 en 1899. Zondagsbode, 20 Oct.
 Achteruitgang in percentage van de Doopsgez. in Nederland. Idem, 24 Oct.
 Resultaten der laatste twee volkstellingen. Uit de Remonstrantsche Broederschap, Nov.
 Bericht Rotterdam. Zondagsbode, 3 Nov.
 Artikelen in De Grenswachter, 8 Juni, 22 Juni, 29 Juni; 6, 27 Juli; 3, 10, 17, 24, 31 Aug.; 14, 21 Sept.; 5, 26 Octob.; 30 Nov.; 17 Dec.
- 1902 Register op F. Domela Nieuwenhuis' Geschiedenis van het Socialisme. I-III.
 Bericht Rotterdam. Zondagsbode, 5 Jan.
 Iets over vervolging van Doopsgezinden door de Geref. Overheid. Idem, 12 Jan.
 Uittreksels uit de Moraal-theologie. De Grenswachter, 18 Jan.
 De twee nieuwe platen van den Protestantenvbond. Zondagsbode, 26 Jan.
 Een hulpmiddel bij het godsdienstonderwijs. Idem, 2 Febr.
 Men moet maar verwaand zijn. De Grenswachter, 22 Febr.
 Iets over Reyer Anslo. Zondagsbode, 2 Maart.
 De geheime drijfveer tot de staking. De Grenswachter, 15 Maart.
 Aan het adres van het Goedkoope Nieuwsblad. Idem, 22 Maart.
 Varia. Zondagsbode, 6 April.
 Bericht overlijden G.A. Nanninga. Idem, 20 April.

- 1902 Iets over Rotterdam in 1672. Rotterdamsch Weekblad, Sept.
 Uit Gerard Brandts Dagwijzer, 3 (²), 17, 24, 31 (²) Aug., 5 (²), 19 Oct., 9,
 23, 30 Nov., 21 Dec.. 11, 25 Jan., 8 Febr., 19 Maart, 19 (²), 26 April, 3,
 10 (²), 17, 24 (²) Mei, 14, 21, 28 Juni. (31 Nos). De Grenswachter.
- 1903 Kerknieuws. Doopsgezinde Bijdragen.
 Bericht intrede (ingez. door H. Westra). Zondagsbode, 22 Febr.
 Menno, Mennoniten. Real Encycl.
 De schilderijen van het Rijpenhofje. Zondagsbode, 5 April.
 Een portret van Menno Simons. Idem, 19 April.
 Bericht Wo u dsend. Zondagsbode, 3 Mei.
 Het voornemen van Utrecht. Idem, 11 Oct.
 De Eedskwestie in de Tweede Kamer. Idem, 1 Nov.
 Want wij hebben zijn ster gezien. De kleine Medearbeider, Dec.
- 1904 Register op Bibl. Reform. Neerl. Dl II: [Het Offer des Heeren. Uitg. d.S.
 Cramer.]
 Het stelsel Okma. De Nederl. Pensioenpartij, Mei.
 Nog eens het stelsel Okma. Idem, Juni.
 Brief. De Zondagsbode, 20 Nov.
 Ester. De Blijde Boodschap, 9 Dec.
 Weduwpensioen. Zondagsbode, 25 Dec.
 Vloeken. De Blijde Boodschap, 30 Dec.
 Hoeveel psalmen zijn er. Idem.
- 1904-1915 Bibliotheca Reform. Neerl. I-X. Aankondiging. Tijdspegel.
 1904-1905 Het Offer des Heeren herdrukt. Zondagsbode, 18 Dec., 30 April.

- 1905 Der kinderen straf en zegen. Onze Godsdienstprediking, N° 4.
 Jan Jansz. Schot. Doopsgezinde Bijdragen.
 Register op R. Fruin, Verspreide Geschriften.
 De tweede 10 geboden. De Blijde Boodschap, 13 Jan.
 Legaten. Zondagsbode, 29 Jan.
 Om te onthouden. De Nederl. Pensioenpartij, Febr.
 Kuyper. Bijbel. Boekbespreking. De Blijde Boodschap, 3 Febr.
 Het oudste martelaarsboek. Idem.
 Schrijfgereedschap. Be Blijde Wereld. 3 Febr.
 Van wie zijn de psalmen. De Blijde Boodschap, 24 Febr.
 Sela. Idem, 24 Febr.
 Voor onze boekhouders. I-III. Zondagsbode, 25 Febr., 5 en 19 Maart.
 Het getal 666. De Blijde Boodschap, 17 Maart.
 Curiosum. Idem, 24 Maart.
 De Vulgata. Idem.
 De beteekenis der getallen. Idem.
 Moet een gemeente kapitaal bezitten. Zondagsbode, 26 Maart.
 Quantum mutatus ab illo. Idem, 16 April.
 Bouwfonds. Idem, 23 April.
 Reservefonds. Idem, 14 Mei.
 De nieuwe platen van den Protestantenvbond. Idem, 28 Mei.
 Antwoord aan den heer P.v. Eeghen. Idem, 4 Juni.
 Wie begonnen de Bijbelcritiek? Be Blijde Boodschap, 7, 14 Juli.
 Bewaarde papieren. Zondagsbode, 30 Juli.
 Gilles van Aken. Tijdspeigel, Aug.
 Vijf lessen. De kleine Medearbeider, Aug.
 'Daar ben ik op tegen'. Zondagsbode, 13 Aug.
 'Uw gave zij in 't verborgene'. Idem, 27 Aug.

- 1905 Rekening en Verantwoording. Zondagsbode, 3 Sept.
De Doopsgezinde Zendingsvereniging. Idem, 8 Oct.
Een professoraal oordeel over de Mennisten. Idem, 29 Oct.
Rectificatie. Idem, 5 Nov.
- 1906 Het Friesche emeritaatsfonds. Idem, 14 Jan., 25 Febr., 6 Mei.
Jan Nieuwenhuyzen. Idem, 25 Febr.
Jan Bisschop. Idem, 6 Maart.
Het ontstaan der Doopsgezinde beweging. I-II. Zondagsbode, 8 April, 13 Mei.
Reyer Anslo's Overgang. Gids, Mei.
Prof. Dr. S. Cramer. De Schatkamer, 15 Aug.
De beteekenis van het Anabaptisme. Zondagsbode, 2 Sept.
Branden. Idem, 9 Sept.
De legenden van het gouden kettinkje. Idem, 16 Sept.
De eigendom van de N.Z. Kapel. De Amsterdammer, Weekblad, 11, 18 Nov.
Assurantie. Zondagsbode, 9 Dec.
- 1906-1907 Hulpmiddelen bij de Catechisatie. Zondagsbode, 16, 23 Dec., 2 April 1907.
- 1907 De Doopsgezinde gemeente te Rotterdam. Rotterdam in den loop der eeuwen, 2e ged., 4e stuk.
Doofstomendoop. Doopsgezind Jaarboekje.
De Doopsgezinden op Goeree en Overflakkee. I. Goedereede-Ouddorp. Doopsgezinde Bijdragen.
W. Bossuet. Jezus. Vertaald en met aantekeningen voorzien.
Schetsen. Joh. 16 : 32, 1 Kor. 22 : 19. De Schatkamer, 15 Jan.
Breimachines. De Vrouw, 9 Febr.
De Ter Overdenkings en Ter Betrachtings of Allerlei. De Blijde Boodschap, van 12 Juli af.
Keuze van dienaren bij het lot. Zondagsbode, 21 Juli.
Schets Gen. 21 : 19^a. De Schatkamer, 15 Aug.
Het vijftigjarig bestaan van het kerkgebouw te Ylst. Zondagsbode, 6 Oct.
Huisbezoek bij besmettelijke ziekte. De Schatkamer, 25 Oct.
Kerkelijke kunst en Rijkssubsidie. Idem, 15 Nov.
Antwoord aan Heyner. Idem, 15 Dec.

- 1908 Register op het proefschrift van Dr. W.J. Kühler, Joh. Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen.
H. Bakels. Het N. Testament voor leeken leesbaar gemaakt. Gecorrigeerd. Bastiaan van Weenigen en het Eedsvraagstuk. Ned. Archief v. Kerkgeschied. dl VI, afl. 1.
De Doopsgezinden op Goeree en Overflakkee. II, Middelharnis-Sommelsdijk. III. Bommel-Ooltgensplaat. Doopsgezinde Bijdragen.
Schets Mattheus 6 : 9^b. De Schatkamer, 15 Jan.
Een eigenaardige opvatting van het Gemeenteraadslidmaatschap. Wijnbritseradeel, 22 Febr.
De marteldood van den profeet Jesaia. Tijdspiegel, Maart.
Bedenklijk. Hervorming, 7 Maart.
Oxyrhynchus. Zondagsbode, 26 April, 3 Mei.
Hoe de Heraut over de predikanten denkt. Hervorming, 9 Mei.
Staatssubsidie. Zondagsbode, 10, 24 Mei en 6 Dec.
Kritiek op Knappert's Hervorming te Leiden. Hervorming, 6 Sept.

- 1908 Boekaankondiging. De Schatkamer, 15 Mei.
 Bericht uit Woudsend. Zondagsbode, 1 Nov.
 Wie bezit de geschiedenis van Schijn-Maatschoen? Zondagsbode, 8, 15 Nov.
 Eusebius. Aankondiging. Idem, 22 Nov.
 Pamphilus. Aankondiging. Idem.
 Meyboom. Aankondiging. Idem.
 De Maatschappij tot Nut van het Algemeen en de openbare school. Het Schoolblad, 1, 8, 15 Dec.
 Johannes Brinckerinck en zijn klooster Diepenveen. Zondagsbode, 13 Dec.
 Aankondiging. Idem, 27 Dec.
- 1908-1910 Oudchristelijke Geschriften. I-VII. Aankondiging. Tijdspiegel.
- 1909 Onze Doopsgezinde Sociëteiten. Geschriften ten behoeve van de Doopsgezinden in de verstrooiing. N° 28.
 Oranje en de Doopsgezinden. Idem, N° 29.
 Dr. J.P. Heye. Bloemlezing uit de Volksdichten. Door R.v.d. Veen en K. Vos. (Inleiding.) De Nederl. Bibliotheek, N° 64.
 Adam Pastor. Doopsgez. Bijdragen.
 De Doopsgezinden te Schiedam. Idem.
 De 'Broederlicke Vereenige'. Ned. Archief v. Kerkgeschied., Dl. VII, afl. 1.
 Districtsvorming. Meded. M^{ij} Nut v.h. Algemeen, Jan.
 De herdrukte Anabaptistica. Zondagsbode, 7 Febr.
 Antwoord aan Ds. F.C. Fleischer. Idem, 14 Febr.
 Anabaptisten in Limburg. Idem, 21 Maart.
 De Doopsgezinden te Woudsend. Idem, 18, 25 April, 2, 9, 16 Mei.
 Van Middeleeuwsche Nonnen. Tijdspiegel, Mei.
 Kras Bijgeloof. Hervorming, 15 Mei.
 Vraag. Zondagsbode, 16 Mei.
 Gij zult geen valsche getuigenis spreken tegen uw naaste. Idem, 6 Juni.
 Rembrandts geloof. Gids, Juli.
 Oranje en de Doopsgezinden. De kleine Medearbeider, Juli.
 De slag bij Nieuwpoort en prof. Fruin. Tijdspiegel, Juli.
 Eli's Zwakheid. De Zondagsbode, 4 en 11 Juli.
 Eedsdwang. Idem, 29 Aug. en 5 Sept.
 Het Biographisch Woordenboek. Idem, 19 Sept.
 De eedsformule. De Blijde Boodschap, 8 Oct.
 De Dageraadsmotie. Hervorming, 16 Oct.
 Anthony Winkler-Prins. Zondagsbode, 14 Nov.
 Ingezonden. Hervorming, 27 Nov.
- 1909-1910 Register Bibl. Reform. Neerl. Ed. Dr. S. Cramer. Dl. V, VII.

- 1910 Gedenkschrift honderdjarig bestaan dep^t Middelharnis-Sommelsdijk der M^{ij} tot Nut van het Algemeen.
Max-Havelaar. Herdenking. De Ploeg, blz. 339.
Het Menniste Zusje. Ned. Archief v. Kerkgeschied., Dl VII, afl. 4.
Eed en Eedswang. Pro en Contra, Ser. VI. N° 1. (Contra.)
Statistisch overzicht van de Doopsgezinden in Nederland. Doopsgezinde Bijdragen.
Adam Pastor, de eerste Nederl. vrijzinnig Doopsgezinde. Geschr. ten behoeve van de Doopsgez. in de verstrooiing, N° 33.
Menniste stoutigheid. Zondagsbode, 6 Febr.

- 1910 Jan Bisschop. Zondagsbode, 6 Maart.
 Een goed boek. De Blijde Boodschap, 27 Mei.
 Een Dominees-roman. De Schatkamer, 15 Juni.
 Brief. Zondagsbode, 3 Juli.
 Een legende. Hervorming, 13 Aug.
 Langdurige eb van 1672. Idem, 10 Sept.
 Honderdjarig bestaan van het Departement Middelharnis-Sommelsdijk. Meded.
 M^{ij} Nut van het Algemeen, Oct.
 Schijn-Maatschoen over Menno. Zondagsbode, 16 Oct.
 Het Weeshuisplan. Hervorming, 3 Dec.
 Roomsche polemiek. Zondagsbode, 4 Dec.
 Mennist. Idem, 11 Dec.
 De aanvang van Hallum. Idem, 18 Dec.
- 1911 Aanteekeningen voor de Doopcatechisatie.
 De Doop bij overstorting. Doopsgezinde Bijdragen.
 Tot Aanval en Verweer. De Nederl. Pensioenpartij.
 Staatspensioen is socialistisch. Idem.
 De vrouw en het Nut. Meded. M^{ij} Nut van het Algemeen, Jan.
 Districtsvorming. Idem.
 Prof. Cramer's jongste arbeid. De Zondagsbode, 22 Jan.-19 Maart.
 Martelaarslied op Anneke Jans van Rotterdam. De Grenswachter, 8 April.
 De Karmelietenkloosters te Woudsend en Ylst. Zondagsbode, 14 Mei.
 Verslag Cursus v. Hulst. Meded. M^{ij} Nut v.h. Algemeen, Juli.
 Aan Mr. H.P.v. Heukelom. Zondagsbode, 16 Juli.
 Verhooging der traktementen. Idem, 30 Juli.
 Vergelijking der zes laatste volkstellingen ten aanzien der Doopsgezinden.
 Idem, 27 Aug.
 Collecte bij het eeuwfeest. Idem, 3 Sept.
 Gereformeerde offervaardigheid. Hervorming, 16 Sept.
 Toen Jeschurun vet werd sloeg hij achteruit. Zondagsbode, 17 Sept.
 Resultaten der volkstelling 1909. Uit de Remonstrantsche Broederschap, Nov.
 Open brief aan Dr. G. Wuite. Hervorming, 19 Nov.
 Uitkomsten der volkstelling van 1909. Noordholland. Zondagsbode, 10 Dec.
 Antwoord aan den heer W. Knuif. Idem, 25 Dec.
- 1912 Register op Doopsgezinde Bijdragen, 1837-1910.
 Jaartallen uit het leven van Menno Simons. Doopsgezinde Bijdragen.
 Een teeken des tijds. Hervorming, 3, 10 Febr.
 Uitkomsten der volkstelling 1909. Friesland. Zondagsbode, 10 Febr.
 Antwoord op, Wat nu? Idem, 10 Maart.
 Uitkomsten volkstelling Zuid-Holland, Groningen, Overijssel, Utrecht, Drente, Zeeland, Noord-Brabant, Limburg. Idem, 24 Maart-28 Juli.
 Aankondiging. Idem, 30 Juni.
 Bijbelsche platen. De Schatkamer, 15 Oct.
 Niet op de hoogte. Zondagsbode, 3 Nov.

- 1913 Neef Jan's bekeering. Voor Denkende Menschen, III : 1.
De volkstelling van 31 Dec. 1909. Doopsgezind Jaarboekje.
Martelaars uit Gelderland. 1550. Ned. Archief v. Kerkgeschiedenis, Dl X, afl.
3.
De nieuwe Bijbeluitgave. Hervorming, 25 Jan.
Over de Vrijzinnige Concentratie. De Nederl. Pensioenpartij, Febr.
Een teeken des tijds. Hervorming, 8 Febr.

- 1913 Verslag Groninger Societeit. Zondagsbode, 29 Juni.
 Waar ligt de grens tusschen orthodox en vrijzinnig? De Westfriesche Kerkbode, 7, 14, 21 Nov.
- 1913-1914 Nieuws over Menno. Zondagsbode, 21 Sept.-17 Mei '14.
- 1913-1914 Een vriendelijk verzoek. Idem, 5 Oct. en 25 Jan. '14.
- 1914 Levensbericht van C.N. Wybrands. Levensberichten v.d. M^{ij} van Ned. Letterk.
 Meyndert van Emden. Ned. Archief v. Kerkgeschied. Dl XI, afl. 2.
 Menno Simons. 1496-1581. Zijn leven en werken en zijn reformatorische denkbeelden. Met facs.
 Anabaptisten te Ahaus (1549). Ned. Archief v. Kerkgeschiedenis. Dl XI, afl. 3.
 Sociniaansche bewegingen onder Doopsgez. in de 17e eeuw. Idem, Dl XI, afl. 4.
 De Copia der Outsten en Dooplijsten van de harde Vriezen uit de 16e en 17e eeuw. Idem.
 Reyser Anslo's overgang. Zondagsbode, 11 en 18 Jan.
 Wolfson, Luther. Aankondiging. Idem, 26 April.
 De openluchtmeetings. De Hervorming, 6 Juni.
 De Doopsgezinden te 's Gravenhage. Doopsgez. Maandbl., Juli.
 Mozes op den Sinai. De Westfriesche Kerkbode, 17, 24 Juli.
 Balthasar Hubmaier. Zondagsbode, 26 Juli.
 Het evangelie van Petrus. Teekenen des Tijds, Aug.
 De brief van Paulus aan de Laodicenzen. Idem.
 De Vriesch-Vlaamsche twisten. Zondagsbode, 16, 23 Aug.
 Oorlog. De Westfriesche Kerkbode, 21 Aug.
 De afstamming van Pieter Teyler v.d. Hulst, Zondagsbode, 30 Aug.
 Een merkwaardig document. Idem, 6 Sept.
 De erfenis van Pieter Teyler v.d. Hulst. Idem, 13, 20 Sept.
 Mozes op den Horeb. Onze Godsdienstprediking, 1 Oct.
 De Heer regeert. De Westfriesche Kerkbode, 6 Nov.
 Het loon der plichtsbetrachting. Zondagsbode, 15, 22 Nov.
- 1914-1915 Nieuws over Menno Simons. Idem, 24 Mei, 31 Mei, 21 Juni, 7 Oct. '15.

- 1915 De Dooplijst van Leenaert Bouwens. Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht, Deel XXXVI.
Doopsbedieningen van Leenaert Bouwens in Groningen. Gron. Volksalmanak.
Wijbrandt Jansz. v. Hartwerd. Ned. Archief v. Kerkgeschied. Dl XII.
Haagsche brief N° 3. In samenwerking met Jhr. Mr. E.v.L. 't H. Groene Amsterdammer, 30 Mei.
Duker, Gisbertus Voetius. Aankondiging. Tijdspiegel, Juni.
Verslag Gron. Sociëteit. Zondagsbode, 11 Juli.
H. van Dijke, De blauwe bloem. Boekbespreking. Groene Amsterdammer, 1 Aug.
Meulenbelt, Bij onze zieken. Boekbespreking. Idem, 22 Aug.
Het geslacht Mesdag. Navorscher, Sept.
Want hij zag op de vergelding des loons. Zondagsbode, 24 Oct.
Het eenige fundament. Idem, 31 Oct.
Weggeman Guldemont, Een kloosterling. Boekbespreking. Groene Amsterdammer, 14 Nov.
De familie van David Joris. Navorscher, Dec.
Aan de wateren van Mara. Zondagsbode, 5, 12, 19 Dec.

- 1916 Onze kleinere broeder. Tekt: Ex. 2 : 4. Vrijz. Godsdienstpred. XI : 5.
 De avondmaalsbediening bij de Doopsgezinden. Ned. Archief v. Kerkgeschied. DI XII, blz. 258-270.
 Een zeldzaam Nieuw-Testament. Idem, DI XII, blz. 331-345.
 Statistisch overzicht enz. Doopsgezinde Bijdragen.
 Ziekenbezoek. Teekenen des Tijds.
 Twee brieven van Menno Simons. Geschr. ten behoeve van de Doopsgez. in de verstrooiing, N° 43.
 Balthasar Hubmaier. Idem, N° 44.
 Iets over Gods almacht. Theologisch Tijdschrift.
 Een bisschop in Appingedam. Gron. Volksalmanak.
 Een storm in een glas water. Idem.
 Menno Simons in Groningen. Groningen, Jan.
 De Hervorming in verband met hare oeconomische omgeving. Nieuw Theologisch Tijdschrift, Jan.
 Doopsgezinde weerloosheid. Zondagsbode, 30 Jan.
 De belasting op de goederen in de doode hand. De Westfriesche Kerkbode, 11 Febr.
 Menno Simons en Menno v. Coehoorn. Zondagsbode, 13 Febr.
 Groninger oude Vlamingen. Groningen, Maart.
 Meyboom, Clemens Alexandrinus (Oud-christ. Geschriften, VIII-XIX).
 Beoordeeling. Tijdspiegel, Maart.
 Iets over de Doopsgezinden in België. Zondagsbode, 26 Maart.
 Meyboom's levenswerk voltooid. Vragen van den Dag, April.
 Wat een Calvinist over de Mennisten zegt. Zondagsbode, 2, 9 April.
 F.W. Drijver. De Bijbel-oorsprong. Boekbespreking. Groene Amsterdammer, 15 April.
 Aan de Kerkeraden. Zondagsbode, 7 Mei.
 Het wetsontwerp-Treub. Stemmen voor Waarheid en Vrede, Juni.
 Belasting op de goederen in de doode hand. Idem.
 Open brief aan C.E. Hooykaas. Hervorming, 10 Juni.
 Ontwerp Statuten. Zondagsbode, 11 Juni.
 Verslag Gron. Sociëteit. Idem, 9 Juli.
 Pijper, De Kloosters, I. Aankondiging. De Protestant, 2 Aug.
 Wynaendts Francken, Levenswijsheid d. Aphorismen. Boekbespreking. Groene Amsterdammer, 5 Aug.
 Maandag, Donderdag. Zondagsbode, 13 Aug.
 Horach over Menno. Idem, 10 Sept.
 Duurtetoeslag. Idem, 8 Oct.
 Wat deden onze gemeenten in oorlogstijd? Idem, 22 Oct.
 Legaten sinds 1912. Idem, 12 Nov.
 Een ander die maait. Vrede door Recht, Dec.
 Herinneringen aan Samuel Cramer. Zondagsbode, 17 Dec.
 Uit het Groningsch Archief. Idem, 17, 24 Dec.

1917 Maarten Luther in zijn leven en werken van 1483-1525. Door H.H. Barger, e.a.
Kleine Bijdragen tot de geschiedenis der Doopsgezinden in ons land tot aan het
optreden van Menno Simons. Doopsgezinde Bijdragen.
't Lutherboek. Ingezonden. Hervorming.
Vijschaft. Groningen.
Luther tegen Karlstadt en de Wederdoopers. Doopsgez. Maandblad.
Haarlem. Idem.
Vergelijkende staat der traktementen. Idem.

1917 Bij S.L.v. Looy. Doopsgez. Maandblad.

Vorsterman's Bijbel, editie N. Beets. Boekbespreking. Groene Amsterdammer, 6 Jan.

Menno in Groningen. Zondagsbode, 7 Jan.

Doopsgezinden in Drenthe. Idem, 11 Maart.

Een teruggevonden Handschrift. Idem, 8 April.

De geestdrift van het oogenblik. Idem, 22, 29 April.

Staat der leeraarstraktementen. Idem, 22 April.

Nog eens de Stitswerder monnik. Groningen, Mei.

Avondmaalsvoorwerpen. Zondagsbode, 10 Juni.

De roepende zonde. Weekbl. v. vrijz. Hervormden, 28 Juni.

Over Collatien. Idem, Juli.

Verslag Gron. Soc. Zondagsbode, 1 Juli.

Bakel, Luthers Leven. Aankondiging. Idem, 29 Juli.

Bestrafte pronkzucht. Idem, 12 Aug.

Nog iets over de kleeding. Idem, 26 Aug.

De oudste dorpsvereniging in de provincie Groningen. Groningen, Sept.

Vijfschaft. Zondagsbode, 30 Sept.

Luthers invloed op de Nederlandsche reformaten. I-II. Vragen van den Dag, Sept., Oct.

Bakels. Wolfson. Aankondiging. De Protestant, 10 Oct.

Bakker, Op weg naar de blijde wereld. Boekbespreking. Groene Amsterdammer, 20 Oct.

Schoenmakers, Het Evangelie der aarde, 2e dr. Boekbespreking. Idem, 20 Oct.

Cunow. Boekbespreking. Idem.

Yzerman. Het ontstaan van den Godsdienst. Boekbespreking. Idem.

Tal, Jood en Jodendom. Idem, 27 Oct.

Bakels, Luthers leven voor leeken verteld. Boekbespreking. Idem.

Het Lutherboek. Boekbespreking. Idem.

v.d. Vlies, Jood en Christen. Idem.

Luther-Mozes. De Blijde Boodschap, Nov.

Luther-Veluanus-Menno. Onze Eeuw, Nov.

Bedelen in Luthers tijd. Hervorming, 10 Nov.

Aflaathandel. Idem.

V.d. Hoeve, Het werk van den Nederl. Protestantenbond. Boekbespreking. Groene Amsterdammer, 10 Nov.

Talrijkheid der Doopsgezinden in vroeger tijd. Zondagsbode, 10 Nov.

Het Lutherboek. De Protestant, 21 Nov.

v. Rijnberk. Aankondiging. Hervorming, 24 Nov.

Kompasmaker. Vragen v.d. Dag. Dec.

Over Goossen's proefschrift. Hervorming, 1 Dec.

Een nieuw portret van Menno. Zondagsbode, 9 Dec.

Teekenen des Tijds. Hervorming, 15 Dec.

1918 Statistisch Overzicht. Doopsgezinde Bijdragen.

De Avondmaalsbediening bij de Doopsgezinden. Geschr. ten behoeve van de Doopsgez. in de verstrooiing, N° 47.

De Zieleslaap en Dr. A. Kuyper. Theologisch Tijdschrift.

Opmerking over de doopersche beweging in ons land. Idem.

Vaders hoed en moeders das. Gron. Volksalmanak.

Anneke Jans. Rotterdamsch Jaarboekje.

Een Rotterdamsch Volksprediker. Idem.

- 1918 Een Leidsch Martelaarslied. Leidsch Jaarboekje.
 De in 1535 te Leiden ter dood gebrachte Anabaptisten. Idem.
 Adriaan Vermeer. Idem.
 Doopgetuigen. Zondagsbode, 6 Jan.
 Nieuws over Menno Simons, IX. Idem, 17 Maart.
 Goossens, Franciscus Sonnius in de pamfletten. Boekbespreking. Groene
 Amsterdammer, 4 Mei.
 Westerman, Het Leven van Luther. Boekbespreking. Idem, 11 Mei.
 Een Calvinist over Luthers reformatie. Idem, 22 Juni.
 Verslag G.D.S. Zondagsbode, 22 Juni.
 Doopsgezinden te Maassluis. Idem, 24 Nov.
- 1919 Kerknieuws. Doopsgezinde Bijdragen.
 Menno Simons in Groningen. Gron. Volksalmanak.
 Claas Ganglofs. Idem.
 De Hartog, Groote Dogmatici. Ritschl. Boekbespreking. Groene
 Amsterdammer, 1 Febr.
 Japik-oom. Zondagsbode, 8 Febr.
 Het nieuwe Jerusalem. Idem, 27 Febr.
 Een aanvulling op mijn Menno-biografie. Idem, 20 April.
 Martelaren te Nijmegen. Idem, 4 Mei.
 Een Haarlemsch beroep. Idem, 18 Mei.
 Uit aantekeningen van 1829-1840. Idem, 25 Mei.
 De zwarte gaper en het witte mutsje. Idem, 1 Juni.
 Een gevel-vers. Idem.
 Dat gaat zoo niet. Idem, 22 Juni.
 Verslag Gron. Soc. Idem, 29 Juni.
 De ouwel in de modder. De Protestant, 2 Juli.
 Bakels over zijn professoren. Zondagsbode, 13 Juli.
 Waren onze voorouders principiële dienstweigerers? Idem, 17 Aug.
 De heer Horach over Menno. Idem, 2 Nov.
 Over Catechisatie. Hervorming, Dec.
 Weerloosheid. Idem.
 De Heilige Agnes. Groene Amsterdammer, 20 Dec.

1920 Engelsch of Duitsch Systeem. Verzekeringsbode en Jaarboekje Pensioenpartij, 1920.
Wessel Gansforts invloed. Gron. Volkسالmanak.
Hélène Swarth. Vragen van den Dag, Jan.
Revolutionnaire Cultuur. Den Gulden Winckel, Jan.
Reorganisatie der A.D.S. Zondagsbode, 25 Jan., 1 Febr.
Brief. Idem, 25 Jan., 8 Febr.
Melkema. Groningen, Febr.
Armendiensten. Zondagsbode, 8 Febr.
Arie Schipper. Groene Amsterdammer, 14 Febr.
Over den aanvang v.h. Anabaptisme. Zondagsbode, 29 Febr., 7 en 14 Maart.
Volkerenbond en Wereldbeschouwing. Vragen van den Dag, Maart.
Ibsen, Essays. Den Gulden Winckel, Maart.
Postscriptum. Zondagsbode, 21 Maart.
Vrouwelijke predikanten. De Vrouw en haar huis, April.
Blijf bij ons, want de avond is gedaald. Zondagsbode, 4 April.
Bakels, Bijb. Woordenboek. Aankondiging. Groene Amsterdammer, 10 April.
Het Mennofonds. Zondagsbode, 11 April.

- 1920 Uit de oudste verslagen der A.D.S. Zondagsbode, 18 en 25 April.
 Socialisatie. Vragen van den Dag, Mei.
 Waarom Multatuli ontslag nam. Tijdspiegel, Mei.
 Querido's Koningen. Idem.
 Het Kainsteeken. Zondagsbode, 16 Mei.
 Na Pinksteren. Idem, 30 Mei.
 Waarom E.D. Dekker naar Indië ging. Vragen van den Dag, Juni.
 P. Douwes Dekker. Idem.
 Pirenne over Anabaptisme. Groene Amsterdammer, 26 Juni.
 Verslag G.D.S. Zondagsbode, 27 Juni.
 Coenen. Aankondiging. Groene Amsterdammer, 17 Juli.
 Christoffel Plantijn. Vragen van den Dag, Aug.
 Naschrift. Tijdspiegel, Aug.
 Goethe misverstaan. Den Gulden Winckel, Aug.
 Onvriendelijk oordeel over Haarlem. Zondagsbode, 15 Aug.
 Zeven wijzen van Griekenland. Haagsche Post, 28 Aug.
 Broer Cornelis' Preeken. Stemmen voor Waarheid en Vrede, Sept.
 Revolutionnaire hervorming. Gids, Sept.
 Iets over de Genestet. Vragen van den Dag, Sept.
 Mr. J. Frima, Het strafproces in de Ommelanden. Beoordeeling. Groningen, Oct.
 Een Italiaansche prins over de Doopsgezinden. Zondagsbode, 31 Oct.
 In memoriam. I.J. de Bussy. Vragen van den Dag, Nov.
 Verbetering van het Stamboek van Derk Pieters en Katrine Tomas. Groningen, Dec.
 Bijgeloof. Idem.
 Obbinks verkorte Bijbel. Vragen van den Dag, Dec.
- 1921 De Doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw. Bull. de la Comm. Roy. d'Histoire de Belgique.
 De keuze van Doopsgezind Bisschop, 1537-1563. Nederl. Archief v. Kerkgeschied., blz. 194-202.
 Brief over den watersnood in 1717. Gron. Volksalmanak.
 Doopsgezinde Families te Middelstum. Idem.
 Overeenkomst van groote geesten. Gulden Winckel.
 Olie op de golven. Idem.
 Cuperus. Aankondiging. Groene Amsterdammer, 29 Jan.
 Naar aanleiding van de Paradijsvloek. Tijdspiegel, Febr.
 Het Natalsch tekort. Vragen van den Dag, Maart.
 Querido's Zonsopgang. Tijdspiegel, April.
 De huwelijksgehoorzaamheid. Vragen van den Dag, Aug.
 Godsdienst en Staat. Idem, Sept.
 Over Felix Rutten. Tijdspiegel, Sept.
 Een gevelsteen te Westerwytwerd. Groningen, Sept.
 Cohen Tervaert, De Grietman Rud. de Mepsche. Proefschr. Beoord. Groningen, Dec.
 De Groninger Muiderkring. Idem.
 Tal contra Bolland. Groene Amsterdammer, 31 Dec.

1922 De Costerlegende ontward?

Naar aanleiding van den Briel. Vragen v.d. Dag, blz. 333-346.

Mogelijke verheffing van het moreele peil. Idem, blz. 401-423.

Kiesrechtwensen. Idem, blz. 676-683.

In en om de Faust-Nathan kwestie. Idem, blz. 842-857.

- 1923 Kerkelijk en geestelijk grondbezit in Hunsingo in 1553. Gron.
Volksalmanak.
Naar aanleiding van Groningen's ontzet. Idem.
- 1924 De weerloosheid der Doopsgezinden. Geschr. ten behoeve van de
Doopsgez. in de verstrooiing, N° 52.
De volkstelling van 1920. Doopsgezind Jaarboekje.

Benevens tal van Dagbladartikelen in: *De Maasbode, Kerkelijke Courant, Rotterd. Zondagsblad, Nieuws v.d. Dag, Dagblad van Rotterdam, De Limburger Koerier, Het Volk, De Nieuwe Courant, Rotterd. Nieuwsblad, Het goedkoope Nieuwsblad, N. Rotterd. Courant, Leeuwarder Courant, Algemeen Handelsblad, De Tijd, Het Vaderland, Enkhuizer Courant, Friesch Dagblad, Brielsche Courant, Land en Volk.*

Levensbericht van Dr. W.G.C. Bijvanck¹.

Als wij, Bijvanck en ik, tot diep in den nacht den Scheveningschen weg op en neer liepen - hij woonde de laatste jaren in de buurt daarvan - en nieuwe denkbeelden of stroomingen bespraken, zuchtte hij meer dan eens: 'Ik begrijp het niet. Hoe lang geleden heb ik niet hetzelfde geschreven in een artikel - en dan noemde hij een stuk in de Gids of een andere periodiek. Niemand schonk er toen aandacht aan, en nu wordt het met vreugde en ophef als een nieuwe ontdekking opgenomen'.

Het werd niet zonder humor gezegd, maar de klacht welde toch uit den bodem van zijn ziel. De glimlach was een masker voor het tragische van Bijvanck's figuur - want nooit heeft een man van zoo groote kennis en zoo groote eigenschappen zóó weinig invloed geoefend op zijn volk. Iedere poging om Bijvanck te teekenen faalt daarom, als men niet aan den achtergrond dezelfde aandacht schenkt als aan de hoofdfiguur.

Die achtergrond is het Nederlandsche volk in de halve eeuw tusschen 1870 en 1920 ongeveer, het volk waarvoor hij schreef en dat hij een groote, samenhangende cultuur wilde brengen. Als Bijvanck meerderjarig wordt, in 1871, heeft Thorbecke kort te voren zijn bouwvallig derde ministerie gevormd. Het liberalisme weet niet goed meer waar het heen wil. De Roomsche Bisschoppen hebben den strijd tegen de openbare school aangebonden, en de Marxistische 'Internationale' zal in den Haag een congres houden. In denzelfden tijd neemt dr. Kuyper de leiding van 'de Standaard'. Iets later zou De Savornin Lohman

1 Dit levensbericht kon niet geschreven worden voordat een lijst van de geschriften van dezen vruchtbaren auteur was samengesteld. De heer A.J. de Mare, de voortreffelijke conservator van de Koninklijke Bibliotheek, vriend en vereerder van Bijvanck, is zoo vriendelijk geweest dezen veel tijd en kennis vragenden arbeid te verrichten. Een korte samenvatting ervan volgt op dit Levensbericht. De complete en uitvoerige lijst is voor rekening van den samensteller te 's-Gravenhage in 1926 afzonderlijk in druk verschenen.

zijn 'Gezag en Vrijheid' schrijven, een poging tot formuleering van een Christelijk-conservatief staatsrecht. Dat alles betrof maar politieke verschillen en Bijvanck had luttel aanleg voor politiek. Maar het noodlottige was dat er tusschen de kringen, waaruit al deze bewegingen sproten, nagenoeg geen samenhang bestond, gelijk overal tusschen de deelen van het Nederlandsche volk de samenhang ontbreekt. Nationaal beteekent voor ons iets van 'Oranje' en onze zeventiende-eeuwsche schilders op een tentoonstelling in het buitenland; maar overigens verstaan we het nooit als uitdrukking voor een eenheid van voelen en denken. Er is geen gemeenschappelijke bloedsomloop: de universiteiten zijn dingen op zich zelf, instellingen waar men zich met wetenschap en liefst alléén met wetenschap bezig houdt. De geest is er liberaal en men blijft van kunst verre. De kringen van kunst, als en waar die er zijn, sluiten zich af of worden afgesloten. De wetenschappelijke of mondaine salon, waar de kunstenaar - anders dan de modefiguur - zich beweegt, op zijn gemak en als onder zijns gelijken, ontbreekt in Nederland. En de politieke wereld heeft maar, in den letterlijken en den figuurlijken zin, door een paar nauwe poorten communicatie met het volk dat zij heet te vertegenwoordigen. Een 'salle des pas perdus' kennen we niet. Een minister is te spreken op zijn departement, een Kamerlid in een klein, sinister kamertje in het Kamergebouw. Waar anders zou een kunstenaar, een geleerde, een van Amsterdam's of Rotterdam's groote kooplieden hen immers ooit ontmoeten? Zij allen zijn op het Binnenhof niet méér thuis dan in het House of Commons of het Palais Bourbon. Er is in alle landen een geestelijk burgerdom, maar daarboven leeft er een wereld van wetenschap en kunst, van godsdienstig en politiek bewegen, verdeeld, maar altijd weer ineen vloeiend, de kringen elkaar bestrijdend, fel en soms onmeedoogend, maar toch geen vreemdeling voor elkaar, toch sprekend in een zelfde taal en over dezelfde dingen.

In Nederland ontbreekt dat. En Bijvanck, die Duitschland, Engeland, maar vooral Frankrijk kende, Bijvanck wilde tot zijn volk spreken alsof er ook hier zulk een wereld van geestelijken samenhang bestond, of wilde althans de behoefte er aan doen gevoelen en tot de wording medewerken. Zóó hoog heeft hij, zijn geheele leven, zijn taak gesteld. De sterkste zou er niet in geslaagd zijn die te vervullen - en hij, Bijvanck, had zijn zwakke zijden, zijn zeer zwakke zijden.

Willem Geertrudus Cornelis Bijvanck werd 10 November 1848 te Amsterdam geboren. De familie stamt uit den Achterhoek, en kwam in de zeventiende eeuw naar Den Haag. In de achttiende eeuw waren de Bijvancks daar wat men toen noemde zaakwaarnemers, het kantoor van Bijvanck, De Bas en Vollgraff, in Den Haag bekende families nog.

Bijvanck's grootvader was, in den Napoleontischen tijd, keizerlijk notaris. Van zijn twee zoons was de jongste een bekend figuur aan het Ministerie van Buitenlandsche Zaken, zóó slaperig, dat hij eens een brief parafeerde, bestemd voor den Minister van Koloniën, voor de grap ontworpen en waarin een toespeling werd gemaakt op diens linkeroog, dat scheel was.

De oudste zoon, Bijvanck's vader, werd benoemd bij de Nederlandsche Handelmaatschappij te Amsterdam. Hij huwde in 1844 met Mej. H.C. Führi, de zuster van den bekenden uitgever Führi. Er werden 5 kinderen geboren, waarvan Bijvanck het derde was. In 1858 benoemd tot lid van de Factorij van de Nederlandsche Handelmaatschappij te Batavia, trok de vader met het gezin naar Indië. Men leefde er, als allen in die positie, op grooten voet. Toen de vader eenige jaren later overleed, was de moeder, ook om financieele redenen, verplicht met 4 van de 5 kinderen naar Holland terug te gaan. De oudste zoon bleef bij de familie Cramerus, buren van de Bijvanck's in Batavia; een dochter uit dit gezin zou later de echtgenoot van Bijvanck worden.

De familie vestigde zich in Den Haag, en onze Bijvanck kwam er, op goed twaalfjarigen leeftijd, op het Gymnasium. Het aantal leerlingen was niet groot, en de meeste leeraren hadden weinig orde. Zoo was de studie er zéér individueel. Men rookte en kaartte er soms, ging geheel zijn eigen gang, en Bijvanck, die al vroeg zijn voorkeur had, weigerde dikwijls - maar niet alle leeraren lieten zich dit welgevallen, - de lektuur van een of anderen schrijver af te breken voor het vervullen van een andere taak, die men hem wilde opdragen. In tegenstelling met andere leerlingen (o.a. Cort van der Linden, den lateren minister) die gebruik maakten van de gelegenheid door een bijzonder admmissie-examen vroeger naar de universiteit te gaan, doorliep Bijvanck ook de hoogste klas van het gymnasium. Hij zat in die klas slechts met drie andere leerlingen, met een aanstaand theoloog, met van Aalst, den lateren rector van het gymnasium en met Hugo de Vries, bestemd een wereldberoemd geleerde te worden. Het waren vooral de latere rector Rutgers en de historicus Dr. J.W.G. van Oordt die op Bijvanck invloed oefenden.

Reeds in zijn gymnasiumtijd was hij intusschen niet als de meesten. Zonder zich geheel van zijn makkers af te scheiden, ging hij toch vaak zijn eigen weg. Hij las veel, vooral Goethe en Shakespeare en, in verband met dezen laatste, ook Taine's 'Histoire de la Littérature anglaise'. Uren kon hij dan met een van hun werken in het Haagsche Bosch doorbrengen, studeerend en aantekeningen makend, excerpten soms.

In 1865, nog geen 17 jaar oud, komt hij te Leiden aan. Zijn belesenheid en eigen inzicht op allerlei gebied zijn dan al zóó groot dat hij ook dáár, in de universiteitswereld, apart komt te staan. Wel liep hij groen en werd hij corpslid, maar zonder obscuur te zijn maakte hij toch nauwelijks het studentenleven

mee. En na in Mei 1866 magna cum laude zijn groot-mathesis te hebben gedaan, bleef hij nog slechts een paar jaar college lopen.

Wat hem bewoog reeds toen een werkkring te zoeken blijkt niet geheel, en hij sprak zelden over dat deel van zijn leven. Vermoedelijk heeft er toe bijgedragen dat de professoren den vroegrijpen, veel te jongen en op dien leeftijd licht eigenwijzen, student weinig vriendelijk gezind waren. Cobet - Cobet en hij waren in aanleg tegenvoeters - Cobet voelde niets voor hem. Ook Dozy was in den beginne slecht over hem te spreken en, als alle professoren, meest bokkig tegen den pedanten student. Tot op Bijvanck's tentamen van hun gemeenschappelijke liefde voor Spanje en de Arabieren bleek, en zij groote vriendschap voor elkaar opvatten. Ten gevolge waarvan Dozy naast Cobet den meesten invloed op Bijvanck heeft geoefend, en hem met de studie van het Arabisch tot de middeleeuwsche Fransche kronieken en dichters heeft gebracht.

Maar Dozy alleen kon Bijvanck niet aan Leiden binden. Er kwam bij dat de hem van huis toegemeten middelen beperkt waren, en hij de neiging had veel geld voor boeken uit te geven. Zoo nam hij dus in 1868, op 19 jarigen leeftijd, de betrekking aan van huisleeraar bij de zoons van Pincoffs te Rotterdam. Een enkele maal kon hij het er later over hebben, hoe weinig recht men had gedaan aan Pincoffs' groote gaven. Dáár, in Rotterdam, begon hij aan Villon te werken, waarvan hij zulk een groot kenner zou worden. Maar zoo hij in Leiden niet naar waarde werd geschat, in Rotterdam was hij nog minder op zijn plaats. Dus keert hij naar Leiden terug, in September 1870 benoemd tot tijdelijk leeraar in aardrijkskunde en geschiedenis aan de Hoogere Burgerschool.

Hij was toen bijna 22 jaar, en met deze benoeming begint het eerste tijdvak in het leven van den *man* Bijvanck: de Leidsche tijd, die tot 1889 zou loopen, tot aan zijn 41ste jaar dus.

Het was de tijd der cristallisatie van zijn geest. Na die periode komt er in de structuur van zijn persoonlijkheid weinig verandering meer. In kern is er reeds alles wat later zal uitgroeien.

Bijvanck had nu in Leiden vóór alles een bestaan te vinden. In 1871 ziet hij zich tot vast leeraar aan de Hoogere Burgerschool benoemd. Acht jaar later gaat hij naar het Gymnasium over, waar hij in 1884 ook het onderwijs in de Nederlandsche taal- en letterkunde er bij neemt. Inmiddels was hij, in 1881, belast met het lectoraat in de geschiedenis van Ned. Indië aan de Leidsche gemeentelijke instelling tot opleiding van Oost-Indische ambtenaren.

Een ruim bestaan gaf dat alles niet. Het leeraarssalaris bedroeg in die dagen *f* 1600. Toch trad Bijvanck in 1883 in het huwelijk met de dochter van den inmiddels tot directeur van de Nederlandsch-Indische Handelsbank benoemden Cramerus.

Bijvanck was ruim 34 jaar toen hij trouwde, zijn vrouw 12 jaar jonger. Uit het huwelijk werden 3 kinderen geboren, allen te Leiden. Het jongste stierf. Van de twee andere is één de tegenwoordige prof. Dr. A.W. Bijvanck te Leiden.

Een wonderlijke leeraar, Bijvanck! Enkele van zijn oud-leerlingen hebben mij er van verteld, en Mr. A.J. van Waveren heeft er na Bijvanck's dood over geschreven¹: 'Een leeraar in den gewonen zin des woords was hij heelemaal niet - zegt hij. - Alle idee van schoolmeesterachtigheid was hem van huis uit vreemd en in hart en nieren antipathiek. Dat ging zelfs zoo ver - al klinkt het gek - dat het hem eigenlijk koud liet of zijn leerlingen van hem (niet: door hem) leerden of niet; 'als ze het niet uit zichzelf leeren - moet hij eens gezegd hebben - dan leeren ze het nooit'. Aan taken opgeven deed hij niet. 'Overhooren' bestond niet voor dezen wonderlijken leeraar. Jaartallen waren hem zinledige gruwelen.....

Wat Bijvanck dan wèl deed?

Hij keuvelde. Hij keuvelde met zijn leerlingen, en vooral, liet ze zelf keuvelen. Keuvelen - dat was zijn opvatting van zijn taak als leeraar. Het waren keuvel-uurtjes, die lessen van Bijvanck, over alles en nog wat.....

Maar welk een bekoring ging van die keuvel-lessen uit! Hoe werd er naar verlangd, als naar een verademing, een uurtje verlossing uit de sfeer van hersenvolpomperij met logaritmen en aoristus-zonder-bindvocaal. Hoe hingen de leerlingen aan zijn lippen, als hij zoogenaamd aan het vertellen ging..... Hoe verstond hij de kunst om aan het onbelangrijkste gebeuren, het droogste feit, een eigen belangrijkheid te geven, door het te laten zien als een eigen rol spelenden factor in het geheel, dat wel degelijk interessant was. Vooral in deze soort van feiten-classificatie was hij bijzonder sterk en boeiend. Het feit op zichzelf liet hem koud. Steeds zag hij het geheel, en in dat geheel het feit als samenstellend element, zooals hij van alles het geheel zag'.

Zij die Bijvanck later gehoord hebben in zijn reeksen van voordrachten aan de Volksuniversiteit in Den Haag roepen zich hetzelfde beeld voor de gedachte. Voor volwassenen, in de hoogste klassen van het gymnasium en voor de beste leerlingen was dat zeker het vruchtbaarste onderwijs. Maar voor de andere kinderen, vooral die in de laagste klassen, die nu eenmaal voor de feiten op zich zelf *niet* koud kunnen blijven, voor hen moest er wel naar een anderen leeraar worden omgezien. Men benoemde daarom voor het onderwijs in de geschiedenis in de laagste klasse, naast Bijvanck, dr. Blok, den lateren professor in Leiden.

Er is geen twijfel aan dat Bijvanck, hoe aantrekkelijk hij ook zijn onderwijs wist te maken, zich niet op dit werk concentreerde. Kort voor zijn benoeming tot leeraar aan de Hoogere

1 In 'De Nieuwe Courant' van 12 December 1925.

Burgerschool, in Januari 1870, deed hij zijn candidaatsexamen. Zeven jaar later, in Mei 1877, zijn doctoraal. In September 1879 volgde de promotie op een dissertatie '*Studia in Ti. Gracchi historiam*', geschreven in opmerkelijk Latijn, een nabootsing van Livius.

Men zal opmerken dat, na het groot-mathesis, examens noch promotie met lof geschieden. Bij deze ver boven zijn omgeving uitstekende persoonlijkheid een zonderling feit, indien men niet ter verklaring aanneemt dat ook deze 'officieele' studie min of meer op den achtergrond van zijn geest bleef. Het waren in dien tijd vooral de Fransche letteren, die zijn aandacht trokken. Het Verslag over den Jaarcursus 1881-1882 van het Leidsch Gymnasium gaf als inleiding de vrucht van zijn studiën, die hem met de beste Fransche philologen in aanraking zou brengen: 'Spécimen d'un Essai critique sur les oeuvres de François Villon'. Bijvanck behandelt daarin 'Le petit Testament' en 'Deux Ballades'. Zijn conjecturen voor den zoo corrupten en moeilijk vast te stellen tekst zijn uiterst scherpzinnig en stoutmoedig - gelijk mij Fransche kenners van Villon hebben verzekerd. En er zijn weinig Fransche studies over de taal van Villon die Bijvanck niet citeeren.

Toch weerkaatsen zulke streng wetenschappelijke studies maar één zijde van zijn geest, de zijde die het minst naar voren gekeerd was. Met 'Villon' sprak hij tot vakmensen, en hij wilde tot heel Nederland spreken, tot de geestelijk-besten wel te verstaan. Want hij was, in Leiden terug, weer gaan gevoelen, hoe groote behoefte daaraan was. Leiden, dat de politieke en geestelijke leiding van Nederland had, of veronderstelde te hebben, hoe leek het hem weinig meer dan een goede vakschool.

Busken Huet had Nederland moeten verlaten, na uit 'De Gids' te zijn gezet wegens gebrek aan eerbied voor het Hof en de liberalen. Quack had moeten ondervinden dat men geen weekblad in stand kon houden, te Haarlem, zelfs als hij, en Huet, en Buys het vulden, indien men niet iedere week een raadseltje voor de lezers verzoon. Leiden, dat was in zekeren zin het liberalisme. Het liberalisme had in 1868 Heemskerk en den Koning overwonnen, maar het stond nu verbaasd de wereld in te kijken. Fruin had onweerlegbaar aangetoond dat Groen's leer naar het Ultramontanisme leidde en ziedaar! onder Kuiper's en Lohman's leiding bezette het anti-revolutionnairisme na iedere verkiezing grooter gebied. Het was duidelijk dat na 1853 de katholieken aan de liberalen dankbaarheid verschuldigd waren. Waar zouden zij het trouwens beter kunnen hebben dan in een welmeenenden en eerlijken liberalen staat? En toch - belaagden zij niet, onder leiding van hun bisschoppen, de liberale posities, in monsterverbond met de steile calvinisten, de wereldverachters, zij, de buigzamen, vol levensvreugd zelven?

Was het liberalisme in Nederland niet ook voor den arbeider

vol vriendelijkheid geweest? Zeker, zijn lot was beklagenswaardig soms, maar daar waren immers de economische wetten, die men nu eenmaal niet veranderen kon. Trouwens, hoe liefdevol waakte niet de liefdadigheid - als er tenminste niet te veel eigen schuld bij de oorzaak van de ontbering was. En trachtte daar niettemin een troep heethoofden - neen, schurken, bedriegers, verdervers der maatschappij, het volk mee te slepen in een beweging tegen al wat tot nu toe voor deugdelijk en goed en eerbiedwaardig was gehouden. Met volkomen miskennis van de knapheid, de logica en den goeden wil der liberalen.

Alsof dat alles niet genoeg was, begon er een troep jonge praatsmakers - ze hadden nergens gestudeerd of waren in ieder geval gesjeesd - met vuile laarzen de deftige poppen om te trappen, die men voor Nederlandsche letterkundigen had gehouden. Dominé's toch haast allen, waarlijk niet zonder kennis, geoefend in het verzenmaken. Hun eerste onvertogen woord moesten ze nog schrijven, en de Hollandsche burgerdeugden waren zelfs op hun twintigste jaar hun eenige maitresses.

Bijvanck zag de liberale verbazing over dat alles, en hij kende er de oorzaak van. De liberale burgerij, door het 'Nut' geleerd en overtuigd van haar beteekenis, had zich na het onrecht van 1830 opgesloten achter een muur van zelfingenomenheid en zelfgenoegzaamheid. Er waren in die halve eeuw tusschen '30 en '80 elders revoluties geweest en oorlogen gevoerd, bestemd om het samenstel der dingen tot in den grond te wijzigen. Engeland had zijn geestelijke stroomingen gekend, en zijn Disraëli, die het tot een wereldrijk zou stempelen; er hadden Balzac's geleefd, en Stendhal's, en Baudelaires - maar dat alles behoefde immers het rustige, nijvere en jegens ieder goedgezinde volkje aan Rijn en Maas niet te beroeren. Men bloosde over 'Lidewijde' - gelukkig het eenige liederlijke boek - en las de gezellige staatkundige beschouwingen van Buys.

Van welk een naïef intellectualisme getuigden die, getuigde dat alles! De ontdekking van de beteekenis van den wil - in Schopenhaueriaanschen zin - en van het Onbewuste was onopgemerkt gebleven. Dat godsdienst, kunst, gevoel, teeldrift, alle aspecten zijn van eenzelfde Oneindige, dat *zij* stuwen, en het verstand in het beste geval niet meer kan doen dan regelen, remmen - dat de menschelijke waarden dáárin liggen en niet in het vermogen tot redeneeren en argumenteeren, hoe weinigen verstonden het. En als men er, onder katholieken en calvinisten, meer intuïtief begrip van had, hoe verwijderd was men ook hier van werkelijke cultuur. Het katholicisme immers had nog geen eigen litteratuur gevonden, het calvinisme moest nog leeren verstaan dat muziek en schilderkunst iets anders dan duivelswerk zijn.

Bijvanck, in den dagelijkschen omgang met Goethe, Shakespeare, Byron, Shelley, de groote Franschen, ook door zijn wandelreizen

overal heen - want hij was een groot wandelaar - voelde de benauwdheid der Leidsche sfeer, die nog lang te gelijk de Hollandsche sfeer was. Hij wilde zijn volk trachten te leeren wat er elders gevoeld, gedacht en gewild werd, de groote politieke en artistieke figuren uitbeelden, vertellen van het lijden óók en juist van de grootsten - en zoo aan zijn land een anderen en juisteren waardemeter voor de geestelijke dingen schenken.

Hij begon in 1874: artikelen in de 'Locomotief', eerst vooral over internationale politiek - Cavour, Bismarck, Napoleon III, Victor Emmanuel, De Broglie, Gladstone. Dan ook over historie en litteratuur: Macaulay, George Sand. Spoedig komen daarnaast stukken in 'Los en Vast', waarvan hij van 1879-1883 vast medewerker werd - onder A.G. van Hamel als hoofdredacteur. Van 1884 af neemt 'De Nederlandsche Spectator' zijn stukken op, die al wijder programma omvatten. In 1886 het eerste artikel van zijn hand in 'De Gids': 'Heine en Carlyle', artikel zooals hij er nog zoo vele zou schrijven, groot van weten, mooi, maar wat opzettelijk dichterlijk van uitdrukking, min of meer gekunsteld in het naast-elkaar stellen van de personen.

Dan verschijnt, in 1888, kort vóór het einde van de Leidsche periode, het eerste boekwerk: 'Poëzie en leven in de 19^e eeuw. Studiën op het gebied der letterkunde. I. Heine en Carlyle. II. Newman en Balzac. III. Hebbel, Clough, Baudelaire. IV. Emerson en Walt Whitman. V. Henrik Ibsen'. Ik vermeld den titel zoo uitvoerig, omdat niemand vóór of na Bijvanck zulk een groepeerings gekozen zou hebben. Het verband tusschen de figuren blijkt in het boek niet zoo aanwijsbaar als Bijvanck het meende te zien. Maar overigens, hoe groot begrip voor de personen en de geestelijke stroomingen. En wat een fijn dichterlijk gevoel, en dichterlijke uitdrukking van gedachte. Als hij over Baudelaire spreekt - dien hij overigens te veel als den laatste, in plaats van den eerste, eener rij ziet -, over de muziek van zijn verzen, de wonderlijke klaarheid vereenigd met een mysterieuzen gloed, haalt hij den regel aan:

'Je t'adore à l'égal de la voûte nocturne'
en roept dan uit: 'Hoor, hoe die regel in twee zetten als met teeder violoncelgeluid tot de hoogte der verrukking stijgt'.

Tegen het einde van den cursus 1888-1889 nam Bijvanck ontslag als leeraar te Leiden. Het gezin kon den laatsten tijd onafhankelijk bestaan. Men verhuisde naar Hilversum, bleef daar tot 1893, met onderbreking door een winterverblijf in Zuid-Frankrijk, zwierf dan een jaar lang door Zwitserland, en eindigde met zich, in 1894, in Den Haag te vestigen. Daar volgde, 1 April 1895, Bijvanck's benoeming tot Directeur van de Koninklijke Bibliotheek, op een salaris van f 3200.- Inmiddels was hij, begin 1893, in de redactie van 'De Gids' opgenomen, waarin hij tot 1906 zitting zou hebben. Die jaren, van 1889, het heen-

gaan uit Leiden, tot 1906, het verlaten van 'De Gids', van zijn 41ste tot zijn 57ste jaar dus, zou men als een volgend afgesloten tijdvak kunnen beschouwen. En als het beste van zijn leven - gelijk bij de meesten onzer.

Daar was vooreerst zijn arbeid voor 'De Gids'. Dertien jaren lang schreef hij er het Buitenlandsch Overzicht voor. Die stukken bij elkaar zouden een onvergelykelyk handboek vormen voor de politieke en diplomatieke geschiedenis van de negentiende eeuw. De parate kennis, voor het schrijven er van onmisbaar, zou genoeg zijn om er een paar goede professoren van te maken. Men heeft Bijvanck soms verweten dat hij in zulke - en latere - stukken aan zijn fantasie te veel speelruimte gaf. Het kon wel zijn, - meende men - dat de personen gesproken en gehandeld hadden als Bijvanck ze liet spreken en handelen, maar 'geschiedenis' was dat toch niet. Er zal wel eens grond voor dit verwijt bestaan hebben, want Bijvanck was van overtuiging, dat de geschiedschrijver vóór alles kunstenaar - herschepper - moet zijn. Maar het gebeurde toch zelden, dat hij een voorstelling ook van kleine gebeurtenissen gaf, zonder daarvoor betrouwbare aanwijzingen te hebben. Meermalen liet hij mij brieven lezen, kort te voren op een auctie gekocht, waarin een getrouwe beschrijving voorkwam van een tooneel, door hem in een artikel geteekend. Zijn aesthetische zin verzette zich tegen voetnoten met precieze verwijzing naar de bronnen.

Naast de Buitenlandsche Overzichten een 70-tal studieën, enkele in 'De Spectator', de meeste in 'De Gids' gepubliceerd. Men moet de volledige lijst bij De Mare doorlezen om een begrip te krijgen van de verbazingwekkende verscheidenheid van onderwerpen: Hamerling, Bourget, Browning, Renan, Talleyrand, Thomas van Aquino, Lamprecht, Meredith. Dan: 'Onze betrekkingen tot Lombok', 'Willem III', 'Mecklenburgsche Regenten in de 19^e eeuw', 'Nieuwe richting in de philologie' - ik doe maar een greep, en heb de hand al vol. Ieder van die studies afzonderlijk zou van velen onzer eenige maanden nauwgezette arbeid eischen.

Ik zwijg nu van de verslagen en catalogussen van de Koninklijke Bibliotheek - men kan de opgaaf bij De Mare vinden - omdat ik alle aandacht noodig heb voor een viertal meer omvangrijke werken, de beste van de weinige, die hij tot een geheel heeft gemaakt. Een ervan zou hem midden in de Fransche letterkundige wereld brengen. Een ander in openlijk conflict met Leiden.

Laat ik eerst van de twee andere spreken, zijn zwakste en zijn knapste. Zijn zwakste: 'Dorus droefheid', in 'De Gids' van 1901, herdrukt in 1917 als 'Bataafsch verleden'. Carel Scharren, die een bewonderaar was van Bijvanck, heeft in het derde deel van zijn 'Kroniek der Nederlandsche Letteren' er over geschreven. Wie, zonder meer, de treffelijke eigenschappen van dit boek hoorde opsommen, kon een meesterstuk verwachten. 'De meester is er,

maar het meesterstuk ontbreekt', zegt Scharten aan het eind van zijn kroniek. Dorus - Theodorus van Kooten - wordt bij Bijvanck niet een scherp uitgebeiteld beeld, maar een figuur, die wij in droomtoestand zien, in onze verbeelding vast van vorm, maar vervagend telkens als wij willen grijpen.

Daarnaast is 'De jeugd van Isaac da Costa' een meesterwerk. Het eerste deel verscheen in 1894, het tweede in 1896. Een zoon van Willem de Clercq was met Cramerus directeur van de Nederlandsch-Indische Handelsbank. Daardoor kreeg Bijvanck toegang tot de familie-archieven van de De Clercq's en de Wiseliussen, familie van Cramerus. Uit die familiepapieren leeft nu in Bijvanck's boek die heele kring op: Da Costa en zijn Joodsche omgeving, Bilderdijk in het bijna levenlooze Leiden van het begin der negentiende eeuw, het Calvinisme in zijn drift en zijn haat tegen den nieuwen tijd. De zinnen zijn nog te veel gestyleerd, maar de menschen zijn levende menschen. En zelden heeft een paganist met zooveel begrip en zooveel liefde zulke menschen geteekend - menschen die ook in den tijd, waarin het boek werd geschreven, voor het liberale oog nog bizarre, tegelijk lach- en schrikwekkende figuren schenen.

Iets vroeger, in 1892, was 'Parijs 1891' uitgekomen, ook in het Fransch, onder den titel: 'Un Hollandais à Paris en 1891'. Door zijn studie over Villon had Bijvanck met Marcel Schwob aanraking gekregen. Hij ging naar Parijs en werd, door zijn grondige kennis van de Fransche litteratuur, door het Fransche in zijn aard vooral, weldra geheel opgenomen in een kring van Parijsche artisten. Zijn boek vertelt daarvan, van hun persoon en de gesprekken met hen gevoerd. Niet alles werd zóó gezegd als Bijvanck het weergeeft. Oscar Wilde zegt ergens dat alleen de slechte dichters in het gesprek dichtertelijke opmerkingen maken. Er was dus, bij Bijvanck, reconstructie bij, naar wat de mannen van wie hij spreekt geschreven hebben. Van Deyssel, in een onvriendelijk artikel, dat nu niet meer geschreven zou worden, maakt daarvan aan Bijvanck een verwijt. Hij begrijpt zelfs niet geheel hoe een man als Bijvanck - niet eens van het litteraire vak! - zulke groote menschen heeft kunnen ontmoeten. Maar in Parijs was het boek goed ontvangen, met eenige verbazing over den scherpen kijk van een vreemdeling op allerlei jongs en nieuws in het Parijsche artistieke leven, waarin Bijvanck nu voorgoed een persoonlijkheid werd. Het best getuigt daarvan de verzameling brieven van Fransche schrijvers, de eerste drukken en boeken met opdrachten, als deel van zijn schriftelijke nalatenschap thans in de Universiteitsbibliotheek te Leiden berustend.

Eindelijk, in 1899, komen de stukken over Fruin. Vijf artikelen, van Maart tot Juli loopend, en, als in een profetie van de conflicten, die er uit voort zouden komen, afzonderlijk, met Romeinsche cijfers, gepagineerd. Zij zouden later, in 1918, opnieuw

verschijnen in den bundel: 'Litterarische en Historische Studiën' (Goethe, Shelley, von Ranke, Fruin). Zijn de artikelen onvriendelijk voor Fruin? In sommige details zeker. Als elders legt bovendien ook hier Bijvanck veel te nauw verband tusschen de persoonlijke omstandigheden en de geestelijke voortbrengselen. Maar de opzet? De opzet, niet bedoeld als een aanval op Fruin, maar als een geloofsbelijdenis van Bijvanck zelf, die opzet, die aan Fruin verwijt dat hij, eenmaal, den geschiedschrijver als een kunstenaar zag, maar aan het eind van zijn leven niet anders van hem verlangde dan het nauwgezet verzamelen van gegevens.

Fruin was juist overleden, toen Bijvanck zijn studie publiceerde. Hij had een belangrijke plaats ingenomen in Leiden, en verdiende zeker een groote plaats in de rij onzer historici. Bijvanck gaf hem die ook, maar men droeg het hem na, dat hij met zoo oneerbiedige handen den grooten Leidenaar durfde betasten. Kernkamp's toch schamele rede tegen Bijvanck werd in het Utrechtsch Historisch Genootschap luide toegejuicht. Er was er maar één, die voor Bijvanck opkwam, voorzichtig nog: Dr. W.W. van der Meulen, in De Spectator. En Leiden? Een van de Leidsche professoren zei mij, vele jaren later, dat hij, na de artikelen over Fruin, Bijvanck niet meer gegroet had, zelfs niet als hij hem op de Koninklijke Bibliotheek tegen kwam.

Zoo werd het al stiller rondom Bijvanck. En de eenzaamheid zou nog toenemen. Acht jaar had hij nu aan de leiding van 'De Gids' deelgenomen. Tegen 1900 zaten met hem Van Hall, Van Hamel, Hubrecht, Kalff, Molengraaff en Tutein Nolthenius. Kalff paste slecht in dien kring. Meer dan de anderen was hij een geleerde in Duitsch-Nederlandschen zin. De redactie-bijeenkomsten van 'De Gids' hadden in die dagen echter al heel weinig van bijeenkomsten van geleerden. Door Bijvanck, Van Hall en Van Hamel droeg de conversatie geheel een Fransch stempel: Talleyrand zou er op zijn plaats hebben kunnen zijn. Hoe moet dat een voortdurende ergernis geweest zijn voor Kalff, een gesprek waarbij men, naar Nietzsche's mooie beeld, telkens van den top van den eenen berg op dien van den anderen stapte, en zich soms zelfs over de deugd vroolijk maakte. Hij verliet de redactie, zoo al niet alleen, dan toch voor een groot deel om Bijvanck's persoon, wiens scherts hij voor cynisme hield, en wiens luchtige opmerkingen wel op gebrek aan degelijkheid moesten wijzen. De ergernis over de Fruin-artikelen vergemakkelijkte het besluit.

Een paar jaar later zou Bijvanck ook Van der Vlucht tot aanstoot zijn, en er toe bijdragen dat deze Kalff's voorbeeld volgde. Had Bijvanck niet de garçon-manieren van de Amsterdammers - zooals Van der Vlucht dat noemde - ook naar buiten gedragen en Shelley in zijn Gids-artikel naakt aan het Napelsche strand gezet!

Omgekeerd begon Bijvanck meer en meer ontevreden te worden over 'De Gids'. Van Hall, uitgeput ook door zijn wethou-

derswerk, raakte op. Het zwaartepunt van 'De Gids', zoo was Bijvanck's telkens terugkeerende klacht, werd buiten de redactie geplaatst. De litteraire critieken liet men eerst aan Van Nouhuys, later aan de Scharthen's over. Er ging geen leiding meer van het tijdschrift uit, de eenheid ontbrak. 'Een mooie trek is het niet - teekende Bijvanck aan - dat De Gids van Potgieter door buitenstaanders zijn Gidswerk laat verrichten'. Later: 'Zoo is al meer en meer op den achtergrond gekomen het denkbeeld dat de Redactie van De Gids een stuk levende litterarische historie vertegenwoordigt, alsof het genoeg was te blijven bestaan, alsof men niet moest blijven voortleven door vernieuwing'. De geprikkeldheid in den redactiekering nam met den dag toe, nu ook tusschen Van Hall en Bijvanck, en het einde kon moeilijk anders zijn dan Bijvanck's heengaan. In December 1905 neemt hij zijn ontslag.

Daarmee breken de laatste twintig jaar van zijn leven aan. Eerst tot 1918, blijft hij de directie van de Koninklijke Bibliotheek voeren, om zich daarna geheel in zijn studeervertrek terug te trekken en stil heen te gaan. Bijvanck zelf heeft achteraf, in het Verslag van de Bibliotheek over 1921, uiteengezet hoe hij zijn taak als bibliothecaris opvatte. En Prof. N. van Wijk vertelt in het artikel, dat hij, vol liefde en bewondering, in 'De Gids' van Februari 1926 aan zijn nagedachtenis wijdde, hoe Bijvanck steeds het licht-uitstralende middelpunt van die uitstelling was, hoe ieder lid van het personeel of bezoeker, die hem kwam raadplegen, onder de bekoring kwam van Bijvanck's voorkomendheid en zijn ontzagwekkende, altijd parate, kennis. Ook in zijn functie als bibliothecaris heeft Bijvanck blootgestaan aan de critiek die hem zoo dikwijls trof: hij zou het dagelijks noodige te veel vergeten. Zelfs als er iets gegronds in dat verwijt mocht zijn - ik kan het niet beoordeelen - zal men Bijvanck moeilijk kunnen nadragen dat hij zijn aandacht met zoo schitterenden uitslag samentrok op wat hij als zijn hoofddoel zag: De bibliotheek op te voeren tot dat, waartoe hij alles wilde maken dat met ons geestelijk leven aanraking heeft: gelijk de Universiteit, gelijk 'De Gids', zou ook de Bibliotheek een cultuur-centrum moeten zijn. Daartoe dienden zijn catalogi, de bekende Goethecatalogus, de onvergelykelijke catalogus van de Fransche litteratuur. Geen lijst van boeken, maar een park, waarin men, eenmaal binnen getreden, vanzelf den weg vindt, van het eene deel naar het andere, telkens verrast door vergezichten.

Intusschen, het is een voorname plaats, die van bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, maar een andere plaats dan Bijvanck zou hebben kunnen innemen.

Er was, sedert Bijvanck's Leidschen tijd, heel wat veranderd aan het Nederlandsche volk. Het liberalisme was tot bescheiden plaats terug gedrongen. Schaepman had de Katholieken, Kuyper

de Calvinisten in het publieke leven getrokken. De arbeiders mengden zich daar rumoerig tusschen. Maar aan cultuur was men er nog niet toe. Het bleef nog een dringen om plaats en zeggenschap. En de kennis die men er voor noodig had werd meerendeels uit Duitsche handboeken geput.

De dominé's schreven niet meer de verzen. Het gevoel, en de uitdrukking ervan in de litteratuur, waren echt geworden. Er was frissche belangstelling gekomen voor wat het buitenland bracht, en de waardemeter week niet meer zoo ver af van de elders gebruikte.

Toch bleef één ding ontbreken: eenheid. Nergens vloeide het nieuwe willen, voelen en weten ineen. Bij welke school, bij welke partij zou Bijvanck volle waardeering hebben moeten vinden, hij voor wien iedere school, elke partij een onnoodige begrenzing scheen, een verkleining, een afbinding van bloedvaten.

Maar de fout lag niet alleen bij het Nederlandsche volk. Bijvanck is eenige jaren na zijn afscheid aan 'De Gids', en als een voortzetting van zijn bewonderenswaardig werk in dat tijdschrift, artikelen gaan schrijven in 'De Nieuwe Courant' en het weekblad 'De Amsterdammer'. Een héél enkele maal daartusschen nog een stuk in 'De Gids' of 'De Boekzaal'. 'Eeuwspiegel' is in 'De Nieuwe Courant' de verzamelnaam voor een reeks studies over de jaren, aan de onafhankelijkheid van 1813 voorafgegaan. Zij zijn onlangs bij den uitgever Nijhoff in herdruk verschenen. Het doel is duidelijk: 1813, waarvan kort geleden prof. Huizinga verklaren moest de waarde voor ons negentiende-eeuwsch verleden nog moeilijk te kunnen bepalen, van dat 1813 de wortels bloot te leggen. Maar als hij anderhalf jaar lang, week aan week, geschreven heeft, is het doel verder dan ooit naar den horizon verschoven. Napoleon, Bilderdijk, De Clercq, - Prins Willem, Van Hogendorp, tot in Koningsbergen gevolgd, Wellington, de tocht naar Rusland ... het Nederlandsche 1813 werd als met godenoog in verband gezien met het geheele wereldgebeuren. Maar het zijn alleen de Goden, die zoo de weefsels van het Oneindige als een oneindig geheel vermogen te vatten. Er was in Bijvanck iets van Maître Frenhofer, de onvergelykelijke schepping van Balzac in 'Le Chef d'Oeuvre inconnu', die krankzinnig wordt in zijn poging een vrouwefiguur zóó te schilderen, dat zij tegelijk één is met den achtergrond, en toch volkomen los er van, als in de werkelijkheid. 'Rigoureusement parlant, le dessin n'existe pas', - legt hij aan een jongen schilder uit. En als hij, na jarenlangen geheimen arbeid, zijn 'meesterwerk' vertoont, is er op het doek niets belijnds meer over.

Bijvanck overleed 6 December 1925, even 77 jaar oud. Drie dagen later werd hij op Nieuw Eik-en-Duinen, te 's-Hage, begraven. Een grauwe dag, eenige familieleden, enkele ambtenaren van de Koninklijke Bibliotheek, een paar vrienden. Geen offi-

cieele vertegenwoordiging: hij was immers al jaren lang van het publieke leven afgestorven.

Een paar vrienden, met weemoed vervuld. Wie van de buitenlanders over hem schreven - Daudet, Champion - slaan telkens vol bewondering de oogen naar de ontelbare facetten van zijn geest. In een van de verhalen van 'Duizend en één Nacht' wordt verhaald van den eenvoudigen arbeider, die een grooten steen vindt, waarvan hij de waarde niet kent. Hij hangt hem, om den mooien vorm, in het midden van zijn hut op. 's Avonds spatten er naar alle kanten de schoonste lichtstralen uit, en het heele gezin blijft er uren naar opzien, in stille vreugd over het wonder. Zóó was Bijvanck voor zijn vrienden.

Onvergetelijk. Als ik laat in den avond den Scheveningschen weg ga, loopt hij nog naast me: de zware, ruw uitgehouwen figuur; het ongewone gelaat, met de groote, sterke mond; de breede haviksneus; dikke, borstelige wenkbrauwen; oogen vol geest, maar ondeugend dikwijls en scherp. Een kobold soms, of een Mephisto, of een Socrates, of ook, als er reden tot medelijden was, een beeld van oneindige goedheid. En dan als hij in gedachte naast mij gaat, vertelt hij weer van alles, wat er groots is geweest in de historie van de menschheid, en het krijgt nieuwe kleuren en nieuw licht, de figuren nemen scherpe lijnen, ze worden één met den achtergrond en blijven er tegelijk duidelijk onderscheiden van, de aarde groeit en wordt heelal... tot ik op eens weet maar alleen te zijn, daar op den nu stillen weg. Want we hebben hem begraven, Bijvanck, een paar jaar geleden, wij, alleen maar een paar vrienden.

F.J.W. DRION.

Geschriften van Dr. W.G.C. Bijvanck door A.J. de Mare¹.

Studia in Ti. Gracchi historiam. Specimen literarium inaugurale quod ... in Academia Lugduno-Batava ... submittet - die 26 mensis Septembris ... Lugduni-Batavorum, S.C. van Doesburgh, 1879. 8vo.

Spécimen d'un essai sur les oeuvres de François Villon. Le petit Testament. Leyde, De Breuk & Smits, 1882. 8vo.

Bijlage tot het: Verslag aangaande den jaarcursus 1880-1881 [v.h.]
Gymnasium te Leiden.

Poëzie en leven in de 19de eeuw. Studiën op het gebied der letterkunde. Haarlem, De erven F. Bohn, 1889. 8vo.

I. Heine en Carlyle. II. Newman en Balzac. III. Hebbel, Clough, Baudelaire.
IV. Emerson en Walt Whitman. V. Hendrik Ibsen.
Nabetrachting.

Un poète inconnu de la société de François Villon. Le Grant Garde-derrière. Poème du XVe siècle. Publié avec introduction, glose et index suivi d'une ballade inédite de François Villon à sa dame. Paris, Honoré Champion, 1891. 8vo.

Parijs 1891. Notities. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1892. 8vo.

Un Hollandais à Paris en 1891. Sensations de littérature et d'art. Préface d'Anatole France. Paris, Librairie Académique Didier Perrin et Cie., 1892. 8vo.

Un Hollandais à Paris en 1891. Poésie Romane.

Mercure de France. Année 1892. Tome IV : 289.

Hoofdstukken onzer geschiedenis. De jeugd van Isaäk Da Costa (1798-1825). Leiden, S.C. van Doesburgh, 1894, 1896. 2 dln. 8vo.

Dr. J.W.G. van Oordt. Tijdrekenkundig overzicht der Algemeene geschiedenis. Vierde druk. Bijgewerkt tot 1898 door Dr. W.G.C. Byvanck. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, [1898]. 8vo.

'Van Oordts Overzicht' eerste uitgave: Haarlem, A.C. Kruseman, 1866.

Bewogen Tijden. Kronieken en beelden. Zutphen, W.J. Thieme & Cie., 1916-1919. 4 dln. 8vo.

[Eerste bundel] 1915-1916. Tweede bundel 1916-1917. Derde bundel 1917-1918. Vierde bundel 1918-1919.

Wekelijksche kronieken verschenen in De Nieuwe Courant.

1 Uitvoeriger opgave in: Lijst der geschriften van Dr. W.G.C. Bijvanck, 1874-1925. 's-Gravenhage, 1926. 4°.

Bataafsch verleden (Dorus' droefheid). Zutphen, W.J. Thieme & Cie., [1917], 8vo.

Vaderlandsche geschiedenissen op den overgang der 18de eeuw. I.

Literarische en historische studiën. Zutphen, W.J. Thieme & Cie. 1918. 8vo.

Goethe; Shelley; L.v. Ranke; Rob. Fruin.

Vaderlandsche figuren op den overgang der achttiende eeuw. Hogendorp en Yorck, 1778-1781. De Prins in ballingschap, 1795-1809. Eeuwspiegel, 1812. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1927. 8°.

Uitgegeven door, en met voorrede van, Mevr. C.E. Byvanck-Cramerus.

Verslag over den toestand der Koninklijke Bibliotheek in het jaar 1895 [-1920]. 's-Gravenhage, 1896-1921. 8vo.

Het Verslag over 1897 bevat reproducties van teekeningen van Rembrandt; dat van 1898 facsimiles van twee handschriften.

In het Verslag over 1908 een beschrijving van het Nieuwe gebouw op 1 Sept. 1908 in gebruik genomen.

Het Verslag over 1920 geeft een Overzicht van een meer dan vijf en twintig jaar bestuur van de K.B.

Koninklijke Bibliotheek: Losse blaadjes. ['s-Gravenhage, 1895-1907]. 7 dln. 8vo.

Met inleidingen.

No. 1. Opgaaf der boeken in de K.B. aanwezig over China en Japan.

No. 2. Het Balkan-Schiereiland.

No. 3. De misdaad en de maatschappij.

No. 4. Het Engelsche drama tot het jaar 1660.

No. 5. Archaeologie en kunst van Griekenland en Rome.

No. 6. Lijst van boeken over Zuid-Afrika.

No. 7. Godsdienst en Bijbelkritiek.

Description du Psaltier ms. T 1287 de la Bibliothèque Royale de la Haye.

Bouw- en sierkunst = Revue trimestrielle de l'art antique et moderne.

Haarlem, 1898: I blz. 13.

Handschriften en boeken uit de boekerij van Oranje Nassau ter Koninklijke Bibliotheek. 1450-1702. [Haarlem, H. Kleinmaan & Co., 1898]. 4to. Met platen.

Omslagtitel: Domui Nassaviae-Arausiae sacrum. - De Oranje Nassau-boekerij.

Lijst der handschriften, boeken en prenten betrekking hebbende op de geschiedenis van het Huis Oranje-Nassau en de Vaderlandsche geschiedenis ter bezichtiging op de Koninklijke Bibliotheek. ['s-Gravenhage, 1898]. 8vo.

Bij het honderdjarig bestaan der Koninklijke Bibliotheek 8 Nov. 1798-8 Nov. 1898.

De Kroniek 1898: 13 Nov. no. 203.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis: Duitschland en Oostenrijk. [’s-Gravenhage], 1900. - fol. Supplement. [’s-Gravenhage, 1912]. fol.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. De Nederlanden (Noord en Zuid) [’s-Gravenhage], 1901. - fol. Supplement. [’s-Gravenhage, 1912]. fol.

Beknopte catalogus van de Geschiedenis der Nederlanden (Noord en Zuid) in de Koninklijke Bibliotheek. Eerste deel. 's-Gravenhage, [Humanitas], 1922. 8vo.

Met medewerking van Mej. Dr. E.M.A. Timmer.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. Frankrijk. ['s-Gravenhage], 1902. fol. - Supplement. ['s-Gravenhage, 1912]. fol.

Met medewerking van A.J. de Mare.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der bibliographie en bibliotheconomie. ['s-Gravenhage], 1903. fol.

Met medewerking van Dr. W.P.C. Knuttel.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. De Balkanstaten en Griekenland. ['s-Gravenhage], 1903. fol.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. Groot-Brittanje en Ierland. ['s-Gravenhage], 1903. fol.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. Zwitserland. ['s-Gravenhage], 1903. fol.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. Afrika. 's-Gravenhage, 1904. fol.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. Amerika en Australië. 's-Gravenhage, 1904. fol.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. Azië. 's-Gravenhage, 1904. fol.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. Het Russische Rijk. (Rusland, Polen, Estland-Lijfland-Koerland, Finland, Lapland). ['s-Gravenhage], 1904. fol.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. Skandinavië (Denemarken en IJsland, Noorwegen, Zweden). ['s-Gravenhage], 1904. fol.

Catalogus van Schoone kunsten en Kunstnijverheid [der] Koninklijke Bibliotheek. 's-Gravenhage, F.J. Belinfante, voorh. A.D. Schinkel, 1905. 8vo.

Met medewerking van Mr. A. de Stoppelaar Fzn.

Koninklijke Bibliotheek. Lijst van de boekwerken en tijdschriften in de Leeszaal en haar gaanderijen geplaatst ten gebruike van de bezoekers der Leeszaal. 's-Gravenhage, 1908. 8vo.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der geschiedenis. Algemeene en Oude geschiedenis. ['s-Gravenhage], 1912. fol.

Repertorium op de Nederlandsche tijdschriften. Koninklijke Bibliotheek: Afdeling Documentatie. ['-Gravenhage], 1914-1921. 8 dln. 8vo.

1920-1921 ook op de: Voornaamste dagbladen.

Met medewerking van Dr. H.E. Greve, Mej. F. Simons e.a.

Documenten voor de economische crisis van Nederland in oorlogsgevaar. Uitgegeven door de afdeling Documentatie van de Koninklijke Bibliotheek met medewerking van het Nederlandsch Registratiebureau. ['s-Gravenhage, 1914-1917]. 4 dln. 8vo. Met pl. en krtn.

Met medewerking van Dr. H.E. Greve, J.A. Zaalberg, e.a.

Catalogus der Goethe-verzameling in de Koninklijke Bibliotheek. Den Haag,
Drukkerij Humanitas, 1918. 8vo.

Met medewerking van Dr. C.H. Ebbinge Wubben.

Catalogus der Fransche taal- en letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek. Den Haag, 1918-1922. 5 dln. 8vo.

Met medewerking van Mejuffrouw A. de Kempnaer.

I. Algemeen overzicht en 850-1725. - II. 1725-1815. III. 1815-1890. - IV. 1819-1919. - V. Registers.

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek. Den Haag, 1919-1922. 3 dln. 8vo.

I. Europa. - II. Buiten Europa. - III. Registers.

Met medewerking van Mej. S.C.A.C.J. Schouten.

Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae. Vol. I. Libri theologici. Hagrae Comitum, 1922. 8vo.

Met medewerking van H. Brugmans, T.J. de Boer, N. van Wijk en A.W. Byvanck.

Twee Fransche handschriften uit de XVe en XVe eeuw van het Museum Meermanno-Westreenianum. ['s-Gravenhage, 1900]. 4to. Met ingevoegde photo's.

'Le livre de ethiques' van Aristoteles, volgens de vertaling van N. Oresme, 1376. - La Cité de Dieu de St. Augustin, translatée de latin en françois par Raoul de Presles.

Studie Jhr. Mr. V. de Stuers, Referendaris v. Kunsten en W. aangeboden, met autograaf.

Museum Meermanno-Westreenianum. Uitvoerig verslag, aangaande het ontstaan, de inrichting en het belang van het Museum.

Verslagen omtrent 's-Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst. XXVIII. 1905. 's-Gravenhage, 1907: blz. 136.

Museum Meermanno-Westreenianum. Verslagen over 1905-1920.

Verslagen omtrent 's-Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst. XXVIII: 1905-XLII: 1920. 's-Gravenhage, 1907-1921.

Inventaris van het Meermanno-Westreenianum. I, II.

Met medewerking van A.W. Byvanck.

Verslagen omtrent 's-Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst. XXXII: 1909-XXXIII: 1910. 's-Gravenhage, 1909-1911. 8vo.

Museum Meermanno-Westreenianum. Catalogus van de incunabelen. I. Italië, Frankrijk, Spanje, Engeland. 's-Gravenhage, 1911. 8vo. Met reproducties.

Met medewerking van Bonaventura Kruitwagen.

Vermeerderde uitgave van de Bijlage bij het Verslag over 1910, in de Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst. XXXIII: 1910.

Museum Meermanno-Westreenianum. Catalogus van de incunabelen. II. Nederland, België, Duitschland, Duitsch-Zwitserland, Oostenrijk. 's-Grahage, 1920. 8vo.

Met medewerking van Mej. Renetta Pennink.
Bijlage der Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst XLI 1918.

Van 1874-1880 opstellen van historischen aard in 'De Locomotief'.

Los en vast, onder hoofdredactie van A.G. van Hamel, met medewerking van W.G.C. Byvanck. Leiden, 1879-1883. 8vo.

Beschouwingen, kritieken en mededeelingen in 'De Nederlandsche Spectator' van 1884-1892.

'De Gids'.

Redacteur van 1893-1905.

Buitenlandsche overzichten.

De Gids 1893-1905.

Eeuwspiegel. Verschenen in De Nieuwe Courant van 1911-1913.

Wekelijksche Kronieken in 'De Nieuwe Courant' van 17 April 1915 tot 5 Dec. 1925.

Tijdgenooten.

De Amsterdammer, Weekblad 1920-1925.

Alles of niets. Een Noorsche reisvertelling.

Los en vast 1878: blz. 43.

Rondo Capriccioso.

Los en vast 1879: bl. 55.

Russische heldensage. (Fragment eener lezing).

Los en vast 1879: blz. 305.

De steen aan de Vuursche.

Los en vast 1879: blz. 395.

Van een edele vrouw.

Los en vast 1880: blz. 257.

Een Vreemdeling. Dramatische schets in drie bedrijven.

Los en vast 1881: blz. 65.

A. Ch. Edgren's Levensstrijd. Naar het Zweedsch door Ph. Wijsman.

Los en vast 1887: blz. 94.

Leconte de Lisle.

Los en vast 1887: blz. 172.

Lettres de Hollande: Décembre 1883. Van Vloten en Van Houten.

In het artikel wordt de naam Van Houten voortdurend als van Flouten
gespeld.

Revue Internationale I: 196. Florence, 1883.

Lettre de Leyde: 28 Janvier 1884.

Revue Internationale. I: 806. Florence, 1884.

Heine en Carlyle.

De Gids 1886: II blz. 85.

Voorlezing te Amsterdam in 1886 gehouden.

Balzac en Newmann. I, II.

De Gids 1887: I blz. 75, 299.

Herdruckt in Poëzie en leven: blz. 57.

Matthew Arnold. 1822-1888. I, II.

De Gids 1888: II blz. 385; III blz. 116.

Robert Browning. 1812-1889.

De Gids 1890: I blz. 174.

Rembrandt-Legende. Rembrandt als Erzieher.

De Gids 1890: II blz. 274.

Geestelijk epicurisme. Appreciations by Walter Pater.

De Gids 1890: III blz. 193.

Varia: E. Estaunié, Bonne dame. Jules Renard, L'Ecornifleur.

De Gids 1892: II blz. 209.

Shelley (4 Aug. 1792-8 Juli 1822).

De Gids 1892: III blz. 308, 478.

Bismarck.

De Gids 1893: I blz. 174.

J.H. Rosny. Een studie in modern leven.

De Gids 1893: I blz. 329.

Taine (1828-1893).

De Gids 1893: II blz. 140.

De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1823).

De Gids 1893: II blz. 231, 437; III blz. 125.

Onbekenden. I. Christian Wagner.

De Gids 1894: I blz. 95.

Groenewegen's Potgieter.

De Gids 1894: I blz. 358.

Het eerste jaar der vriendschap van Isaäc Da Costa en Willem de Clercq.

De Gids 1894: I blz. 494.

Onbekenden. [II]. P. Claudel.

De Gids 1894: III blz. 125, 294.

Dooden op weg naar Apollo. Leconte de Lisle † 17 Juli. Walter Pater † 31 Juli.

De Gids 1894: III blz. 539.

Onze betrekkingen tot Lombok (in de vorige eeuw).

De Gids 1894: IV blz. 134, 299; 1895: I blz. 35; II blz. 141.

Onze betrekkingen tot Lombok (in de vorige eeuw).

Duitsche vertaling.

Deutsche Wochenzeitung 1894: no. 45-52; 1895: no. 2, 4, 6, 7, 9.

Philosophie en geschiedenis: Thomas van Aquino. Rede van J.V. de Groot. De geschiedenis als sociale wetenschap. Rede van P.J. Blok.

De Gids 1894: IV blz. 532.

Brieven van Pieter de Groot.

De Gids 1895: I blz. 535.

Bilderdijk gereinigd.

De Gids 1895: I blz. 539.

Theosophie in de 17e eeuw. Antoinette de Bourignon.

De Gids 1895: I blz. 541.

Benj. Constant en Goethe. Journal intime.

De Gids 1895: I blz. 543.

Onze betrekkingen tot Lombok. Het contract van 1843.

De Gids 1895: II blz. 141.

Een fransch boek over de geschiedenis der Bataafsche Republiek. [L. Legrand], La Révolution française en Hollande.

De Gids 1895: II blz. 360.

Bijdrage tot de geschiedenis der Bataafsche Republiek. (The autobiography of Theobald Wolfs Tone).

De Gids 1895: II blz. 543.

De oorsprong van den Zevenjarigen oorlog volgens de opvatting der nieuwe Duitsche geschiedschrijvers: M. Lehmann, H. Dellbrück.

De Gids 1895: III blz. 535.

Karl Lamprecht's Ideeën.

Geteekend M.

De Gids 1896: IV blz. 130.

George Meredith. I.

De Gids 1896: IV blz. 332.

Sainte-Beuve en Victor Hugo. Correspondance de Victor Hugo. I.

De Gids 1896: IV blz. 580.

'Les Déracinés' van Maurice Barrès.

De Gids 1897: IV blz. 505.

Herman Gorter's School der poëzie.

De Gids 1898: I blz. 166.

J.W. Kumpel en Bilderdijk.

De Gids 1898: I blz. 314.

W.E. Gladstone. 1809-1898.

De Gids 1898: II blz. 599.

Naar aanleiding van J.M. Acket. Over de navolging Christi.

De Gids 1898: III blz. 200.

Sentimenteele anecdote uit de 18e eeuw. Liefdesbrieven van Gerard Meerman (1749).

De Gids 1898: III blz. 340.

De laatste regeeringsjaren van Willem III (1698-1702).

De Gids 1898: III blz. 517; IV blz. 112, 287, 486.

R. Fruin (1829-1899). I-V.

De Gids 1899: Maart, April, Mei, Juni, Juli.
Afzonderlijk, met romeinsche cijfers, gepagineerd.

Marginalia op Bismarck's Mémoires.

De Gids 1899: I blz. 157.

Literatuur en leven. Is. Querido, Meditaties over literatuur en leven.

De Gids 1899: I blz. 324.

Goethe (28 Augustus 1749). Bij zijn honderdvijftigsten verjaardag. I, II, III.

De Gids 1899: III blz. 318, 525; IV blz. 150.

Publieke opinie bij het eind der Middeneeuwen. Naar historische liedjes uit den Bourgondischen tijd.

De Gids 1899: IV blz. 526.

Aan den vooravond der nieuwe eeuw. Studies over de negentiende. I.

De Gids 1900: I blz. 319.

Nieuwe gedichten van Albert Verwey.

De Gids 1900: III blz. 135.

Nederlandsche Shakespeare-kritiek: B.A.P. van Dam, William Shakespeare. Prosody and Text. I, II.

De Gids 1900: III blz. 308, 528.

Nietzsche. Een probleem.

De Gids 1900: IV blz. 189.

Mecklenburgsche Regenten in de 19de eeuw.

De Gids 1900; IV blz. 360.

Inleiding tot Shakespeare's Hamlet. I, II, III, IV, V, VI.

De Gids 1900: IV blz. 509; 1901: I blz. 131, 345, 520; II blz. 155, 312.

Vaderlandsche Geschiedenisstudies. Dorus' droefheid. I-III.

De Gids 1901: II blz. 466; III blz. 322; IV blz. 1.

Herdruckt in 1917 onder den titel: Bataafsch verleden. Zutphen, W.J. Thieme & Cie.

Uit de 'Geheime Aanteekeningen' van G.K. van Hogendorp. (Met inleiding en toelichtingen).

De Gids 1901: IV blz. 79.

Carel Scharren's Verzen: Voorhal.

De Gids 1902: I blz. 357.

Profielen. I. Pistoja. Een Italiaansch humorist van de 15de eeuw.

De Gids 1902: III blz. 339.

Profielen. II. William Hazlitt, een Engelsch humorist van de 19e eeuw.

De Gids 1902: IV blz. 129.

Nieuwe richting in de philologie. I. De wording en weg.

De Gids 1903: I blz. 129.

Dichters. I: P.C. Boutens, Praeludiën.

De Gids 1903: I blz. 332.

Dichters. II: Henriette Roland Holst, De Nieuwe Geboort.

De Gids 1903: I blz. 532; II blz. 322.

William Ewart Gladstone (1809-1898). John Morley, Gladstone. I, II, III.

De Gids 1903: IV blz. 474; 1904: I blz. 129, 355, 539; II blz. 129.

Een nieuw leven van Spinoza: J. Freudenthal, Spinoza.

De Gids 1904: II blz. 472.

Het nieuwe deel van Prof. Quack's Socialisten. Een groep vergeten figuren.

De Gids 1904: III blz. 198.

Betje Wolff en Aagje Deken. Naar aanleiding van Dr. Joh. Dyserinck's uitgaaf van haar brieven.

De Gids 1904: IV blz. 330.

Marcel Schwob (1867-1905). I, II, III, IV.

De Gids 1905: II blz. 330; III blz. 115, 290; IV blz. 119.

Herinneringen 1834-1913. I: H.P.G. Quack, Herinneringen.

De Gids 1913: IV blz. 335.

'Vermomde oorlog'. N.a.v.: J. Stephen, War in disguise. London, 1805.

De Gids 1915: I blz. 75, 347.

Herdenking van Shakespeare op zijn 300sten doodsdag: 23 April 1916.

De Gids 1916: II blz. 209.

Dante en Potgieter.

De Gids 1921: III blz. 449. [Dante-Nummer van De Gids].

Een nieuwe Shakespeare-uitgaaf [ed. by Quilles Couch and J. Dover Wilson 1921].

De Gids 1921: IV blz. 125.

Bespreking van: Christiane van Goethe. Christiane-Gedichten. Met inleiding van Fr. A. Beunke. Apeldoorn, 1913.

Museum 1914: XXI blz. 173.

A.S.C. Wallis [ps. van A.S.C. Opzoomer, later Mevr. Von Antal]. Met portret.

Eigen Haard 1888; blz. 630.

Oude en nieuwe richting in de philologie.

Handelingen van het derde Philologen-Congres te Groningen: 1902: blz. 83.

Spinoza en Molière. Theologisch-politisch tractaat en Tartuffe. (Uittreksel uit een voordracht gehouden op 20 December 1916).

Archives du Musée Teyler 1919: Série III, vol. IV, blz. 294.

Reading Shakespeare's Sonnets.

In: A Book of homage to Shakespeare. Edited by Israel Gollancz. London, 1916. Blz. 468.

Inleiding tot Hendrik Ibsen.

Gaat vooraf aan: H. Ibsen, Dramatische werken. Vertaald door J. Clant van der Mijll-Piepers. [I]. Amsterdam, 1906.

Levensbericht van Dr. H.F.R. Hubrecht 15 September 1844-1 Augustus 1926.

‘Een figuur is aan Amsterdam ontvallen’, aldus ving de waarnemend Burgemeester van de hoofdstad zijn rede aan bij de crematieplechtigheid van Dr. H.F.R. Hubrecht op 5 Augustus 1926.

Een schets van die figuur moge ook in de annalen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde een plaats vinden, al behoorde de overledene alleen in den aanvang van zijn lange loopbaan tot de letterkundigen in engeren zin.

Henri François Rudolph Hubrecht werd op 15 September 1844 te Vlaardingen geboren. Daar ontving hij lager onderwijs, later te Leiden. Dan volgt hij een cursus aan de Technische School te Utrecht, studeert aanvankelijk te Groningen scheikunde onder leiding van Prof. Kerckhoff, vervolgt zijn studie te Heidelberg en promoveert daar tot doctor in de chemie, nauwelijks twintig jaar oud.

Naar Nederland teruggekeerd wordt hem op zijn verzoek bij Koninklijk Besluit de bevoegdheid verleend tot het geven van Middelbaar Onderwijs en spoedig daarna volgt zijne benoeming tot leeraar aan dezelfde Technische School te Utrecht, waar hij zijne eerste opleiding had genoten. Een jaar later - in 1866 - wordt hij benoemd tot leeraar aan de nieuwe Hoogere Burgerschool met 5-jarigen cursus te Rotterdam. Nog geen drie jaar later wordt hij met ingang van 1 Februari 1869 - dus even 24 jaar oud - aangesteld tot Directeur van de Openbare Handelsschool te Amsterdam, een geheel nieuwe onderwijsinstelling zonder enig voorbeeld in Nederland.

Er moet wèl toen al van den jongen docent, en van zijn onderwijs een bijzondere roep zijn vernomen, dat men het aandurfde hem op zoo jeugdigen leeftijd te belasten met de organisatie en de leiding van een nieuw schoolinstituut, waarop de Amsterdamsche handel zijn hoop voor de opleiding van zijne zonen had gevestigd.

Men heeft inderdaad een uitnemende keus gedaan.

Den eersten cursus met 30 leerlingen beginnende, heeft Hubrecht in korten tijd de nieuwe school tot grooten bloei gebracht, al zijn ijver, kennis en stuwkracht in haar dienst stellende, waardoor zij dra tot model werd voor soortgelijke scholen in den lande.

En toch vond hij nog tijd en gelegenheid om daarnevens ook op ander gebied veel te praesteeren.

Dit had hij trouwens reeds te Rotterdam gedaan, toen aldaar, mede op zijn initiatief, het Anti-Dagbladzegel-Verbond was opgericht, waarbij hij als Secretaris fungeerde. Als zoodanig had hij de leiding van eene krachtige propaganda in het geheele land, die met volledig succes werd bekroond. Op 1 Juli 1869 werd de gehate belasting afgeschaft.

In Amsterdam gaf Hubrecht in het begin van het jaar 1873, dus reeds kort na zijne vestiging in de hoofdstad, den stoot tot de stichting van het Aardrijkskundig Genootschap. Met eenige collega's van het Middelbaar Onderwijs zette hij zijne breede schouders onder de instelling, die zich ten doel stelde 'opwekking van belangstelling voor de aardrijkskundige wetenschappen bij het Nederlandsche volk, bevordering dier wetenschappen vooral met betrekking tot Nederland en zijne koloniën, aanwakkering van den ondernemingsgeest der Nederlanders op het gebied van handel, scheepvaart en industrie, door verspreiding van verdere kennis aangaande landen en volken'.

Terecht werd eens opgemerkt, dat in die doelstelling Hubrecht's levensboek wordt opengelegd, waarvan de laatste bladzijde werden ingeruimd aan het Koloniaal Instituut, dat tot doel heeft: 'in het algemeen, het verzamelen en verbreiden van kennis omtrent onze overzeesche gewesten; in het bijzonder, de behartiging der handels-, nijverheids- en andere belangen, die zoowel voor het moederland als voor de koloniën uit Nederlandsch Koloniaal bezit voortvloeien'.

Op beide die voor geheel Nederland zoo belangrijke instellingen heeft Hubrecht den stempel van zijn streven gezet.

In dezelfde lijn lag zijn zorg voor handelsonderwijs in avondcursussen aan kantoorbedienden. De Vereeniging 'Handelonderwijs', welke dit doel nastreeft, had Hubrecht tot stichter, jarenlang tot leider en begunstiger.

Eene bijzondere belangstelling had hij uit den aard der zaak voor de verdere loopbaan van de leerlingen der Openbare Handelsschool. Hun belang, niet minder 's lands belang diende, hij door een Gids-artikel van het jaar 1874, waarin hij een klemmend betoog hield voor de oprichting van een bezoldigden consulair dienstdienst, wier hoofdzaak zou bestaan in 'voorlichting, voortstuwing en bescherming van onzen handel, onze nijverheid, onze scheepvaart en onzen landbouw'; maar tevens drong hij er op aan, dat tot het consulair ambt slechts zij zouden worden toegelaten, 'die hiertoe zouden zijn opgeleid en bekwaam bevonden'.

Dit Gids-artikel trok de aandacht en genoot de instemming van

de Regeering. De Commissie voor de Consulaire Examens werd ingesteld en aanstonds werd Hubrecht onder hare leden opgenomen; later werd hij Voorzitter van die Commissie.

Ongeveer in denzelfden tijd ontplooiide Hubrecht zijne gaven op litterair wetenschappelijk gebied. Van 1875 tot 1879 maakte hij deel uit van de redactie van het in eerstgenoemd jaar opgericht weekblad 'Eigen Haard', bepaaldelijk belast met de verzorging van het wetenschappelijk deel van dit tijdschrift, dat zich onder meer ten doel stelde 'de uitzetting van het geestelijk leven van ons volk, door in de huiskamer, in het hart van ons nationale volksleven, belangstelling te wekken voor kunst, wetenschap en letterkunde'.

Hoe Hubrecht die taak in zijne jonge jaren heeft vervuld, daarvan getuigt een waardeerend artikel in hetzelfde tijdschrift, ter gelegenheid van zijn zeventigsten verjaardag in 1914. Daarin wordt hij genoemd 'een wekker van volkskracht, die geloofde aan 'de mogelijkheid voor ons land om in de toekomst terug te winnen een positie van beteekenis op den wereldbol, overeenstemmende met den rang, dien Nederland nog altijd inneemt als koloniale mogendheid'.

Minder bekend is Hubrecht's journalistieke arbeid in het begin van den Fransch-Duitschen oorlog, ten behoeve van de speciale oorlogscourant 'het Noorden'.

In Juli 1870, bij het uitbreken van den oorlog - het was juist in de groote vacantie - trok Hubrecht als correspondent van dit blad naar het oorlogsterrein. Relatiën uit zijn studietijd schonken hem toegang tot het Duitsch hoofdkwartier, waardoor hij de gelegenheid kreeg de krijgsverrichtingen 'van nabij' gade te slaan, daarvan uitvoerige verslagen te geven en daaraan belangrijke beschouwingen te wijden. Slechts korten tijd kon hij blijven, de Handelsschool vorderde zijne aanwezigheid in Amsterdam, maar in zijn later leven sprak hij nog dikwijls over Weiszenburg, Wörth en Spicheren.

Ruim tien jaar nam de Handelsschool hem bijna geheel in beslag, maar toen die school dermate gefundeerd was, dat zij zijne leiding kon ontberen, zocht hij andere wegen om zijne gaven te ontplooien, ander terrein om zijn arbeid productief te maken. Meer nog dan het onderwijs, trokken handel en verkeer hem aan.

Veel had hij gelezen omtrent Edison's uitvinding, de telefoon, en aanstonds begreep hij welk een belangrijke baat de handel hierdoor zou kunnen erlangen. De Scandinavische landen, Denemarken en Duitschland hadden dit nieuwe verkeersmiddel reeds in werking gesteld, maar Nederland was er nog van gespeend.

Dus onderneemt Hubrecht in de zomer-vacantie van het jaar 1879 een reis naar New York. Na enkele weken komt hij in Amsterdam terug; een contract met de Amerikaansche Bell-Telefoon-Maatschappij, stelt hem in staat ook in Nederland de telefonie in toepassing te brengen.

De relatiën, gedurende die reis aangeknoopt, legden tevens den grondslag voor de oprichting van een Administratiekantoor voor Amerikaansche fondsen, door Hubrecht met eenige vrienden in 1881 gesticht.

Reeds een jaar te voren had Hubrecht ontslag genomen als Directeur van de Handelsschool en van dat oogenblik wijdde hij zich geheel aan de Nederlandsche Bell-Telefoon-Maatschappij. Na de vereischte voorbereidingen op voor hem geheel nieuw terrein slaagt hij er in nog in den loop van het jaar 1880 een telefonisch net in Amsterdam te doen functionneeren, al is het aanvankelijk bescheiden van omvang. Rotterdam en 's-Gravenhage volgen weldra, Groningen, Utrecht en Haarlem komen al spoedig aan de beurt. In het geheel zijn onder Hubrecht's leiding ongeveer dertig plaatselijke netten in Nederland aangelegd en geëxploiteerd. Stads- later staats-beheer namen hem dat werk uit de hand, maar de hierdoor vrijgekomen tijd werd aanstonds weder nuttig besteed.

Als lid, jarenlang als Vice-Voorzitter, eindelijk als Voorzitter van de Kamer van Koophandel te Amsterdam heeft Hubrecht de groote belangen van de hoofdstad als haven- en handelsstad met al zijn kracht gediend; de verbetering van het Noordzeekanaal, de verruiming van zijn sluizen zijn niet het minst aan zijn bezielenden ijver en toewijding te danken.

Ook aan de reorganisatie van de Kamers van Koophandel en de hiermede verbonden instelling van het Handelsregister heeft Hubrecht jarenlang zijne beste krachten gewijd; en toen alles eindelijk wettelijk was tot stand gekomen, achtte hij zijn taak in dit opzicht volbracht. Jongeren moesten het nieuwe instituut tot ontwikkeling brengen.

Hubrecht's politieke loopbaan ving eerst aan, toen hij, 54 jaar oud, tot lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland werd gekozen, doch reeds lang vóór dien tijd had hij in de liberale kiesvereniging 'Burgerplicht', later in 'Vooruitgang' eene positie van beteekenis ingenomen, zoodat hij na het overlijden van A.C. Wertheim diens aangewezen opvolger als Voorzitter werd.

Herhaaldelijk was hem een candidatuur voor de Tweede Kamer aangeboden, maar even veel malen heeft hij hiervoor bedankt, totdat de algemeene verkiezingen van 1901 het voor de liberale zaak noodzakelijk maakten dat in het eerste district van Amsterdam een sterke en populaire candidaat werd gesteld. Toen mocht hij niet langer weigeren, al schenen zijn kansen niet bijster gunstig. Toch kwam hij zegevierend uit den stembusstrijd; het hart van Amsterdam - district I - koos den voorvechter voor zijne handels- en verkeersbelangen, den beslisten vrijhandelaar.

Als lid van de Tweede Kamer trad Hubrecht slechts zelden op den voorgrond, aan de debatten nam hij alleen deel, wanneer onderwerpen aan de orde waren, die hij volkomen beheerschte, als het consulaatwezen, de diplomatieke betrekkingen, de verbetering van het Noordzeekanaal. Maar juist daarom werd naar

zijne pittige, vaak geestige redevoeringen in voornamen stijl gehouden en in hoofdsche vormen geuit, aandachtig geluisterd. Wanneer Hubrecht in de Kamer het woord voerde, dan wist men dat hij in het algemeen belang iets te zeggen had. En toen het ontwerp voor een Tariefwet aan de orde was, vond de Minister van Financiën in Hubrecht een geharnast strijder tegenover zich, aan wiens onvermoeiden arbeid het stellig te danken is dat die wet het Staatsblad niet heeft bereikt.

Gedurende 17 jaar is Hubrecht onafgebroken lid van de Tweede Kamer geweest, telkens bij periodieke verkiezingen door district I van Amsterdam afgevaardigd. Bij de verkiezingen van 1918, voor het eerst onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging gehouden, heeft hij zich niet meer verkiesbaar gesteld. De voorbereiding van die verkiezing, waarbij niet uitsluitend het algemeen belang in het oog werd gehouden, schijnt aan Hubrecht's besluit niet vreemd te zijn geweest.

Hij zoude ambteloos burger zijn geworden, indien niet zijne medeleden van de Provinciale Staten van Noord-Holland van oordeel waren geweest, dat de toen 74-jarige nog nuttig werk voor zijn gewest zou kunnen verrichten. Dies brachten zij hem in het College van Gedeputeerde Staten, alwaar hij nog vijf jaar heeft gearbeid.

In dien zelfden tijd had zijn troetelkind, het Koloniaal Instituut, al zijne zorgen noodig. De Vereeniging van dien naam, waarvan het doel hierboven reeds werd aangeduid, was reeds in 1910 opgericht. Het initiatief hiertoe was uitgegaan van Hubrecht en wijlen J.T. Cremer gezamenlijk. Zij dachten zich eene omvangrijke stichting tot nauwer en inniger verband tusschen Nederland en zijne koloniën op allerlei gebied, ondergebracht in een groote en waardige behuizing in de hoofdstad. Een belangrijk kapitaal was hiertoe uitteraard noodig, zelfs vóór den wereldoorlog. De grondslagen hiertoe werden gelegd door een groot aantal 'Stichters', maatschappijen en particulieren, die zich dezen titel verwierven door schenking van een som van ten minste f 25000.- Wijd geopend werden de beurzen van belanghebbenden en belangstellenden; en waren de omstandigheden niet gewijzigd, dan zou het bijeengebracht kapitaal met het Rijkssubsidie vermoedelijk voldoende zijn geweest om de beraamde plannen en denkbeelden van de oprichters tot uitvoering en verwezenlijking te brengen. Maar daar kwam, midden in den bouw, de oorlog met zijn nasleep van duurte en schaarschte, waardoor alle berekeningen faalden, gapende tekorten moesten worden aangevuld.

Cremer, de eerste Voorzitter van de Vereeniging, die 'Koninklijk' was geworden, was als gezant naar Washington getogen; het Presidium was op Hubrecht overgegaan in den moeilijcksten tijd. De romp van de omvangrijke gebouwen was nagenoeg gereed, maar de middelen voor den afbouw en de inrichting ontbraken geheel. Overal werd hulp gezocht, doch nergens ge-

vonden, totdat 'iemand die niet genoemd wilde worden' vijf tonnen gouds beschikbaar stelde om het gebouw te voltooien. En toen ook deze som niet toereikend bleek, was het dezelfde anonieme schenker, die successievelijk nog een half miljoen en honderd duizend gulden voor de totstandkoming van het Instituut veil had.

Bij al deze schenkingen was door den gever uitdrukkelijk gestipuleerd, dat zoolang hij leefde zijn naam niet mocht worden bekend gemaakt.

Eerst na Hubrecht's overlijden werd het wereldkundig, dat hij die belangrijke kapitalen ten behoeve van het Koloniaal Instituut had geofferd. En tevens bleek toen dat hij dit Instituut bij uiterste wilsbeschikking tot eenig erfgenaam had ingesteld.

Wat Hubrecht voor het Koloniaal Instituut is geweest en heeft gedaan, daarvan is in Nederland een voorbeeld niet te vinden.

In bovenstaande regelen werd slechts een greep gedaan in het vele, door Hubrecht in zijn lang leven ten bate van zijn land en zijn stad gewrocht.

'Zijn stad' worde onderstreept; want ofschoon niet te Amsterdam geboren en elders getogen, had hij al zijn liefde en toewijding verpand aan Neêrland's hoofdstad, waarin hij 57 jaar heeft gewoond en gewerkt. Haar bloei stemde hem tot vreugde; daarentegen was het voor hem droefenis, wanneer vrienden of bekenden na beëindiging van ambtelijke of commercieele loopbaan der stad den rug keerden. Zelfs kon hij in toorn ontsteken wanneer goede werkers zich na volbrachte dagtaak naar de duinen of naar het Gooi spoedden; *zijn* dagtaak eindigde immers eerst wanneer hij zich ter ruste begaf.

Hubrecht heeft altijd en op ieder uur van den dag gewerkt, en als hij niet werkte, dan las hij. Verpoozing, afleiding, heeft hij nauwelijks gekend, genoegens heeft hij nooit nagejaagd.

Merkwaardig dat de man, wien de aardrijkskunde als wetenschap zoo lief was, betrekkelijk weinig buiten eigen land heeft gereisd, van de wereld slechts een zeer klein deel heeft gezien.

Eén vliegenvlugge zakenreis naar New York, in Europa naar enkele hoofdsteden en voor korten tijd, slechts de laatste jaren van zijn leven, een jaarlijksch vacantie-verblijf in Zwitserland gedurende enkele weken. De man, die de stichting en den afbouw van het Koloniaal Instituut tot zijn levensdoel maakte, heeft Indië nooit aanschouwd; de ijverige strijder voor de bevordering van onze scheepvaart heeft de zeeën niet bereisd.

Te verklaren is dit alles alleen door de soberheid van Hubrecht's gansche leven in alle stadiën daarvan. Zonder gezin, kende hij weinig behoeften voor zich zelf, en in alles was hij matig. Zijne woning was weinig versierd, zijne leefwijze hoogst eenvoudig.

De schatten, die hij heeft vergaard, eensdeels door besparing, anderdeels door een uitmuntenden kijk op personen, instellingen

en toestanden, hijzelf heeft er nooit van genoten, hij heeft slechts als rentmeester van anderen gefungeerd, toen hij aan het overgroot deel van zijn fortuin eene bestemming ten algemeenen nutte gaf.

Ook in dit opzicht toonde Hubrecht zich een figuur van ongemeene beteekenis.

Communis salus singulis constat; onder die enkelingen mag Dr. H.F.R. Hubrecht stellig worden gerekend.

D.E. LIONI.

Bloemendaal, Juli 1927.

Levensbericht van Dr. L.A. Kesper.

Lodewijk Albert Kesper werd den 17den September 1857 te Amsterdam geboren als zoon van Lodewijk Albert Kesper, makelaar in effecten, en Gerharda Frederica Störtzer. In het groote gezin zijner ouders - hij was het jongste van veertien kinderen - ontving de jonge Albert een degelijke opvoeding. Na de lagere school doorloopen te hebben werd hij in 1870 geplaatst op een soort van particulier gymnasium, gehouden door den heer Van de Laar, waar hij de kundigheden moest verwerven, vereischt voor het toelatingsexamen tot de academie.

Betrekkelijk kort daarna, in Januari 1872, overleed zijn vader. De zorg voor de opvoeding der nog niet volwassen kinderen kwam nu geheel op de schouders der moeder te rusten; aan deze, een innig godsdienstige en zeer verstandige vrouw, heeft Albert stellig veel te danken gehad. Uit zijn gymnasium- en eerste studentenjaren zijn toevallig een aantal vacatiebrieven bewaard, aan zijn schoolvriend J.W. Muller gericht¹; we leeren hem daaruit kennen als een echten jongen, maar ook als een degelijker jongen, die op zijn tijd het leven ernstig weet op te vatten. Het schoolwerk, met name dat voor Latijn, Grieksch en wiskunde, speelt natuurlijk in die brieven een groote rol; ook lezen we (in een epistel van Sept. 1873) van schoollectuur van den middelnederlandschen *Reinaert*, van Regnard's *Le joueur*, Bulwer's *Caxtons* en Lessing's *Minna von Barnhelm*.

Op zijn zeventienden verjaardag slaagde Albert te Leiden voor het admmissie-examen voor de academie. Het was toen nog niet het plan dat hij in de letteren zou gaan studeeren, maar in de rechten; in den brief waarin hij zijn vriend Muller zijn succes meldt, laat hij zich over de letteren ook niet enthousiast uit: 'Je moet er maar niet te veel over denken, om in de letteren te gaan studeeren, want de studie in de letteren op zich zelf

1 Dr. J.W. Muller was zoo vriendelijk, mij die brieven ten gebruike te geven voor de samenstelling van dit levensbericht.

moge zeer aangenaam zijn, je hebt later geen andere vooruitzichten dan als docent op de een of andere inrichting geplaatst te worden'. Voorloopig bleef hij nog hij Van de Laar om zich te bekwamen voor 't groot-mathesisexamen; maar prettig vond hij dien toestand niet. 'Ik heb mijn admmissie gedaan!' heet het in een brief van Oct. '74. 'Heb ik het er daarom zoo veel te plezieriger door? Moet ik niet altijd dag aan dag naar V.d.L. sukkelen? ... Het spijt mij vreeslijk dat ik geen student ben geworden, nu *moet* ik wel voort, anders was het vrije wil Ik heb geen vrienden Je zult nu zeker wel denken, wat is die Kesper nu toch gruwlijk pedant geworden dat hij nu direct 't studentje wil uithangen. Neen! 't student *zijn* is 't niet, 't is de vrijheid dat je doen en laten kunt wat je wilt'

Den 7den Juni 1875 legde Kesper te Leiden het groot-mathesisexamen af, waarbij hij den tweeden graad behaalde. Hij was 'verduiveld blij'! Nu zou hij 'eens flink aan het lang verwaarloosde Grieksch en Latijn' gaan; en nu zou ook zijn wensch om student te worden vervuld worden. En wel student in de letteren. Van de studie in de rechten had hij, zooals hij den 14den Juni aan Muller schreef, 'na lang wikken en wegen afgezien. Eerst was mijn plan, zooals je weet *alleen* in de rechten te gaan studeeren. Toen dacht ik als ik misschien eens mijn candidaats in de letteren deed, dan zou ik meer vooruitzicht hebben. Maar toen ik v.d.L. zijn oordeel daaromtrent vroeg zeide hij dat ik, wanneer ik mijn candidaats gedaan had, reeds een heel eind op was tot doctor in de letteren. En nu ben ik besloten de letteren alléén tot mijn studievak te kiezen'. Zijn vrees was geweest, dat hij de geschiktheid zou missen om te doceeren; trouwens: docent zijn was nog niet zijn ideaal, maar in 't ergste geval zou hij nog wel wat anders kunnen vinden; hoe 't later dan ook liep, hij zou 'goed en degelijk studeeren'.

In September vertrok hij naar Leiden. En goed en degelijk gestudeerd heeft hij daar, al waren de omstandigheden, met name door financieëlen tegenspoed, hem niet altijd gunstig. Hij genoot van zijn klassieken; maar dat genieten was geen vluchtige indruk: hij gaf zich rekenschap er van wáárom hij iets mooi vond, en de eene overdenking bracht hem op de andere; hij wilde door en door begrijpen wat hij las; en zoo schoot hij te langzaam op naar zijn zin, en wanhoopte hij soms of hij ooit zou klaar komen. Die degelijkheid en securiteit bij het werken zijn hem steeds eigen gebleven.

Den 23sten Maart 1880 deed hij candidaats. Terwijl hij zijn studie in de klassieke letteren voortzette - hij had tusschen deze en nieuwe letteren gearzeld, maar blijkbaar van het laatste afgezien, ofschoon 't hem niet ontbrak aan belangstelling voor Middelnederlandsch, en zelfs voor de, destijds onder de leidsche classici weinig geachte linguïstiek -, kwam er een leeraarsplaats vacant aan het progymnasium te Gouda. Hij solliciteerde en werd

7 Juni 1882 benoemd. Met den nieuwen cursus, in September, aanvaardde hij zijn functie, die hij na een jaar verwisselde voor het conrectoraat aan dezelfde instelling. Nu volgde spoedig, op 4 December 1883, het doctoraal examen: in aanmerking genomen dat hij zich als candidaat in een nieuwen werkkring had moeten inwerken, was dit zeker een voorspoedige gang van zaken.

3 Juli 1886 promoveerde K. te Leiden op een dissertatie *Commentatio critica de Camillo Volscorum victore*.

Toen in 1889 het progymnasium in een gymnasium werd veranderd en in verband daarmee het leeraarspersoneel zijn ontslag aanbood, stelde hij zich wederom voor het conrectoraat beschikbaar, waartoe hij dan ook herbenoemd werd. Twee jaar later trad K., die tot dusver bij zijn moeder had gewoond, te Rotterdam in het huwelijk met Elisabeth Harmens; door zijn broeder Ds. A.M. Kesper, Evangelisch-Luthersch predikant te Woerden, werd het huwelijk ingezegend. Uit dezen echt zijn twee kinderen geboren: Lodewijk Albert, thans commies-griffier bij de Tweede Kamer en assistent voor staatsrecht aan de Rijksuniversiteit te Leiden, en Baudina Maria Gerardina.

De functie van conrector is K. blijven bekleeden, totdat zijn toenemende hardhoorigheid hem in 1910 er toe bracht haar neer te leggen. Het ontslag dat hij vroeg, werd hem den 22sten April 1910 door den Gemeenteraad eervol verleend. Noode scheidde hij van een werkkring dien hij bijna 28 jaren met liefde en toewijding had vervuld, en even noode zagen allen die hem als conrector hadden leeren kennen, den man heengaan, dien zij èn om zijn voortreffelijk onderwijs, waarvan oud-leerlingen nog met geestdrift spreken, èn als mensch hoog waardeerden.

Naast zijn conrectoraat aanvaardde Kesper in 1892 de functie van archivaris der gemeente Gouda. 'Deze taak - als een bijkomstige begonnen -', schreef na zijn overlijden de gemeentesecretaris, de heer G.J.J. Pot, 'werd weldra een deel, ja zelfs een groot deel van zijn levenswerk. Lief kreeg hij dezen arbeid en met onverflauwden ijver deed hij steeds wat zijn hand slechts te doen vond in dat zoo belangrijk, veel omvattend, steeds nieuwe bronnen toonend, gemeente-archief'¹. Stellig heeft het hem nog meer moeite gekost, van zijn archivariaat afscheid te nemen dan van zijn leeraarschap. Maar toen hij eenmaal besloten had Gouda metterwoon te verlaten, bracht hij toch dit offer, in de overtuiging dat een goed archivaris bij zijn archief behoort te wonen, en er niet mee volstaan kan een paar maal per week van elders over te komen: waarlijk een schoone opvatting van plicht.

Behalve de reeds genoemde functies heeft hij te Gouda ook nog die vervuld van lid van het college van Libryemeesters en van bestuurders van 't Stedelijk Museum van Oudheden.

In September 1910 verliet hij Gouda, waar hij bijna dertig jaar

¹ *Ned. Archievenblad* 1925/26, n°. 2.

had gewoond en geheel ingeburgerd was, en vestigde hij zich te 's-Gravenhage; hij bleef echter vol belangstelling voor al wat de stad zijner vroegere inwoning betrof. Ruim tien jaar heeft hij nog gelukkig geleefd; toen trof hem, op een uitstapje naar Zuid-Limburg, de eerste slag van de kwaal die de oorzaak van zijn dood zou zijn. Herhaalde aanvallen maakten hem steeds hulpbehoevender en ten slotte voorgoed bedlegerig. Een langdurig en droevig lijden volgde, slechts verlicht door de zelfopofferende zorgen van zijn vrouw en dochter: lichaam en geest verzwakten steeds meer. Eindelijk, in den avond van den 7den Maart 1926, is hij kalm ontslapen.

Den 10den Maart daaraanvolgende had op Westerveld de crematie plaats.

Het leven van Kesper is, zooals uit het bovenstaande blijkt, niet veelbewogen geweest; maar wel was het een leven van veel en goed werken, een welbesteed leven. Zijn belangstelling was voornamelijk gericht op twee zaken: de klassieke letteren, in 't bijzonder het onderwijs daarin, en de geschiedenis, in 't bijzonder de vaderlandsche historie en die van het onderwijs. De beide voornaamste functies die hij heeft vervuld, het leeraarschap en het archivariaat, gaven hem volop gelegenheid zich op de genoemde terreinen te bewegen; en toen hij van beiden afscheid had moeten nemen, bleef hij zich door hernieuwde lectuur van oude schrijvers en door het geven van privaattlessen, inzonderheid ter voorbereiding tot het eindexamen gymnasium en 't 'staatsexamen', met de klassieke letteren bezighouden, door lezing van historische werken en stüdiën in 't haagsche gemeente-archief met de geschiedenis.

Kesper's eerste pennevruchten hebben betrekking op de oudheid en 't onderwijs der klassieke talen. Zijn reeds genoemde dissertatie behandelde een onderwerp uit de romeinsche geschiedenis; daarop volgden in 1888 een paar ingezonden stukken in de Nieuwe Rotterdamsche Courant ter bestrijding van hetgeen Dr. H.C. Muller over Erasmus en de uitspraak van het Grieksch had te berde gebracht; en een opstel in het gymnasiale tijdschrift 'Coniunctis Viribus' over *De Grieksche accenten op het Gymnasium*, waarin hij zich voor 't onderwijs een voorstander toont van het behoud der accenten en de uitspraak van het Grieksch in overeenstemming met deze teekens. Ook later heeft K. zich nog met deze zaak bezig gehouden: in de vergadering van het Genootschap van leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën op 1 Juni 1907 besprak hij hetzelfde onderwerp.

De verandering van het goudsche progymnasium in een gymnasium en de plechtige opening van het nieuwe gebouw dezer instelling op 4 Januari 1890 waren voor K. de aanleiding om in een twaalftal 'korte schetsen' in de Goudsche Courant van dat

jaar de geschiedenis der Latijnsche school te Gouda te beschrijven; voor den tijd vóór 1573 kon hij slechts enkele, niet samenhangende mededeelingen doen, maar van dat jaar af vervolgde hij geregeld het geschiedverhaal tot 1809 toe.

Daarmee begon Kesper zijn grootendeels op archiefonderzoek berustende studiën op het gebied van de locale geschiedenis, in dit geval tevens de geschiedenis van het onderwijs. Zijn vrij spoedig daarop gevolgde benoeming tot archivaris heeft dat archiefonderzoek natuurlijk zeer bevorderd en tot een deel van zijn taak gemaakt. Herhaaldelijk heeft hij sindsdien de resultaten van zijn nasporingen neergelegd in geschriften, die al of niet gepubliceerd zijn. Ex officio bracht hij aan het Gemeentebestuur verschillende rapporten uit - o.a. over de Korenbeurs en de Vischmarkt, de Waag, de Haastrechtsche brug -, die, doorwrocht als ze zijn, groote waarde hebben voor de geschiedenis der stad; en maakte hij inventarissen op van verschillende archieven, o.a. van de rechterlijke archieven, de archieven van de St.-Janskerk tot 1573, en die van het Vereenigd Wees- en Aalmoezeniershuis: de inventarissen van beide laatstgenoemde zijn in druk verschenen.

Van den in 1894 verschenen 'Gids voor Gouda' schreef hij den eigenlijken tekst die voor een deel van historischen aard is; toen, in 1910, de vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te Gouda zou worden gehouden, schetste hij op verzoek van het bestuur in het Bulletin van dien bond *De stad Gouda in haar oorsprong en ontwikkeling*. Onderwerpen die in de eerste plaats de Gouwenaars moesten interesseeren, zooals de oorsprong en de historie der goudsche pijpenindustrie en die van de goudsche Librye, en het voormalige Proveniershuis, behandelde hij in plaatselijke bladen: op die wijze trachtte hij bij zijn stadgenooten belangstelling te wekken voor de geschiedenis van de stad hunner inwoning. Zijn studie over *De Goudsche Vroedschap en de Religie*, en zijn uitgave, met toelichting, van een brief betreffende een Statenvergadering in 1572, meer dan sommige van de zoeven genoemde studiën voor de algemeene geschiedenis des vaderlands van belang, verschenen in de Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde resp. de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap. Later te 's-Gravenhage gevestigd, heeft hij ook een enkele vrucht van zijn onderzoek in het haagsche gemeentearchief gepubliceerd.

De bovengenoemde onvolledige en populaire behandeling van de geschiedenis der Latijnsche school bevredigde Kesper niet: hij wilde haar volledig en wetenschappelijk behandelen. Eenige jaren later verscheen dan ook het 'eerste gedeelte' van een *Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda*, dat als Kesper's hoofdwerk kan worden beschouwd. In vier hoofdstukken ('De begeving der Scholasterie', 'De inkomsten der Scholasterie', 'Het Schoolgebouw', 'Het onderwijs, de onderwijzers en de leerlingen') geeft de schrijver een verhaal van al hetgeen over de 'grootte

school' tot 1572, het jaar der 'alteratie' te Gouda, te vinden was. De verdeling der stof is uitstekend gevonden; de behandeling is hoogst nauwkeurig: hier en daar op gelukkige wijze de verspreide gegevens combineerende en daardoor duidelijk makende wat op 't eerste gezicht onbegrijpelijk was, geeft de schr. alleen datgene wat hij met zekerheid of groote waarschijnlijkheid kan verantwoorden, want met zijn fantazie aanvullen wat uit de bronnen niet bleek wilde Kesper niet. Taal en stijl zijn degelijk, soms wat zwaarwichtig. Ter adstructie, toelichting en uitbreiding van het mededeelde worden, naast talrijke noten, een zeventiental bijlagen gegeven.

Het is heel jammer dat op deze belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van het vaderlandsche schoolwezen geen 'tweede gedeelte' gevolgd is. De reden daarvan is te zoeken in Kesper's *défauts de ses qualités*. Hij was bij het schrijven van historie zoo conscientieus, dat hij er moeilijk toe kon komen de pen op het papier te zetten of althans het geschrevene te laten drukken: hij schrikte terug voor het doen van een bewering, uit vrees dat deze later zou blijken niet geheel juist te zijn. Bij iedere zinsnede, zei hij wel eens, zou hij een noot ten bewijze willen plaatsen¹; maar hij zag heel goed in dat zulk een wijze van werken onpraktisch was, en zoo is stellig veel dat hij ons had kunnen geven, achterwege gebleven.

Dat intusschen Kesper's belangstelling voor de historie van het onderwijs nooit is verflauwd, blijkt wel uit zijn uitvoerige recensies van Dr. M. Schoengen's *Geschiedenis van het onderwijs in Nederland* afl. 1-5 in het *Museum* van 1916, en van Dr. K.J. Riemens' *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande* in het *Museum* van 1921.

Afgezien van zijn historische geschriften heeft Kesper ook door verschillende ingezonden stukken enz. in de pers blijk gegeven van zijn belangstelling in dingen van den dag, in 't bizonder met betrekking tot zijn woonplaats; o.a. kwam hij - hier sprak weer de historicus - met kracht op tegen een voorgenomen verandering der namen van straten en grachten, waardoor de herinnering aan het verleden verloren zou gaan.

Nauwkeurigheid en 't stellen van hoge eischen aan zichzelf en zijn eigen werk behoorden tot Kesper's eigenschappen. Ook eenvoud: hij stelde zich nooit op den voorgrond, en hield bij zijn werk ook van eenvoud, zelfs soberheid, om zich heen; zijn werk-

1 Als andere historici iets vermeldden zonder opgave van hun bron, hinderde 't hem dan ook. Fijntjes wist hij soms zijn twijfel aan hun ongestaafde beweringen of zijn erge uit te drukken: 'Ik vermoed dat de heer J.N. Scheltema, die aanneemt dat reeds in 1573 de nieuwe school gereed en het onderwijs geregeld was, uit andere bronnen dan de door mij boven aangehaalde geput heeft' lezen we in de *Goudsche Courant* van 13 Jan. 1890; 'De bronnen voor deze mededeeling worden door den schrijver niet opgegeven' in 't *Jaarboek* 1913 van 'Die Haghe'.

kamer in het goudsche archiefgebouw - de voormalige Gasthuiskerk - bevatte niet meer dan het hoognoodige: een tafel, een paar stoelen, een kast en een gaskachel; al wat in zulke gebouwen naar luxe zweemde was hem een gruwel, en smalend kon hij zich soms uitlaten over archief-interieurs waar het 'zoo mooi' was, waar men o.a. een telefoon onder 't bereik zijner hand had.

Een van Kesper's beste eigenschappen was ook zijn hulpvaardigheid; wie daarop ooit een beroep heeft gedaan, of - als schrijver dezes - het voorrecht heeft gehad onder zijn voorlichting en gesteund door zijn raad en aanmoedigende belangstelling op het goudsche Gemeentearchief te mogen werken, zal van die hulpvaardigheid kunnen getuigen en er met dankbaarheid aan terugdenken.

J. HEINSIUS.

Lijst der geschriften.

1886. *Commentatio critica de Camillo Volscorum victore.*
Lugduni-Batavorum, Apud S.C. van Doesburgh. MDCCCLXXXVI.
1888. Ingez. stuk naar aanleiding van Dr. H.C. Muller's *Erasmus en de uitspraak van 't Grieksch.* N. Rott. Cour. v. 27 Maart 1888.
1888. Korte repliek op een antwoord van Dr. H.C. Muller over dezelfde zaak. N. Rott. Cour. v. 19 April 1888.
1888. *Grieksche accenten op het Gymnasium.* Coniunctis Viribus. Tijdschr. gewijd a.d. belangen der gymnasia en progymnasia. 3de Reeks, n°. 2 (Nov. 1888), blz. 92-102.
1890. *Korte schetsen uit de geschiedenis der Latijnsche School.* 12 Stukken. Goudsche Courant v. 6, 13 en 27 Jan., 3 en 10 Febr., 3, 10 en 24, Maart, 7/8 en 21 Apr., 5, 25/26 Mei 1890.
1894. *Gids voor Gouda.* Gouda, Koch en Knuttel. [1894]. Blzz. 3-30, d.i. de eigenlijke tekst, zijn van de hand van L.A.K.
1897. *Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda.* Eerste gedeelte. De Parochie- of Groote School, (1366-1572). Gouda, G.B. van Goor Zonen. [1897].
1898. *Naamsverandering van straten en grachten.* Ingez. stuk. Dagblad v. Gouda v. 13 Sept. 1898.
1898. Tweede stukje over hetzelfde onderwerp. Dagblad v. Gouda v. 19 Sept. 1898.
1901. *Inventaris van de Archieven van de St.-Janskerk te Gouda dateerende van vóór de hervorming (1314-1573).* Gouda, J. van Bentum & Zoon. 1901.
1902. *De Goudsche Vroedschap en de Religie.* Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudheidk., 4de Reeks, dl. II (1902), blz. 391-428.
1902. *De Ferdinand Bol in het Stedelijk Museum.* Goudsche Courant v. 17 Nov. 1902.
1904. *Een vervalschte brief van Erasmus?* Nederl. Spectator v. 20 Aug. 1904.
1904. Bespreking van: Dr. H.E. van Gelder, *Geschiedenis v.d. Latijnsche School te Alkmaar*, 1ste ged. Nederl. Archievenblad 1904/05, n°. 3.
1908. *De oorsprong van de Goudsche pijpenindustrie.* Dagblad v. Gouda v. 17 Juli 1908.
1908. Tweede stukje over hetzelfde onderwerp. Dagblad v. Gouda v. 22 Juli 1908.
1909. *Brief over een op den 17^{den} November 1572 te Delft gehouden vergadering van de Staten van Holland.* Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Genootschap XXX, 1909.
1909. *Gouda en zijn Pensionaris Mr. Franchois Vranck.* Bespreking van het proefschrift van Dr. J. Huges. Dagblad v. Gouda v. 18 Oct. 1909.
1909. *Een historisch terrein.* Dagblad v. Gouda v. 6 Nov. 1909.

1909. Ingez. stukje als antwoord op een stuk van Dr. A.C.A. Hoffman in 't Dagblad v. Gouda v. 8 Nov. 1909 over bovenstaand artikel. Dagblad v. Gouda v. 9 Nov. 1909.
1910. *De stad Gouda in haar oorsprong en ontwikkeling*. Bulletin v.d. Nederl. Oudheidkundigen Bond, 2de Serie, 3de jaarg., n°. 3; Juni 1910.
1910. *Summiere inventaris van de Archieven van het vereenigd Wees- en Aalmoezeniershuis te Gouda*. Gouda, J. van Bentum & Zoon. 1910.
1911. *Goudsche en Engelsche pijpen*. Dagblad v. Gouda v. 18 April 1911 (zie ook 19 April).
1912. *De oorsprong der Librye*. Dagblad v. Gouda v. 12, 13 en 14 Aug. 1912.
1913. *Reorganisatie van de Librye der St. Jacobskerk in 1489*. Die Haghe, Jaarboek 1913.
1915. *Het Gymnasium. 4 Januari 1890-4 Januari 1915*. Dagblad v. Gouda v. 2 Jan. 1915.
1916. Bespreking van M. Schoengen, *Geschiedenis van het onderwijs in Nederland*, aflev. 1-5. Museum XXIII, n°. 4; Jan. 1916.
1918. *Een mislukte bedevaart naar het Heilige Land*. Dagblad v. Gouda v. 20 Juli 1918.
1921. Bespreking van K.J. Riemens, *Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle*. Museum XXVIII, n°. 8 en 9; Mei en Juni 1921.

Voorts een paar stukken in dagbladen naar aanleiding van gebeurtenissen van den dag.

Levensbericht van Dr. F.P.H. Prick van Wely.

Franciscus Petrus Hubertus Prick werd 30 Januarië 1867 te Oud-Vroenhoven bij Maastricht geboren. Hij bezocht de Rijkskweekschool te Maastricht, waar toenmaals de bekende lexikograaf Koenen Nederlands doceerde. In Februarië 1886 behaalde hij de onderwijzersakte; in Junie van hetzelfde jaar de akte Frans l.o. Als onderwijzer was hij werkzaam te Brussel, Heusden en Haarlem. In 1888 slaagde hij voor de lagere akte Duits; drie jaar later behaalde hij ook die voor het Engels.

Op 25-jarige leeftijd vertrok Prick naar Indië, waar hij benoemd werd aan de kostschool Kok en van Diggelen te Weltevreden. Later was hij verbonden aan het Instituut Buys te Soerabaja. In deze jaren kwam hij in aanraking met Bolland, die aan het Gymnasium Koning Willem III te Batavia Engels doceerde. Bolland werd zijn leermeester bij de studie van het Engels, en oefende tevens invloed uit op zijn levensbeschouwing. Prick, van huis uit als Limburger katholiek, had reeds als kwekeling te Maastricht zijn geloof verloren. Als zovelen kwam hij onder de bekoring van Bolland's genie - de omstandigheid dat Bolland zelf katholiek was geweest, zal hiertoe hebben bijgedragen- en evenals bij enkele anderen van Bolland's leerlingen vinden wij in zijn latere geschriften, zijn kritieken vooral, iets van de heftigheid en niets ontziende felheid tegenover tegenstanders, die de leermeester kenmerkten, terug. Natuurlijk behoeft men deze eigenschappen niet alleen aan Bolland's invloed toe te schrijven; Prick's aangeboren temperament, en daarnaast de Indiese levenssfeer, hadden er ongetwijfeld een belangrijk aandeel in. Opmerkelijk, en misschien ook te verklaren uit de omgang met Bolland, is dat hij, hoewel fel anti-Katholiek, toch heftig tegen de Vrijmetselarij gekant bleef.

Toen Bolland in 1897 naar Leiden vertrok, werd Prick, hoewel niet in het bezit van een bevoegdheid tot het geven van middelbaar onderwijs, tot zijn opvolger benoemd. Twee jaar tevoren, in 1895, was hij gehuwd met een meisje van Protestantsen huize, Jacqueline van Wely. Uit dit huwelijk zijn vier kinderen geboren.

Prick's eerste periode van werkzaamheid aan het Gymnasium Koning Willem III duurde negen jaar. Naast zijn arbeid als leraar legde hij zich met grote energie op de taalstudie toe. In de regel schijnt het Indiase klimaat op studiezin en werklust een ongunstige invloed uit te oefenen. Prick vormde op deze regel een merkwaardige uitzondering. Hij werkte met rusteloze ijver, en de resultaten van zijn arbeid begonnen weldra het licht te zien in een serie studieën en kritieken.

Het terrein dat hij zich van den beginne afbakende, en waarop hij zich bij voorkeur bewoog, was dat der lexikografie. 'Ik ben sedert eenige jaren bezig - ik begon reeds onder leiding van Prof. Bolland - met het verzamelen van aantekeningen op het woordenboek van Ten Bruggencate' - aldus schrijft hij in een brief van 1 Maart 1904. Wie enigszins bekend is met de geschiedenis van de studie der moderne talen in Nederland zal zich er niet over verwonderen dat Prick deze richting insloeg. Het aantal dergenen die in de laatste helft der negentiende eeuw aanspraak mochten maken op de naam van wetenschappelijk onderzoeker, was klein. Bijna zonder uitzondering waren het onderwijzers of oud-onderwijzers, en op wetenschappelijk gebied dikwels autodidakten. Hun belangstelling gold in hoofdzaak de levende taal, en in deze beperking lag hun kracht. Historiese taalstudie bleef meestal buiten hun gezichtsveld; op dit terrein doet het gemis aan systematische wetenschappelijke scholing zich trouwens het spoedigst gevoelen. Ook de studie der literatuur vond weinig beoefenaars; de voortbrengselen der letterkunde werden voornamelijk bestudeerd uit taalkundig oogpunt. Het werk van deze taalonderzoekers draagt vooral een *prakties* karakter; het is nuchter en zakelijk, in overeenstemming met de volksaard. Verzameling en klassifikatie der taalfeiten, vergelijking met de feiten der moedertaal - ziedaar hun programma, waaraan zij met volle toewijding gearbeid hebben, en waarmee zij de grondslag hebben gelegd - altans op Anglisties gebied - voor de internationale vermaardheid die Nederlandse geleerden tans genieten als wetenschappelijke onderzoekers van de levende taal. Reeds vóór het begin der twintigste eeuw had een hunner zich ook buiten de grenzen van ons land naam gemaakt als kenner van het Engels: Cornelis Stoffel, wiens studieën, ook op taalhistories gebied, nog niets van hun waarde hebben verloren¹. Toch schreef in 1888 Gustav Körting in zijn 'Encyklopaedie und Methodologie der Englischen Philologie' over het door Stoffel tezamen met twee anderen geredigeerde tijdschrift *Taalstudie*, gewijd aan de studie van het Frans, Duits en Engels: 'der Inhalt ist grössentheils einfach werthlos, weil in schlimmem Sinne dilettantisch'. In de mond van een Duits academicus is dit oordeel begrijpelijk; voor

1 Zie het Levensbericht van de hand van Prof. Swaen in de Handelingen van de Maatschappij der Ned. Letterkunde, 1909-1910.

Nederland is de arbeid van Stoffel en zijn medewerkers echter verre van waardeloos geweest.

Wanneer men onder deze omstandigheden spreken mag van een 'school', dan is dit de school waaruit Prick was voortgekomen. Doordat hij echter zijn voorbereidende studie afbrak waar die van de meeste anderen eigenlijk eerst begon, namelijk na het behalen der lagere taalakten, treedt het autodidaktiese element bij zijn wetenschappelijke vorming nog sterker op de voorgrond. Nergens vindt men in zijn geschriften een zweem van spijt dat hij de propaedeuse der middelbare akterstudie gemist heeft. Integendeel, hij vestigt gaarne de aandacht op zijn 'onbevoegdheid', en spaart deze studie, en alles wat het stempel der 'middelbaarheid' draagt, zijn felle kritiek niet. Hetgeen hem echter niet belet heeft in latere jaren van de middelbare examencommissies zelf deel uit te maken.

De kern van Prick's wetenschappelijke arbeid ligt feitelijk opgesloten in zijn woorden: 'het verzamelen van aantekeningen op het woordenboek van Ten Bruggencate'. De eerste druk van dit Nederlands-Engels woordenboek was in 1894 verschenen bij de firma Wolters en algemeen begroet als een belangrijke vooruitgang bij hetgeen tot dusver in Nederland op lexikografies gebied gepubliceerd was. Ook Prick onthield het werk niet de waardering die het toekwam, doch evenmin zijn kritiek. Hij toetste het voortdurend aan eigen lektuur en aan buitenlandse woordenboeken, en verzamelde een steeds groeiende massa aanvullingen en korrekties. Nadat hij de tweede uitgave van 1898 reeds had gerecenseerd in het *Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding* IV, publiceerde hij twee jaar na het verschijnen van de derde druk 'Addenda en Corrigenda I: Proeve van kritiek op het Engelsch-Nederlandsch woordenboek van K. Ten Bruggencate (uitgave 1902) door F.P.H. Prick, Leeraar aan de H.B.S. te Batavia. Batavia, G. Kolff en C^o. 1903'. Aldus het titelblad; de omslag vermeldt de naam des auteurs als F.P.H. Prick van Wely, en draagt het jaartal 1904. Het boekje bevat ruim twee honderd bladzijden verbeteringen en aanvullingen, met een Inleiding en een Naschrift. In het jaar 1904 trad hij ook in briefwisseling met de firma Wolters, hetgeen leidde tot een voorlopige opdracht om een Beknopt Engelsch-Nederlandsch Woordenboek te bewerken. Toen de firma echter niet wilde treden in zijn voorstel om ook *Addenda en Corrigenda* en enkele andere werkjes van zijn hand te publiceren, werden de relaties verbroken. Het 'nieuw Engelsch Woordenboek', reeds aangekondigd in het Naschrift van A. en C. zou nog tal van jaren op zich laten wachten.

Inmiddels was Prick's werkzaamheid in deze jaren met de kritiek op Ten Bruggencate bij lange na niet uitgeput. Naast het Engels had het Frans zijn belangstelling; en vooral bestudeerde hij de eigenaardigheden en lotgevallen van het Nederlands in onze kolonieën. Kreeg hij bij zijn studie van het Frans en het

Engels eerst in latere jaren gelegenheid met de taal in het land zelf kennis te maken, het Nederlands in Oost-Indië bood hem de mogelijkheid tot rechtstreekse waarneming. In 1903 verscheen zijn *Indische Woorden en hunne Equivalenten in de Moderne Talen* (Kolff, Batavia). Drie jaar later beleefde dit werkje een verbeterde en vermeerderde uitgave onder de titel: *Koloniaal Nederlandsch-Engelsch, Fransch, Duitsch aanvullend Hulpwoordenboek*, om in 1910 nogmaals te verschijnen als *Viertalig aanvullend Hulpwoordenboek voor Groot-Nederland* (ditmaal bij Visser & Co. te Weltevreden). De opeenvolgende drukken van dit lexicon zijn een kenmerkend voorbeeld van Prick's methode van werken. Het Horatiaanse 'nonum prematur in annum' is zijn lijfspreuk niet; hij publiceert zijn voorlopige resultaten, om dan door voortdurende zelfkritiek en verdere studie zijn arbeid op hoger peil te brengen. Zijn eigen doorschoten werkexemplaar van de derde druk bevat een schat van notities voor een eventuele latere uitbreiding.

In 1906 gaf hij nog uit *Neerlands Taal in het Verre Oosten* (van Dorp, Semarang-Soerabaia), dat een gunstig onthaal vond, o.a. in de Indische Gids, en in een bespreking in de Beweging van Junie 1906 van de hand van Prof. Hesseling. Dat Indië ook in literair opzicht zijn belangstelling had, bewijst een van zijn weinige publikaties op letterkundig gebied, een reeks opstellen over *Indië als Litterair Wingewest* in *Ons Volksbestaan*, Orgaan van de Groep Nederlandsch-Indië van het Algemeen Nederlandsch Verbond, Jan.-Sept. 1908, handelend over Indië in de Europese literatuur, en over de invloed van de Indiese poëzie op de Europese.

In 1906 vertrok Prick van Wely voor de eerste maal met verlof naar Europa. Het doel van de reis was echter niet, zoals gewoonlijk bij Indiese verlofgangers, rust en ontspanning. Reeds enkele jaren had hij het voornemen te trachten een academische graad te verwerven. Aan een Nederlandse Universiteit was dit niet mogelijk; hij wendde zich daarom vóór zijn vertrek uit Indië tot de Hoogeschool te Gent, waar hij bij Prof. Logeman de nodige medewerking ondervond. Na een verblijf in België van enkele maanden promoveerde hij in Maart 1907 tot Doctor in de filosofie en letteren, op een proefschrift: 'De verschillende middelen ter aanduiding van graad en intensiteit in het Engelsch en het Nederlandsch vergeleken'. De dissertatie is nooit in druk verschenen, hoewel hij reeds in 1904 voornemens was, het geschrift, of altans een eerste ontwerp ervan, het licht te doen zien als n°. 2 van een serie 'Hollandsch-Engelsche Raakpunten en Parallelen'.

Na zijn terugkeer in Indië werd de studie voortgezet, en geregeld bleven er publikaties van zijn hand verschijnen, ook op onderwijsgebied. Reeds in 1903 had hij een brochure uitgegeven over *Ons Onderwijs in de Moderne Talen en hare Letterkunde* (Kolff & Co., Batavia). In 1908 volgde *De Waarheid omtrent de H.B.S.* (Drukkerij Mercurius, Batavia). Deze geschriften behoren

niet tot zijn beste werk. Wanneer Prick van Wely zich in kritiek of polemieek begaf, legde hij zich weinig beperking op wat heftigheid van betoog en scherpte van woordenkeus betrof. Ter aanduiding van graad en intensiteit gebruikte hij bij voorkeur krachtige middelen. Wat hij schreef in de inleiding van zijn dissertatie over ‘... de ons aangeboren zucht tot overdrijving. We houden er allemaal min of meer van om onze gevoelens als 't ware te afficheren in reclame-stijl’ - getuigde van zelf-kennis. Door zijn felheid heeft hij velen van zich vervreemd, en soms een billik oordeel over zijn persoon en werk bemoeilikt. De terugslag hiervan verbitterde hem dikwels, want, hoe weinig hij er ook tegen opzag anderen tegen zich in het harnas te jagen, toch kon hij niet buiten menselijke sympathie.

Een wonderlik mengsel van wetenschappelijke ijver en persoonlijke hartstocht is zijn polemieek met Ten Bruggencate en de bewerker van latere drukken van diens woordenboek, de heer van der Wal. Reeds de uitgave van de *Addenda en Corrigenda*, en een kritiek van Prick's hand in *Taal en Letteren* 1904, hadden tot lichte wrijving tussen lexikograaf en kritikus aanleiding gegeven. In Augustus 1904 schreef Prick van Wely: ‘De heer T.B. is ontsticht over mijn toon. Gaandeweg is die scherper geworden, niet omdat ik persoonlijk iets met hem heb uit te staan ... maar omdat ik merkte dat zachtheid niets hielp. Ik vergrijp mij misschien aan den heer T.B., maar de zaak is op onedele wijze beleedigd door hem en daartegen protesteer ik’. - ‘Heftig, hartstochtelijk word ik, als ik zie, hoe de zaak maar steeds ondergeschikt gemaakt wordt aan persoonlijke belangetjes en de critiek doodloopt op vriendelijke algemeenheden, waar het publiek niets aan heeft’. De toon zou nog scherper worden. In 1907 verscheen een nieuwe druk van Ten Bruggencate's woordenboek, zoals gezegd bewerkt door L. van der Wal. Prick van Wely schreef een recensie in het Indiese schoolblad *'t Onderwijs* van 2 Nov. 1907, waarin hij de nieuwe bewerking prees, doch zich er over beklaagde dat gebruik was gemaakt van zijn *Addenda en Corrigenda* zonder vermelding van herkomst. Hij publiceerde deze klacht tevens in twee Nederlandse bladen, *Het Schoolblad* van 12 November en *De Amsterdammer* van 17 November van dat jaar. Een onverkwikkelike polemieek volgde. De heren Ten Bruggencate en van der Wal ontkenden het hun ten laste gelegde ten enenmale, doch Prick van Wely herhaalde slechts met te meer klem zijn beschuldiging van plagiaat. Wat de kwestie zelve betreft, kan men tans slechts een *non liquet* uitspreken. De redactie van *De Amsterdammer* legde haar voor aan twee deskundigen, die zich niet in staat verklaarden uitspraak te doen, daar een onderzoek vele dagen zou vereisen; hun indruk was dat beide partijen gedeeltelik gelijk hadden. Voor onze kennis van Prick van Wely is de zaak, die op zich zelf beter aan de vergetelheid ware prijs gegeven, van belang doordat ze, wat men

zou kunnen noemen een psychologies complex bij hem deed ontstaan, dat hem niet meer losliet. Hij kon sedert die tijd niet over lexikografie schrijven zonder in forse bewoordingen de staf te breken over T(oo) B(ad) en zijn woordenboek. Een drietal artikelen in *De Nieuwe School* van 1913 vormt van deze philippica's wel de klimax: 'zoodat ik niet schroom tot den brandstapel of de prullemand te verwijzen, wat ik eens mede onder de suggestie van Dr. C. Stoffel als het ware aanbeden heb'. Het doet bijna als zelf-ironie aan wanneer men in het (ook zeer militante) voorbericht van het 2° deel van zijn in 1925 verschenen *Fransch Handwoordenboek* leest: '... een stille hulde aan vriend en vijand voor wat ik van beiden heb geleerd of, zoo men wil ... gestolen: Tous nous sommes plagiaires si nous valons quelque chose (A. France)'.

Staan wij echter niet te lang stil bij de polemicus, en keren wij terug tot de stage werker. In 1909 verscheen: '*Fransche Studiën en Kritieken*, I: Kantteekeningen bij de Grammaire van Robert' - vier jaar later gevolgd door deel II: '*Lexicographische Varia bij Herckenrath's Woordenboek*'. (Visser & Co.. Weltevreden). Bij Kolff & Co. te Batavia verschenen vier nummers *Engelsche Studiën en Kritieken*, waarin hij o.a. kantteekeningen leverde op Poutsma's Grammar of Late Modern English. Ook Stoett's 'Nederlandsche Spreekwoorden' voorzag hij van zijn marginalia, de 2^e druk in de jaargang 1906 van *Taal en Letteren*, de 3^e in de *Nieuwe Taalgids* van 1915. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde erkende zijn verdiensten door hem in 1910 tot lid te verkiezen.

In 1914 ging hij voor de tweede maal naar Nederland. Door de oorlogsomstandigheden duurde het verlof ditmaal vijf jaar. Voor zijn persoonlijk leven was deze periode van groot belang, doordat hij in 1915 terugkeerde tot de Katholieke Kerk. De overgang kwam niet geheel onvoorbereid. In Indië had hij van Ginneken's Handboek der Nederlandsche Taal gelezen, en was de wens bij hem opgekomen met de schrijver kennis te maken. Niet lang voor zijn vertrek naar Nederland had hij gedurende een verblijf in een ziekenhuis te Batavia tal van gesprekken gevoerd met Pastoor van Rijckevorsel. Toen na zijn aankomst in Nederland de persoonlijke kennismaking met van Ginneken had plaats gegrepen, vond hij in hem weldra zowel zijn wetenschappelijke als zijn godsdienstige leidman. Een retraite te Oudenbosch bezegelde zijn bekering. Men mag aannemen dat deze voor zijn onrustige geest een oplossing van vele moeilijkheden betekende. Ook schijnt de konklusie gewettigd dat een man die in verschillende tijdperken van zijn leven Bolland en van Ginneken als geestelijke leidlieden koos, iets in zich moet hebben gehad dat hem onderscheidde van het gros der mensen, zonder dat hij nochtans zelf tot de krachtige, onafhankelijke geesten behoorde.

Men kan met het jaar 1914 Prick van Wely's verblijf in Indië

vrijwel als afgesloten beschouwen. Weliswaar keerde hij in 1919 nog voor twee jaar naar Batavia terug, doch feitelijk heeft de laatste twaalf jaren het terrein van zijn werkzaamheden in Nederland gelegen. In 1918-1919 bekleedde hij de betrekking van leraar in het Frans aan de Gemeentelijke Hogere Burgerschool te Maastricht, een werkkring die hem weinig bevrediging schonk. Hij was trouwens meer lexikograaf dan leraar. In dit laatste tijdperk van zijn leven begonnen ook de vruchten van jarenlange studie te rijpen, en kwam hij van kritiek op het werk van anderen tot eigen zelfstandige arbeid. In 1912 was hij in relatie getreden met de firma G.B. van Goor Zonen te Gouda, die hem de bewerking opdroeg van de 15de, 16de en 17de druk van Kramer's Woordentolk (1917-1926), en van de 8ste, 9de en 10de druk van Kramers' Engelsch Woordenboek (1917-1926). Vooral het laatste vestigde zijn reputatie als lexikograaf, die nog versterkt werd door de verschijning van het *Engelsch Handwoordenboek* in 1923. In 1924-1925 volgde het *Fransch Handwoordenboek*, dat op de eerste tien vel van deel I na, van zijn hand is.

Prick van Wely's naam als taalvorser zal voornamelijk steunen op de zoëven genoemde werken¹. Ze werden, ook door de bevoegde kritiek, zeer gunstig ontvangen. In menig opzicht betekenden ze een vooruitgang bij de tot nog toe verschenen woordenboeken. Wat ze vooral kenmerkt, is de systematische indeling der artikelen, en de strenge onderscheiding der verschillende betekenissen van ieder woord. Zonder andere lexica overbodig te maken, zijn het onmisbare hulpmiddelen geworden voor leek en vakman beiden.

Het is voor de lexikografie een groot verlies geweest dat Prick van Wely's leven zo betrekkelijk vroegtijdig is afgesneden. Want feitelijk is wat hij heeft kunnen publiceren slechts een eerste stap op de weg die bij gehoopt had af te leggen. Immers, hoezeer ook de wetenschappelijke taalstudie nu reeds gebaat is met de hulpmiddelen die hij tot haar beschikking heeft gesteld, in hoofdzaak richten de woordenboeken zoals ze daar staan zich tot het grote publiek, dat H.B.S. of Gymnasium bezoekt, en later Engelse romans leest, tot de journalist die er de Reuter-berichten mee vertaalt, en tot de zakenman op zijn kantoor. Hij had echter nog iets meer willen leveren: naast het praktische werk, dat materiële baten afwierp, arbeidde hij reeds jaren aan een Groot Engels-Nederlands woordenboek, dat bestemd zou zijn voor de wetenschappelijke vakstudie, en dat eerst met recht een vergelijkende idiomatic van het Nederlands en het Engels had kunnen worden. Een gedeelte hiervan zal misschien nog door zijn oudste zoon worden uitgegeven. Tot tijd en wijle dat dit geschiedt, moet

1 Volledigheidshalve moeten hier nog worden vermeld zijn bijdragen aan wetenschappelijke tijdschriften, als *Englische Studiën*, *Neophilologus* en *English Studies*.

een definitief oordeel over Prick van Wely als taalvorser worden opgeschort.

Niettemin kan men wel een voorlopige balans opmaken, die later zo nodig herzien kan worden. De lexikograaf ziet de taal als veelheid. Zijn aandacht bepaalt zich in hoofdzaak tot het enkele woord, en wanneer hij een vertaalwoordenboek samenstelt, tot de equivalenten in twee of meer talen, 'Das geistige Band' komt voor hem eerst in de tweede plaats. 'Juist door mijn nauwlettend toekijken op kleinigheden heb ik iets van het Engelsch geleerd, op kleinigheden komt het in de philologie, en vooral in de lexicographie het allermeest aan' - aldus Prick van Wely in een reeds aangehaald schrijven van 1904. Ook de syntacticus ziet nauwlettend toe op kleinigheden, doch in tegenstelling met de lexikograaf gebruikt hij ze als bouwstoffen voor zijn syntheses; de details zijn voor hem middel, voor de lexikograaf zijn ze doel. Synthetisch taalgeleerde was Prick van Wely niet. Hij was kritisch, ijverig, een onvermoeid snuffelaar, een kanttekenaar bij uitnemendheid, nooit volkomen bevredigd door de resultaten van eigen werk. Twee van zijn uitingen typeren hem: '... menschen, die zich met zulk ondankbaar en nooit algeheele bevrediging schenkend of definitief afgedaan koeliewerk als het schrijven van een woordenboek belasten ...' (Inleiding Viertalig Hulpwoordenboek, 1910); en: 'Ik heb gezocht en gevraagd in ons land, in België, Frankrijk, Zwitserland, tot men er beu van werd, en nog ben ik niet geheel voldaan'. (Voorrede Fransch Handwoordenboek 2^e deel, 1925). Hij zag de taal, men zou haast zonder overdrijving kunnen zeggen het leven, *sub specie lexicæ*.

Toen hij in 1921 voorgoed uit Indië terugkeerde, vestigde hij zich eerst weer in Maastricht, doch vertrok weldra naar Nijmegen. In 1924 werd hij hier benoemd tot assistent voor het Engels aan de inmiddels opgerichte R.K. Universiteit. Slechts een jaar heeft hij deze betrekking mogen vervullen.

In de zomer van 1925 trad hij op als gekommitteerde bij de eindexamens der Hogere Burgerscholen. Na afloop van deze examens nam hij, evenals vorige jaren, deel aan die voor de lagere en middelbare akten Engels. In Augustus vertrok hij naar Londen en Parijs. Gedurende deze reis begon hij zich onwel te gevoelen, en keerde ziek naar huis terug. Na enige weken van bedlegerigheid werd een operatie beproefd, die echter niet meer mocht baten. Hij bracht de eerste maanden van 1926 thuis door, onder steeds heviger pijnen voortwerkend aan zijn woordenboeken. Toen in het voorjaar het nieuwe R.K. Ziekenhuis te Nijmegen werd geopend, werd hij als eerste patient opgenomen. De schrijver van dit levensbericht bezocht hem daar veertien dagen voor zijn dood. Op een tafeltje nabij zijn ledikant lag de juist verschenen nieuwste druk van Ten Bruggencate's Engelsch-Nederlandsch Woordenboek.

Hij ontsliep de 18de Junie 1926.

Nijmegen.

R.W. ZANDVOORT.

Levensbericht van C.S. Adama van Scheltema.

Een levensbericht zooals het in deze reeks past behoeft, ook al geldt het een dichterleven, geen karakteristiek te geven van den kunstenaar en zijn werk; de plaats te bepalen die dit heeft ingenomen in de Nederlandsche letterkunde en de waarde daarvan voor de Nederlandsche beschaving, blijft voorbehouden aan een lateren literatuur- en cultuurhistoricus. Slechts mag deze verwachten hier eenige gegevens te vinden die hem bij zijn onderzoek wellicht van dienst kunnen zijn; gegevens, vooral, die iets kunnen bijdragen tot de kennis en het begrip van 's dichters ontwikkeling, voorzoover deze niet, wat de hoofdzaak moet blijven, uit zijn werk is af te leiden. Ligt het in deze opvatting van een levensbericht opgesloten dat de nadruk gelegd wordt op de periode die aan dit werk voorafgaat, - dit moge tevens verklaard worden uit de omstandigheid dat schrijver dezes juist met het jeugdleven van den dichter het meest vertrouwd is.

Carel Steven Adama van Scheltema, naamdrager van zijn grootvader die als dichtlievend predikant en philantroop eenige bekendheid genoten heeft in christelijke kringen, is den 16^{den} Februari 1877 geboren als oudste kind van Frederik Adama van Scheltema, en Hinne Lulofs, de laatste behoorend tot een welbekend Amsterdamsch koopmansgeslacht. De vader¹ was aanvankelijk bestemd geweest voor het predikantsambt, maar als zooveel gedurende de opkomst van de moderne theologie in ons land tot het inzicht gekomen, hij reeds aan het eind van zijn academische studie, dat hij met het meedeelen van de resultaten der bijbelkritiek van den kansel noch de gemeenteleden zou kunnen stichten noch zich zelf bevredigen; een werkkring die hem beter gelegenheid gaf voor de ontplooiing van zijn velerlei gaven had hij gevonden in het wetenschappelijk boeken-antiquariaat van Frederik Muller.

1 Een kort levensbericht van dezen vindt men in den jaargang 1900 van deze reeks, opgesteld door R.W.P. de Vries.

Het zal in dit gezin als vanzelfsprekend beschouwd zijn dat de oudste zoon voor eenig liberaal beroep op het gymnasium zou worden voorbereid. De ouders konden niet weten - en althans de vader heeft ook later nooit recht beseft - dat deze schooltijd voor hun jongen een lijdensperiode zou worden waarvan de bittere herinnering nooit geheel is uitgewischt. Het ontbrak hem allerminst aan verstand in het algemeen; - de wiskunde en wat die jaren een leerling van de -afdeeling van de natuurwetenschap moest kennen leverde hem geen bijzondere moeilijkheden op -; maar deze woordkunstenaar miste geheel en al die begaafdheid voor taal waardoor men zich licht aan een afwijkende uitdrukkingwijze aanpast, of ook maar het woordbeeld gemakkelijk zich inprent¹. Het leeren verstaan van een Griekschen of Latijnschen volzin bleef een tergende kwelling; wat losse woorden nam hij veelal als uitgangspunt om verder verband daartusschen te fantaseeren; maar hier, als wel steeds in het schoolbedrijf, schenkt de gave der verbeelding uitsluitend verdriet. Het onafgebroken worstelen met den raadselachtigen vorm zal mede kunnen verklaren waarom de inhoud hem weinig heeft gezegd, noch de poëzie, ook Homerus niet, noch het proza, dat hij toch in zijn eigen taal zoo hartstochtelijk koesterde; de klassieken hebben, anders dan bij Gorter b.v. en Kloos, geen invloed gehad op zijn letterkundige ontwikkeling; wat hij later van de Ouden bewonderde heeft hij gedurende zijn verblijf in Italië, vooral in de musea van Rome, leeren kennen. Het eenige dat hem aan de antieke letterkunde steeds hield verbonden, was zijn voorliefde voor spreukenwijsheid; zekere levenswaarheden hield hij zich gaarne voor in den bondigen vorm dien eenmaal de Grieken of Romeinen daaraan hadden gegeven.

De belangstelling die de klassieken, op school gelezen, niet konden winnen ging vanzelf en vurig uit naar de modernen die hij daarbuiten leerde kennen. De letterkundige vereeniging van de jongens der hoogere klassen hield vergaderingen waarop zich in deze jaren, door lezing en verhoog, een bewondering uitte voor de verzen en het proza van de Nieuwe Gids, te hevinger, doordat zij door het geslacht der volwassenen, waartoe ook de leeraren behoorden, niet werd gedeeld. De vereeniging bezat een eigen boekenverzameling, die het bestuur zonder eenige censuur van het schoolgezag beheerde en aanvulde; zoo kwam deze ook b.v. de Fransche naturalisten te bevatten. Niet de geringste harer werkzaamheden was de uitgave van een veertiendaagsch orgaan, voor alle gymnasiasten in den lande bestemd en *Vox Gymnasii* geheeten, waarin de letterkundige voortbrengselen der leden ook aan lezers konden worden voorgelegd. Aan een jongen met

1 Het is hier misschien de plaats om aan te tekenen dat de latere schepper van zooveel zangerige liedjes zijn leven lang zoo al niet ongevoelig dan toch onverschillig gebleven is voor muziek.

literaire behoeften en verlangens kan zich geen gunstiger omgeving aanbieden; het bittere was echter dat een volop genieten van het gebodene hem ontzegd werd door zijn angst voor de school die hem dwong, met een zelftucht en plichtsopvatting als hem steeds eigen zouden blijven, vóór alles voort te zwoegen aan zijn dagelijksche huistaak. Voor het lezen van een boek of tijdschrift kon hij zich zelden tijd gunnen; met een bijna onnatuurlijk zelfbedwang vergenoegde hij zich ermee dat een vriend hem den inhoud vertelde of een enkel brok voorlas. Alleen het genot van het schrijven heeft hij nooit aan de school geofferd, daartoe is de drang hem steeds te machtig geweest. Toevallig is een schetsje bewaard dat hij als twaalfjarig kind had aangeboden aan een huisvriend-redakteur ter plaatsing in het Zondagsblad van het Nieuws van den Dag; aan het begin van zijn tweede gymnasium-jaar zette hij het dagboek op dat hij een groot deel van zijn leven zou bijhouden; vele jaren was het bijna uitsluitend gewijd aan steeds weer nieuwe ontleding van eigen aandoeningen en gevoelens, uitstortingen van zijn pijnigende zwaarmoedigheid. Nauwelijks in karakter hiervan verschillend zijn de talrijke brieven die hij in vakanties tot afwisseling van schoolwerk en verlichting van zijn onlustgevoelens aan een vriend schreef. Meer bewust literair naar den vorm werden de oefeningen die bestemd waren voor de Vox, waarmee zijn openbare loopbaan als schrijver begint.

Het is geoorloofd den aanvang daarvan hier te plaatsen, omdat kennis van de eerste uitstortingen in den jongenstijd bij Scheltema meer dan elders onmisbaar is voor een goed begrip van zijn latere ontwikkeling. Het is misschien reeds de moeite waard op te merken, vooreerst, dat de dichter Adama van Scheltema al de jaren van zijn jeugd zijn geheele liefde toegewijd heeft aan het proza; in het laatste stukje dat hij als gymnasiast schreef wees hij de gedachte aan het schrijven van poëzie nadrukkelijk af; aan zijn eersten bundel 'Een weg van verzen' die in 1900 verscheen, is geen enkel gedicht voorafgegaan dat als vooroefening kan worden beschouwd.

Merkwaardiger echter is zijn klaarlijklijke en bewuste afkeer, in dien tijd, van het leven in de natuur. Bijna iederen zomer brachten zijn ouders met hun gezin buiten door; met toenemende tegenzin onderwierp hij zich aan deze afwezigheid van zijn hartstochtelijk beminde stad. Zeker werkte hier sterk mee dat de eenzelve jongen weinig gevoelig was voor het familieleven. Verdroot het zijn moeder, die voor haar oudste kind een bijzondere liefde had, dat hij 'zoo weinig van zijn jeugd geniet', zooals zij eenmaal over hem klaagde, - voor den bedrijvigen vader bleef de overgevoelige jongen een gesloten boek; tusschen dezen moeilijken school-leerling en den vlug-verstandelijken erudiet is een innige verhouding uitgebleven. Maar hierin vergiste zijn moeder zich niet toen zij aantekende: Carel is nu eenmaal geen buitenmensch:

want zelf schreef deze: 'ik haat de natuur, omdat ik niet van de stad kan scheiden; de natuur is slechts mooi door een spoorraampje'.

Maar belangrijker dan dit ontbreken van een gevoel dat later voor den dichter bijna het kenmerkendste zou zijn, is iets positiefs, de geest waarmee alle uitingen zijn doordrenkt. De letterkundige kritiek heeft Scheltema meer dan eens als den 'blijmoedigen' dichter gekenschetst; en toen in zijn latere bundels de speelsche toon verbleekte tot den lichten van den weemoed heeft zij zich daarover verbaasd of verontrust. De werkelijkheid is dat hiermee een stemming bovenkwam, die tot het innigste van zijn wezen behoorde en die slechts door uitzonderlijk gelukkige omstandigheden, - doordat zijn gemoed en geest vervuld waren met den levenstroost van het socialisme, en zijn bestaan verhelderd door een aan den dichter volkomen toegewijde levensgezellin -, vele jaren lang teruggedrongen was. Scheltema was een melancholicus. Het gevoel dat het zevenjarig kind 's avonds uit zijn bedje dreef naar de huiskamer om daar zijn moeder met hooge kleur te verzekeren dat het leven vervelend was en niet langer uit te houden, deze levensonlust, dien hij in zijn groeijaren ontledend heeft verhevigd tot de scherpste smart en slechts kon verzachten door het bitter genot der beschrijving, deze zwaarmoedigheid is nooit geheel voor een rustige en duurzame levensaanvaarding geweken. Het teekent de gemoedsgesteldheid van den schrijvende gymnasiast dat zijn proza veel minder den invloed vertoont van Van Deysse, wiens woordkunst zooveel jongeren beheerscht heeft, dan van den armer begaafden dokter die, schreiende om 's menschen leed en uit eigen zwaarmoedigheid, door de straten van Amsterdam reed: Zuster Bertha van Aletrino was geest van Scheltema's geest. En de uitingen daarvan verschillen ten eenenmale van den vagen weemoed die in de overgangsjaren zoo menige jongensziel week maakt.

In 1896 maakte een geslaagd eindexamen een eind aan de lijdensperiode van het gymnasium; voorloopig was dit negatieve het belangrijkste: hij zou nu kunnen leven zonder de beklemming van den angst voor het schoolwerk en voor het daarover uitgesproken oordeel, die al zijn dagen en uren had vervuld met bitterheid. De ontspanning van een reisje door Duitschland, - het land dat hij steeds is blijven bewonderen met wat hij zelf noemde zijn 'märchenverliebt en oud-romantisch hart', - stelde hem open voor steeds ongeduldiger geworden verwachtingen van de vrijheid en uitbundigheid van het lokkende studentenleven; hij hunkerde naar de uitgelatenheid van het festijn-genot, dat de warme gezelligheid van een kleinen vriendenkring zou afwisselen.

Van de eerste kon hij later slechts met afschuw spreken. Ondanks het vaak eenigszins kunstmatige der studentenopwinding zijn de meeste jonge menschen eenvoudig genoeg van geest om

van de uitspattingen hunner feestpret een natuurlijk genot te ondervinden; bij Scheltema, die voor alles bedwelming zocht van de melancholie die al zijn stille oogenblikken besloop, was de woeste hevigheid waarmee hij het roesleven najoeg te opzettelijk om aan zijn zich-zelf steeds waarnemenden en ontledenden geest eenige volle vreugde te schenken of blijvende verfrissing na te laten. Door het ontbreken van de gulle vroolijkheid kon hij niet zijn, waarvoor vele andere eigenschappen hem zouden hebben voorbeschikt, een 'getapt' student; een gemakkelijken omgang buiten den kring van dagelijksche vrienden verhinderde een innerlijke verlegenheid die hij nooit geheel overwonnen heeft, ondanks een dapper doorgezette durf om belachelijk te zijn: de echt-Hollandsche vrees hiervoor hoonde hij zijn leven lang. Maar geëerd was hij om zijn velerlei begaafdheid, ook bij de velen met wie hij geen omgang had; en wie hem in zijn omgeving voor zijn kunstenaarskwaliteiten slechts een vagen eerbied toedroegen en van verre bewonderden, konden hem gemakkelijk waardeeren om zijn humor; zijn uitnemend vermogen om vernuftig te improviseeren veroorloofde hem het uitspreken van menigen schitterenden toast. Zagen zijn vrienden hierin een erfenis van zijn vader, niet minder in het talent waarmee hij verhalen van gebeurtenissen of gebeurlijkheden met kostelijke gebaren en gelaatsuitdrukking kon voordragen.

Van veel meer beteekenis dan het studenten-bestaan, zijn pret en zijn werken te zamen, is voor hem geweest de dagelijksche en nauwe omgang met enkele vertrouwde makkers. Scheltema, die in zijn jonge jaren aan iedere schakeering van verliefdheid vreemd gebleven is, legde heel de drift van zijn naar uitstorting en koestering hunkerend hart in zijn vriendschappen. Trof hij onder zijn kameraden er een die, eerst voor zijn aandoeningen, later ook voor zijn gedachten, meegevoel had of begrip, dan ontstond bij hem een innige vriendschap die vaak - maar niet langen tijd - doorgloeid werd door een perkenlooze vereering. De anderen mochten, terecht, van meening zijn dat hij daarbij het gevende deel was, zelf heeft hij te kennen gegeven dat hij 'met elk van zijn vrienden gewoekerd' heeft. Werd hij aanvankelijk en zonder dat hij zich daarvan rekenschap gaf, gedreven door de behoefte aan warmte en troost, later zocht hij bewust naar door eenvoud en verstand sterke figuren die hem vertrouwen in eigen vermogens en verheldering van inzicht konden geven; soms ook verontmenselijkte zijn belangstelling zich tot die van den naturalistischen kunstenaar op zoek naar een voorwerp van waarneming. In den kring van vrienden, waartoe hij behoorde¹, werd het leven, ook het geestelijke, met

1 Men moet het den opsteller van dit levensbericht niet als een verzuim aanrekenen, indien hij nalaat hier namen en verdere bijzonderheden betreffende nog levende tijdgenooten te vermelden.

hartstocht geleefd; en er is wel niemand onder hen die niet veel van zijn vorming aan het even warme als leerzame verkeer van die jaren dankt. Echter zal geen er aanspraak op kunnen maken duurzaam richting te hebben gegeven aan zijn leven, nog minder invloed te hebben geoefend op zijn kunst. Toen hij zijn eerste vers voorlas aan zijn toenmaals besten vriend, was de eenige weerslag een betuiging van oprechte teleurstelling dat hij, de proza-schrijver, zich zoo sterk vergissen kon in zijn talent. Dat ook de overigen, en later, aan zijn poëzie die waardeering en bewondering onthielden, waaraan wel ieder kunstenaar behoefte heeft, was voor hem een gerechtvaardigde reden tot gekrenktheid, die hij soms hard en bitter aan de schuldigen kenbaar maakte.

Bij zijn komst aan de universiteit liet Scheltema zich inschrijven als student in de medicijnen. Aan de studie der letteren heeft hij uiteraard geen oogenblik gedacht; hij zou dan leeraar moeten worden en terugkeeren naar wat hij zijn leven lang met afschuw is blijven gedenken, de school. Tot de dokterspraktijk lokten hem allerlei romantische verwachtingen van zijn melancholische ziel. Hij noemde zichzelf in een brief uit dien tijd 'voor andere menschen dan die waarvan ik veel houd een steenkoude egoïst'; maar hij zou om zijn patienten ook niet geven als persoon, maar als zieke, en weer niet uit wetenschappelijke belangstelling, maar 'de menschen zijn altijd veel mooier en inniger wanneer ze hulpeloos en ziek zijn'. Hij droomde zich als met blijheid verwachten trooster rondgaande door armelijk verlichte krotten, vertrouwen opwekkend terwijl hij zichzelf ellendig voelde, en zijn 'verlaten ziel zou meetrillen met de ontroering van elke smart en elke vreugde'. Verwekker van zijn aandoeningen - zoo zag hij de wereld om zich heen, ook voor de toekomst in zijn werkring.

Tot de aanraking met zijn eigenlijke vakstudie is hij nooit gekomen; wel heeft hij nog op den gebruikelijken tijd, van zijn plezierleven terugkeerend tot den plichtsijver en de werkdrift die tot het meest eigenlijke van zijn wezen behoorden, het eerste examen afgelegd, het toenmalige propaedeutisch (5 Juli 1898). Daarna dacht hij steeds minder aan het voortzetten van de studie; sterker trok hem de beroepsmatige beoefening van de kunst, toen echter nog niet van de literatuur, - geen versregel had hij nog geschreven, - maar van het tooneel.

Van Scheltema's sterk mimisch vermogen werd hiervóór gesproken; reeds in zijn gymnasiastentijd had hij daarvan ook op de planken aan velen het bewijs geleverd: bij een vertooning van Hooft's *Granida* - de keuze van dit ondramatische spel openbaart de voorkeur voor klankrijke verzen die vele jeugdige bewonderaars van de Nieuwe-Gidslyriek toenmaals vervulde - stak hij opvallend uit boven de meeste van zijn schutterige en zangerig-dreinende kornuiten. Als student was hij spoedig in de

gelegenheid om met het ontdekte talent te woekeren en de aandacht te trekken. Toen in 1898 de Amst. Stud. Tooneelvereeniging zich voorgenomen had den Bourgeois-gentilhomme op te voeren en als leider daarbij Crispijn Sr. had aangezocht, vroeg deze aanstonds voor de rol van Covielle den student die het jaar te voren in Shakespeare's Much ado about nothing den Benedict had uitgebeeld. Door zijn successen, - zijn fijn spel werd algemeen bewonderd - gezaghebbend geworden in het beslissende bestuur, koos hij zich voor het volgende jaar den Richard III uit; in de studie voor deze rol rijpte het plan om zijn toekomst aan het beroepstoneel te verbinden. Den ochtend na de opvoering (13 April 1899) legde hij zijn vader zijn wensch en plannen voor; met een bezwaard hart gaf deze zijn toestemming; hij moest Carels talent erkennen, maar vreesde onder meer dat de behoefte aan toejuichingen een te krachtig element vormde in het genomen besluit; inderdaad welk kunstenaar geniet zijn succes zoo onmiddellijk en zoo hevig als de uitvoerende?

Met de verbintenis aan de Nederlandsche Tooneelvereeniging begon een geheel nieuw leven; bij gelegenheid van de Alkmaarsche kermis mocht Scheltema (op 27 Aug. 1899) de hoofdfiguur, die den ganschen avond vooral door het wit van zijn oogen indruk maakte, de weinige, even indrukwekkende als troostvolle, woorden toevoegen: 'de doornen des levens zullen eenmaal in rozen verkeeren', en voor deze eenige prestatie een uitbundig applaus oogsten van de opgekomen vrienden; het zou het eerste en laatste zijn dat zijn acteurs-aspiraties beloonde. Want de ontgoocheling liet niet lang op zich wachten. Zij werd niet gebracht door de noodzakelijkheid van het harde en vermoeiende leven dat een veel reizende tooneeltroep gedoemd is te leiden; zijn athletisch lichaam bleef tot gymnastische krachtproeven in staat die hij met genoegen aan zijn omgeving vertoonde. Hij zou niets van een tooneelspeler in zich gehad hebben, wanneer de kale pakhuiskamer waarin de repetities gehouden werden hem reeds had ontnuchterd. Zelfs noemde hij het aanvankelijk 'heerlijk' zich klein te voelen bij de schuldige onderdanigheid aan den 'baas' die ieder met 'je' aansprak, in ons land onfeilbaar criterium van meerderheidsgevoel. Meer hinderde hem de stroeve omgang met zijn nieuwe kameraden die niet aanstonds in staat waren den aristokratischen indringer wiens ander levensplan zij zich goed bewust zullen zijn geweest - hier wordt gesproken over toestanden en verhoudingen van bijna dertig jaar geleden - als een der hunnen te bejegenen en hun gezindheid soms door smakelooze plagerijen en naamloos deden blijken. Maar dat hem bijna niets anders en zwaarders opgedragen werd dan het zwijgend binnenbrengen van een brief of de luidruchtige aanvoering van een oproerige bende, verdroeg zijn eerzucht niet lang; na eenige maanden gaf hij, teleurgesteld en verbitterd, zijn plan op om eigen leed en leven te verbergen en te uiten in de vermomming van het gespeelde.

De noodzakelijkheid om zich voor te bereiden voor een werkkring waardoor hij later in zijn onderhoud zou kunnen voorzien bracht hem er toe dit in een anderen tak van het kunstbedrijf te zoeken. De belangstelling in oude schilderkunst, bij een jongen geboren in het huis Frederik Muller niet verwonderlijk, was reeds in zijn vroege jaren door buitenlandsche reizen onder leiding van zijn vader levendig gehouden, en later door trouw bezoek aan tentoonstellingen in Amsterdam ook tot moderne kunst verwijd; zoo kwam hij er toe een plaats te vragen en te krijgen in de schilderijen-afdeeling van de Amsterdamsche firma Van Gogh, om daar voor den kunsthandel te worden opgeleid; hij stelde zich voor dat hem bij het verkeer met het publiek dat hij zou moeten rondleiden zijn tooneeltalent nog te studeeren zou kunnen komen. Het is niet waarschijnlijk dat hij bij dit bedrijf bevrediging zou hebben gevonden; maar de proef is nauwelijks ernstig genomen. Den 8sten Dec. 1899 overleed zijn vader; daardoor kreeg hij de beschikking over een klein vermogen dat hem voorloopig in staat zou stellen zonder de zorg voor zijn levensonderhoud uitsluitend aan zijn letterkundige verlangens, die de laatste jaren steeds brandender waren geworden, te voldoen.

Onder al de wisselingen van leven als fuivend student, onaanzienlijk komediant en gejacquetteerd kunstverkoopersmaatje bleef hij aan één zaak onafgebroken en taai werkzaam, de voorbereiding van zijn schrijversloopbaan. Van de velerlei vage plannen had een enkel meer vasten vorm aangenomen: hij zou een roman schrijven over zijn studentenomgeving, de triestige verwording van een braven provincialen gymnasiast in het Pijp-leven van de hoofdstad; daarvoor verzamelde hij, naar naturalistisch voorschrift, onder meer de talrijke slang-uitdrukkingen, in de studentenwereld min of meer kunstmatig in leven gehouden, om zijn boek de gewenschte couleur locale te geven. Bijna iederen dag groeide de hoeveelheid aantekeningen over al wat hem in hetgeen hij waarnam, afluisterde of las, aanwinst toescheen voor zijn menschenkennis; zijn dagboek werd in deze jaren voornamelijk documentatie-schrift voor later werk, zijn omgeving, het leven ook van zijn beste vrienden, schrijversprooi. In werkelijkheid maakten zijn nog steeds van melancholie aangevreten ziel en het kwellend besef van zijn stuurloosheid te midden van het hem met verbijstering slaande leven hem ongeschikt voor de, zij het dan meest schijnbare, objectiviteit van het naturalisme. Mocht hij zich al bij zijn onafgebroken zelfontledingen soms weten te verheffen boven 'het kleinzielig getob over gefantaseerde smartelijkheden', de behoefte, die ook den lateren lyrischen dichter nooit zou verlaten, aan een vast steunpunt, vanwaar hij de woelige wereld en zijn niet minder onrustige hart begrijpend kon beschouwen, belemmerde den groei van zooveel zelfvertrouwen als onmisbaar is voor het aanvatten

van alle grooter werk. Hoe hij in zijn jachtend zoeken naar zekerheid de levensbeschouwing vond die hem deze zou schenken, - om dit te begrijpen moet men zich iets van de geestelijke sfeer voor oogen houden van dat deel der Amsterdamsche studenten waarin Scheltema, ontvangend en gevend, leefde.

In 1894 had de oprichting van de Sociaal-demokratische Arbeiderspartij aan de Nederlandsche arbeidersbeweging, voorzoover zij socialistisch was, het karakter van enkel opstandigheid ontnomen en een theoretischen grondslag voor stelselmatige kritiek geschonken, die zich moest uitspreken in het Parlement. Het voor allen verrassend succes bij de Kamerverkiezingen van 1897 geogst, had een sterk verhoogde belangstelling ten gevolge ook in de kringen van 'intellectueelen', waardoor anderzijds bij de leiding der jonge partij de begeerte werd gewekt om aanhang te winnen onder de studenten. In den cursus 1897/98 lieten enkele harer voormannen voor dezen buitenlandsche sociaaldemokraten optreden, en niet zonder gevolg; in 1898 werd in Amsterdam opgericht het Socialistisch Leesgezelschap (steeds S.L. genoemd) welks leden meerendeels studenten waren; de vereeniging deed een portefeuille rondgaan met socialistische brochures en tijdschriften, onderhield korten tijd een leeszaal waar men een groot deel der Nederlandsche en buitenlandsche arbeiders-pers, ook van de vakbeweging, kon inzien; maar verwekte het meeste gerucht door de lezingen die zij door voor- en tegenstanders van het socialisme, maar steeds over dit onderwerp, deed houden. Het volgde uit den aard dezer intellectueelen-beweging - die behalve onder de Amsterdamsche en onafhankelijk van deze ook bij de Delftsche studenten veel geestdrift wekte - en hing samen met de machteloosheid van het socialisme in de praktijk der politiek, dat vooral vraagstukken van algemeenen aard aan de orde waren. De geestelijke raadsman der Duitsche sociaaldemocratie, Karl Kautsky, die ook op de Nederlandsche van overwegenden invloed geweest is, verklaarde behalve in Rusland nergens zooveel theoretische belangstelling te hebben aangetroffen als in ons land. Het Amsterdamsche Studenten-weekblad *Propria Cures* had een rubriek Socialisme ingericht, waarvoor geen vergaderingverslag te lang was en die daverde van strijdlust.

Natuurlijk was de kring waarbinnen dit nieuwe leven werd geleefd en gevolgd - men moet zich steeds in acht nemen om naar de hevigheid harer uitingen den omvang en aanhang eener beweging af te meten - in werkelijkheid klein; maar daarin bewoog zich ook Scheltema. In 't bizonder één vriend voor wien hij de hoogste bewondering koesterde sprak hem lange avonden met schitterende oogen over het heerlijk ideaal waarin hij zijn geluk had gevonden; over den strijd voor de verheffing der arbeidersklasse en de leer der sociaal-demokratie die haar daarbij de overwinning verzekerde. Licht ontvankelijk was Scheltema niet. De tegenwerpingen van zijn verstand tenslotte als zwak

erkennende, bleef hij weerstrevig met zijn gevoel. Hij was een aristokraat van geest, bovendien schuchter in het verkeer met vreemden, van de massa had hij den afkeer zijner geestelijke standsgenooten, met politiek zich nooit bezig gehouden. Maar vooral hij was in de kunst, die bij uitsluiting van al het andere zijn denken en voelen bezighield, geheel een kind van de Nieuwe Gids, individualist ook naar de leer. Zou de nieuwe gedachte bruikbaar zijn voor zijn leven en kunstbedoelingen? - met dit onderzoek hield hij zich wroetend bezig; eenige opstellen in de *Propria Cures* (jaargang 1898/99), behalve zijn brieven, geven daarvan blijk.

Een zeer bijzonder kenmerk van de socialistische beweging in Nederland heeft hem uitkomst en helderheid gebracht; in geen land zoo sterk als het onze is zij aangehangen en verdedigd door letterkundigen: F. van der Goes en P. Wiedijk ('Jan Saks'), naar geest en schrijfwijze issus de Huet, schreven artikelen over politiek en staathuishoudkunde die vaak ook met andere belangstelling dan voor den inhoud werden gelezen. Veel meer van beteekenis was de omstandigheid dat juist in deze jaren de bijna volstreckte en daardoor te meer raadselachtige verdorring van de Nieuwe Gids-letterkunde zich onmiskenbaar en bitter pijnlijk aan haar vurige jonge bewonderaars openbaarde. En niet aan deze alleen. Enkele van de grootste dichters zelf, Herman Gorter en Henriette Roland Holst, hadden zich in 1897 aangemeld als lid van de S.D.A.P.; in het maandschrift *De Nieuwe Tijd*, waarvan de redactie door hen beiden met v. d. Goes werd gevormd, gaven zij zichzelf en anderen rekenschap van de ontwikkeling die zij hadden doorgemaakt. Vooral de artikelen die de eerste in den tweeden jaargang (1897/98) begon, 'Kritiek op de Literaire beweging van 1880 in Holland', maakten op sommige jongeren diepen indruk, door de vragen die de schrijver daarin met de hem eigen eenvoud en stelligheid beantwoordde: 'Hoe komt het dat Kloos geworden is een tweede Bilderdijk, even groot van gebaar, maar even leeg aan klaar gevoel? Hoe komt het dat Verwey zijn heldere visioenen, zijn klare, weldoordachte, kerngezonde aandoening verloren heeft en na 1889 nooit meer iets schoons heeft gemaakt? Hoe komt het dat ik mijn rijkdom verloren heb, mij nolens volens heb moeten overgeven aan een armoedig realisme, en mij, om niet onder te gaan heb moeten vastklampen aan de abstractie van het leven?' Het betoog ter verklaring, die gezocht werd in den strijd tusschen het kapitalisme en het proletariaat, tusschen welke machten 'onze kunst stierf aan leegte, aan gebrek aan stof', behoeft hier niet uitvoerig weergegeven te worden. Van groote beteekenis was het stelling kiezen tegenover het individualisme van zijn vroegere kunstmakers. 'Poëzie is als de bloem die barst, poëzie ontstaat, wanneer het lichaam zoo ontroerd is, dat de ontroering zich oplost in, een uitweg zoekt door de spraak. Maar

poëzie richt zich ook tot de hoorders, zij ontstaat ook door de behoefte aan mededeeling, zij wil anderen doen lijden wat zij zelf geleden heeft' Zij 'is dus niet alleen de belichaming van een persoonlijk gevoelsleven, maar ook de belichaming van het gevoelsleven van vele mensen, van groepen van mensen, van geheele maatschappijen of deelen er van. Poëzie is het beeld van het gevoelsleven van een tijd zooals het in een aantal menschen is' 'Dus de dichter van onzen tijd moet zich bij het volk voegen'.

De lezing van dit opstel was voor Scheltema een openbaring en een verlossing. 'Dat de Nieuwe Gids-kunst en het socialisme onverbiddelijke vijanden moesten zijn heb ik steeds zeer scherp gevoeld, maar eerst nu door Gorter en Roland Holst *begrepen*', schreef hij zelf kort daarna. En verheldering was niet het eenige dat de uitstorting van hun biecht bewerkte; hij las ze 'met soms een kleur van groote vreugde', 'voor het eerst kreeg ik tranen in mijn oogen bij het *sentiment* van het socialisme'. En zijn bekeering - zoo mag men de uitgebarsten omkeer noemen - verwekte een nieuwe functie: 'bij dat nieuwe leven dat ik in mij voelde groeien, maakte ik verzen'. Scheltema was socialist geworden en daardoor dichter. Men heeft opgemerkt dat het geloof van velen zich niet zoozeer kenmerkt door bereidheid tot den dienst van hun God, maar veeleer berust op de verwachting dat God hen zal dienen, zij het op de meer verfijnde wijze dat hij hun vrede in het gemoed zal schenken. Scheltema is tot het socialisme gekomen niet om de arbeiders of de wereld te dienen, maar om zijn eigen ziel te redden en zijn kunst. 'Zonder het socialisme zou ik zijn ondergegaan', meende hij zelf.

Daarmee is niet gezegd dat zijn ploeterende geest nu ook aanstonds en volkomen tot rust gekomen was en overgegeven aan een vredig geluk. 'Als een gebocheld bourgeois socialist geworden is', zoo verklaarde hij zich dit zelf, 'valt zijn bochel niet af als rotte vrucht'. In 't bijzonder ook de behoefte om zichzelf en anderen rekenschap te geven van alles wat zijn ziel doorlaaide joeg hem voort tot lezen en ontleden; een bundel opstellen werd voor den druk gereed gemaakt met een uitvoerige inleiding, die 'Maatschappelijk kunstcredo' heette. De eerste ontgoocheling was dat geen uitgever het met den gesjeesden student en gesjochten tooneelspeler wou wagen. Erger was, naast den angst dat zijn zwakke zenuwen hem konden gaan begeven, de twijfel aan het vermogen om vorm te geven aan alles wat hij wilde uitdrukken; 'soms denk ik wel eens aan de helsche martelingen van het rampzalige halfgenie Claude uit l'Oeuvre, die een wereld van schoonheid in zich voelde - en toch die schoonheid niet bij de gouden vlechten ving'.

Aan het einde van dit stormachtige jaar overleed Scheltema's vader, waardoor hij van de zorg voor een toekomstige broodwinning ontheven werd; met de directness die hem steeds eigen

gebleven is, zou hij later getuigen: 'het socialisme en de dood van mijn vader hebben mij vrij gemaakt'. In 1900 kon hij zijn eerste bundel uitgeven 'Een weg van verzen'; de titel wordt in den aanvangszin van de bladzijde ter inleiding, deze alleen reeds uiting van de behoefte om te getuigen, in eenvoudige woorden verklaard: 'Deze verzen zijn mijne geleiders geweest langs den weg die voert van het verstandelijk erkende socialisme naar het geluk eener volkomen overgave'. Weinig minder sprekend heette een jaar later de volgende bundel 'Uit den dool'. -

Zooals reeds aan het begin werd opgemerkt acht de schrijver van dit beknopte levensbericht het niet op zijn weg te liggen een essay te schrijven over het oeuvre van den dichter Adama van Scheltema; hij stelt zich tevreden met de bescheidener taak eenige gegevens aan te dragen voor de kennis van 's dichters levensloop en zijn wendingen wellicht van eenige beteekenis. Daarvoor verdient misschien ook het volgende de aandacht.

De vrijheid, waarvan Scheltema sprak als door hem verworven, uitte zich aanstonds onder meer hierin dat hij de drukke stad, waaraan geen werk hem meer bond, den rug toekeerde, aanvankelijk uitsluitend om in de stilte van het buitenzijn rust te vinden voor bezinning, allermint uit afkeer van Amsterdam, dat hij integendeel nog steeds met een naijverige liefde vereerde. Hoe anders dan te voren keerde hij naar zijn oude sombere kamer terug; 'ik ben teruggekomen als een vreemde, als - om een groot woord te gebruiken - een wereldburger, ik zie liever de straat dan mijn binnenplaats, liever de stad dan de straat, *liever het groote heerlijke buiten dan de stad*'; 'de belangrijkheid van mijn eigen ziel is weggevallen en de liefde voor de natuur staat daar ver boven, als de lucht boven een bloem'. Zoo als uit het nieuwe socialistisch gevoel zijn verzen waren opgeweld, was met het bewustzijn van zijn dichterschap de liefde voor de natuur gegroeid, die de helderste bron voor zijn poëzie zou worden. Naar het hem zelf raadselachtige verband tusschen die nieuwe liefde en het warme gevoel voor de gemeenschap bleef hij zoeken; in een brief aan een vriend beleed hij dat het zwaar en bijna vreeselijk is alléén door de schoonheid van de natuur te gaan; 'de schoonheid van deze wereld is te groot en te diep voor één sterfelijk hart'.

Eenmaal tot de erkenning van zijn aanleg en taak gekomen, heeft Scheltema het grootste deel van zijn tijd buiten en in de eenzaamheid doorgebracht; daar ontstonden in de volgende jaren 'Van Zon en Zomer', 'Zwerwersverzen', 'Eenzame Liedjes'. Voor den opzet van zijn 'Steden'-gedichten bezocht hij Londen, aan welk verblijf hij sombere herinneringen behield, en Dusseldorf. Overigens keerde hij nu slechts weer naar Amsterdam terug om uit te rusten - want ook zijn nieuwe werk putte, zij het dan op nieuwe wijze, zijn zwakke zenuwen maar al te veel uit. 'Als ik een boom, een blad, een wolk, een mensch of wat ook

zie, stuift er een vers, een stukje muziek, een rythme ergens uit mijn hersens ... 't is soms om dol te worden, want het een stapelt zich op het ander'. Maar de aan alle kunstenaars eigen inspanning om van de ondergane schoonheidsaandoening te geraken tot haar vormgeving, - met den zoo velen pijnigenden twijfel aan de mogelijkheid om ooit tot een adaequate uitdrukking te geraken - nam in zijn hoofd een bepaalden vorm van kwelling aan. Zoo als soms historici de verwachtingen, die zij van eenig volk op een bepaalden trap van zijn ontwikkeling koesteren in hun voorstelling, niet anders kunnen zien dan als een taak, dat volk door de geschiedenis opgelegd, zoo beschouwde Scheltema, eenmaal zich van zijn talent bewust geworden, het dichterschap als een roeping, het verzen maken als een plicht; deze opvatting voegde aan de normale spanning nog een ander gevoel van druk toe. De overtuiging dat het dichterberoep een maatschappelijke functie is - uitvloeiSEL zoowel van zijn algemeene wereldbeschouwing als van zijn persoonlijk uitermate sterk ontwikkeld plichtsgevoel, - zou hem zijn gansche leven vervullen met verbittering over het feit dat nu juist aan deze bij uitstek sociale werkzaamheid een stoffelijke belooning nagenoeg geheel onthouden wordt. Hij beoefende het dichten als een vak; in dagelijkschen arbeid gaf hij zich moeite het handwerk daarvan grondig te leeren kennen; niets kon hem dan ook meer grieven dan dat men zijn liederen als losjes opgeschreven stemmingsneerslagen beschouwde, terwijl die uiterste eenvoud in werkelijkheid eerst bereikt werd na langdurige oefening in het beheerschen van zijn instrument, de taal.

Ook toen hij zijn weg duidelijk voor zich zag en alle twijfel aan het bereiken van zijn levensdoel was geweken, verliet hem de behoefte niet zichzelf en anderen rekenschap te geven van zijn plaats in het leven. Geen motto kon hem meer uit het hart gegrepen zijn dan wat hij aan zijn dikke theoretische uiteenzetting meegaf: 'Der Mensch verlangt nach einem verständigen Zusammenhang in seinem Kopfe, damit er einen verständigen Zusammenhang in das Leben bringen könne'. Het 'maatschappelijk kunstcredo', opgesteld in het gistingjaar 1899 maar ongedrukt gebleven, zou negen jaar later in volkomen gewijzigden vorm en vele malen vergrooten omvang verschijnen als 'De Grondslagen eener nieuwe Poëzie', met den uitvoerigen ondertitel die het als strijdschrift moest kenbaar maken: 'Proeve tot een maatschappelijke kunstleer tegenover het Naturalisme en Anarchisme, de Tachtigers en hun Decadenten'. Het overzicht der 'sociaaldemocratische levensbeschouwing' (met inbegrip van de waardeleer!), dat zijn steeds op de afgerondheid van een stelsel doelende geest ook hier onontbeerlijk achtte, zal weinig lezers tot baat zijn geweest; wat de beteekenis is van de geboden poëतिक-in-engeren-zin mogen vakgenooten vaststellen; den indruk dien het boek gemaakt heeft - het was na eenige jaren uitverkocht - zal men moeten

toeschrijven aan de 'afrekening met de tachtigers', die hij zelf als het onderwerp er van aankondigde. Daarom zal het geschrift, bij uitstek leerzaam voor de kennis van Scheltema's literaire smaak en inzicht, tevens en vooral mogen gelden als document voor de kentering in het oordeel over de Nieuwe-Gids-beweging en haar onmiddellijke uitloopers, al zal niemand bij dezen vechter voor eigen doel historische objectiviteit verwachten. De ruwheid van oordeel over werken en mensen, aan wie hij toch voor eigen vorming veel te danken had, heeft hij later zelf betreurd; daarom weigerde hij zijn toestemming tot een noodig geworden herdruk.

De bewerking van de 'Grondslagen' leverde hem voor zijn verder leven nog een geheel andere verheldering en steun dan hij bij het ondernemen daarvan had kunnen vermoeden. Hulp zoekende voor het persklaar maken van zijn boek had hij zich de medewerking verzekerd van een secretaresse; haar naam vindt men op de eerste bladzijde in de opdracht 'aan mijn vrouw Anna Catharina Kleefstra'. Wat een mensch door liefde en toewijding kan schenken aan geluk heeft hij van haar ontvangen.

De eerste jaren van hun huwelijk brachten zij in het buitenland door, meestal voor langeren tijd op één punt gevestigd in eigen interieur. Zoo woonden zij van Oct. 1907 tot April 1909 in Parijs, verbleven daarna tot Januari 1910 in Florence om de rest van dat jaar in Rome door te brengen. Na een verblijf van eenige jaren in München vestigde Scheltema zich, voorjaar 1913, en dit keer voor goed, in Bergen, waar hij op een punt dat hem getroffen had door het prachtige uitzicht een huisje had laten bouwen. In den naam 'De Windroos' vatte hij zijn levensspreuk van die gelukkige dagen samen:

Ik zie naar ieder wind
Op elke verre kust,
Doch in mijzelve vindt
Gij aller streken rust.

Het leven dat hij hier leidde had hij in zijn instinctieve behoefte aan orde ingedeeld met de regelmatigheid van een lessen-rooster; een paar dagen van afwezigheid deden hem reeds onrustig terug verlangen naar zijn schrijftafel. Hij was altijd min of meer bezeten door zijn werk; de strijd tegen zijn zwakke zenuwen - wier gevoeligheid hij allerminst als deugd beschouwde: 'de meeste moderne hondensoorten zijn veel nerveuzer dan wij' - had zijn werkdrijf ingeperkt; zijn angst voor alles wat de stilte en regelmaat kon verstoren heeft hij nooit overwonnen; voor het maken van zijn verzen behoefde hij de volstreekte eenzaamheid, waarvoor hij ook zijn eigen huis ontvluchtte. Een deel van den dag bracht hij lezende door: Balzac bv. en Dostojewsky hadden zijn voorkeur, Anatole France, dien hij overigens bewonderde, stootte hem af door zijn ironie; om een overeenkomstig gebrek aan opbouw kon hij ook Shaw niet zetten; in het communisme zag hij alleen, en

met afschuw, het destructieve en chaotische, dingen die zijn orde-lievende geest met de uiterste felheid haatte. Aan zijn bewondering voor Goethe heeft hij uiting gegeven door de inspanning die hij zich getrooste voor de vertaling van het eerste deel van den Faust. De liefde voor de dichters van zijn jeugd, Lenau en Platen, heeft hij steeds behouden, aanwijzing voor de nooit geheel opgedroogde onderstrooming in zijn gemoedsleven.

In geen tijdperk van zijn leven heeft Scheltema om zijn poëzie de overige belangstellingen van zijn jeugd vergeten of aan andere geestelijke behoeften geheel het zwijgen opgelegd. Met zijn kennis van de beeldende kunst en zijn kostelijke gave van onzwaar betoogen - 'Causerieën' over kunst had hij reeds in *Propria Cures* geschreven - kon het wel niet anders of zijn langdurig verblijf in Italië, voorafgegaan en gevolgd door omzwervingen in vele landen, moest bij hem de gedachte aan het schrijven van een handboek voor vroegere en latere bezoekers opwekken; zoo ontstond het omvangrijke boek over 'Italië, Indrukken en Gedachten', dat met zijn vrijmoedige uitlatingen over de groote werken van sommige beeldende kunstenaars bij de nazaten van deze niet algemeene instemming heeft gevonden. Zijn reeds vermelde behoefte om zich rekenschap te geven van eigen aard en werkzaamheid bracht hem, bij zijn onvrede met de plaats die de kunstenaar in de huidige maatschappij inneemt, tot een historisch onderzoek van het vraagstuk in het algemeen, waarvan de uitkomsten weergegeven zijn in zijn bundel opstellen over 'Kunstenaar en samenleving'. Nog een andere factor dan de reeds genoemde heeft tot het ondernemen van werkzaamheden als deze, die in den regel ver liggen buiten de functie van den lyrischen dichter, gedreven: het gymnasium moge er niet in geslaagd zijn Scheltema's hart en zinnen ontvankelijk te maken voor de schoonheden der antieke literatuur, - het daar ontvangen onderwijs, naast den omgang met in verschillende richtingen studeerende vrienden, heeft hem een stillen eerbied bijgebracht voor wetenschappelijke arbeid, - hij gaf zich steeds veel moeite om de resultaten ook van het natuurwetenschappelijk onderzoek te volgen, - en de niet te onderdrukken begeerte om daaraan, op zijn wijze en naar zijn kunnen, deel te nemen; zoo vond tevens zijn algemeene werkdrift steeds nieuwe bezigheid. Al deze behoeften en begeerten te zamen bewerkten dat de bij alle dichters zich voordoende pauzes in de inspiratie op geheel natuurlijke wijze werden gevuld, en hij wellicht minder dan anderen bezwaken is voor de verleiding om deze te forceeren.

Ook zoo echter was het hem niet gegeven een volkomen evenwicht in leven en werken te vinden en daarmee zich een rimpelloozen gemoedsvrede te winnen. Meer nog dan de zwakte van zijn zenuwen en de nu wel diep weggezakte melancholie kwelde hem in latere jaren de onrust eener nooit geheel bevredigde eierzucht. De sterke en twijfellooze overtuiging dat hij een nieuwe

schoonheid bracht waarvan eindeloos velen zouden kunnen genieten, deed hem steeds hunkeren naar uitbreiding van den kring dien hij bereikte. Zoo was hem de geringe omvang van het Nederlandsche taalgebied een bron van leed, en het streven naar uitbreiding daarvan viel samen met wat hij als een persoonlijk belang beschouwde. De behoefte aan een grooter publiek is één der drijfveeren geweest die hem steeds weer tot werk voor het tooneel spande - een arbeid die enkel teleurstellingen opbracht. Voor het uitwerken van een gegeven handeling kwam zijn tooneelervaring hem te stade en het schrijven van een dialoog kon zijn aanleg niet vreemd zijn; maar vóór alles ontbrak het hem aan de intuïtieve menschenkennis, die voor den dramaturg onmisbaar is; en deze leemte in zijn begaafdheid, indien het mogelijk geweest ware, aan te vullen, had hij zich door zijn teruggetrokken leven onmogelijk gemaakt. Misschien hangt het met zijn aanleg en persoonlijke ondervindingen met het tooneelschrijven samen, dat hij, anders dan de meeste kunstenaars en intellectueelen, groote verwachtingen had van de film.

Men zou kunnen meenen dat hij met recht voldaan moest geweest zijn over hetgeen hij wèl bereikt had: hij wàs de dichter geworden zooals hij eenmaal als het ideaal had gesteld, die gelezen werd in alle lagen van het volk en niet slechts door een kleine schare van letterproevers. Maar het enkele weten van doorgedrongen te zijn tot de velen, verwarmt niet de naar waardeering hunkerende ziel; en het is misschien kenmerkend voor de afwezigheid van alle uitbundigheid bij ons volk dat uit de tienduizenden lezers en lezeressen die zijn verzen genoten, slechts ettelijke malen een spontane uiting hem bereikt heeft; hoezeer hij geliefd was begon hij eerst in het laatste jaar voor zijn dood te ondervinden door de geestdrift waarmee zijn Zondagochtend-voordrachten werden ontvangen. Ondanks den bijval echter der velen bleef het hem grieven of wrevelig stemmen dat de letterkundige kritiek hem vaak zonder diepgaande belangstelling, niet zelden met kwetsende hooghartigheid behandelde en bejegende; hij meende dat zijn werk hem althans op eenig respect aanspraak gaf. Het blijve aan anderen overgelaten aan te geven waarin de verklaring van deze miskenning te zoeken is; hier worde slechts op een omstandigheid gewezen, waaraan zeker bijkomstige beteekenis toe te kennen is, Scheltema's zelfgewilde teruggetrokkenheid. Persoonlijk verkeer met kunstmakers vermeerde hij niet; hij het zocht; zijn onafhankelijk bestaan veroorloofde hem zich de medewerking aan letterkundige tijdschriften te ontzeggen¹, en vooral, onthief hem van de noodzakelijkheid zich naast het scheppen van kunst ook bezig te houden met het beoordeelen van die van anderen. Bewaarde hem dit eenerzijds voor de ont-

1 Zijn redacteurschap van de 'Socialistische Gids' en van 'Orpheus' bracht geen verandering in deze houding.

wikkeling en vertooning van enkele der kleinste en onaantrekkelijkste menselijke eigenschappen, - het plumpe odium theologicum is sedert lang overtroffen door de verfijnder hatelikheden waarmee letterkundigen elkaar in de ziel kerven -, tevens miste hij door deze onthouding den vaak opbeurenden steun der cameraderie.

Het bescheiden vermogen dat hij van zijn vader geërfd had, stelde Scheltema in staat te leven zonder dat hij tot eenigen betaalden arbeid was verplicht. De zorg voor het behoud van deze onafhankelijkheid, die hij te hooger moest schatten doordat hij zich steeds moeilijker in den omgang met vreemden, menschen die hij zelf niet opzocht, kon schikken, leidde er toe dat hij angstvallig voor de instandhouding van zijn stoffelijken bestaansgrondslag waakte, eene verplichting die een van moederszijde geërfd zaken-instinkt hem tot een met genoegen en ernstige aandacht verrichte werkzaamheid maakte. In deze omstandigheden zou de oorlog hem dubbel treffen. Geestelijk werd hij er zwaar door geslagen: als zachtmoedig man, die ernstige pijn van anderen niet zonder ineenkrimpen kon aanzien, werd hij door de eindeloze beschrijvingen van massa-moord met huiverend afgrijzen vervuld; de onafgebroken opwinding van de krantenlectuur pijnigde zijn behoefte aan rust; zijn angst voor geluiden - het geblaf van een hond in de stilte kon hem geheel overstuur maken - werd geprikkeld door het schieten op zee of het trommelvuur dat in Bergen soms hoorbaar was; in zijn instinctieven en hevigen afkeer van alle wanorde zag hij met toenemende haat en vrees den ontstanen en dreigenden chaos. Toen bij al deze kwellingen bovendien een deel van zijn vermogen wegspoelde en hij daarmee den grond onder zijn bestaan voelde wegzinken, geraakte hij besprongen door een nerveuze angst die het ergste deed vreezen. Zijn sterke levenskracht hergaf hem echter na de berusting ook de rust; en reeds eenige jaren voor zijn dood had hij zijn evenwicht grootendeels teruggewonnen; gebleven was slechts het geresigneerde gevoel van het ouder worden dat tot een teruggewende levenshouding scheen te zullen leiden.

Maar ook hiertegen vermande hij zich; geheel nieuw werk nam hij ter hand of vatte hij in het oog; na de voltooiing van 'De Tors' hield hij zich reeds bezig met het ontwerp van een ander uitvoerig dichtwerk; zijn essayisten-arbeid zou hij voortzetten met een boek over Huet; - midden uit zijn herleefde zelfvertrouwen heeft het Lot hem weggenomen, dezen dichter althans goedgunstig besparend af te sterven voor zijn dood. Na slechts enkele dagen van hevige pijnen - voor een langzaam wegwijnen van zijn vermogens was hij zijn leven lang beangst geweest - werd den 6^{den} Mei 1924 het sterke lichaam geveld en sloten de vriendelijke oogen in den sprekenden kop zich voor eeuwig. Op een heerlijken lentedag heeft de aarde, van wie hij zich steeds een deel had gevoeld, haar kostelijk kind weer tot zich genomen.

Aan zijn graf werd meegedeeld dat van zijn bundels 65000 exemplaren waren verkocht - met dit enkele feit is het bijzonder karakter van Scheltema's dichterschap reeds in het algemeen aangewezen. In onzen tijd is het genieten van poëzie een geesteswerkzaamheid geworden waartoe men, naast andere, op school wordt voorbereid en die onder volwassenen de bezigheid blijft voornamelijk van degenen die er zich voor hebben gespecialiseerd; er zijn vakkundige lezers van verzen zooals anderen ingeteekend zijn op een weekblad voor scheikunde. Scheltema is de dichter geweest ook voor ongeschoolde volwassenen. Gelezen werd hij met bewonderende toegenegenheid in de stilte van het vrouwenklooster; met vrome aandacht aangehoord door arbeiders in volle feestzalen; en hoe vele bijeenkomsten van scholieren zijn opgeluisterd door de voordracht van zijn liederen. Echter doet men het woord geweld aan of miskent volkomen zijn aard wanneer men hem een volksdichter noemt. Hij was niet alleen geen man uit het volk, - van het volksleven en wat gewoonlijk daaronder verstaan wordt wist hij niets -, maar ook de bijna fysieke afkeer van de massa heeft hem nooit verlaten; zelfs was een innige menschenliefde hem vreemd. Niet zoozeer dat hij uiting gaf aan het socialistisch gevoelsleven opende hem de harten van duizenden, maar dat hij onder de socialistische dichters de eenige *zanger* was, en door de natuur zelf uitverkoren scheen voor haar influisteringen. Geliefd en vereerd is Scheltema geworden ook door sommige opstandige liederen, maar vooral doordat hij voor wat het hart vervult van ieder die nog stil kan zijn en ingekeerd luisteren naar het ongesprokene in natuur en menschenziel, vaak de simpelste en sprekendste uitdrukking heeft gevonden.

H. BOLKESTEIN.

Lijst van gedrukte geschriften.

- 1894-1896 Schetsjes in de 'Vox Gymnasii'.
 1898-1900 Opstellen in de 'Propria Cures'.
 1900 Een Weg van Verzen.
 1901 Uit den Dool.
 1902 Van Zon en Zomer.
 1903 Levende Steden: 1. Londen.
 1903 Levende Steden: 2. Dusseldorp.
 1904 Levende Steden: 3. Amsterdam.
 1904 Zwerversverzen.
 1906 Eenzame Liedjes.
 1907 De Grondslagen eener nieuwe Poëzie. Proeve tot een maatschappelijke kunstleer, tegenover het naturalisme en anarchisme, de Tachtigers en hun decadenten.
 1909 Uit Stilte en Strijd.
 1911 Goethe's Faust, Deel I, in Nederlandsche verzen vertaald, ingeleid en toegelicht.
 1912 Mei-droom.
 1912 Eerste Oogst. Bloemlezing van den dichter uit Een Weg van Verzen en Uit den Dool.
 1914 Italië. Indrukken en Gedachten. Een causerie.
 1916 Over Idealisme. Een narede tot De Grondslagen eener nieuwe Poëzie.
 1916 Zingende Stemmen.
 1917 Naakt Model. Tooneelspel in drie bedrijven.
 1920 De keerende Kudde.
 1922 Kunstenaar en Samenleving. De plaats van den kunstenaar in zijn volk en zijn tijd van 500 voor Christus tot op onze dagen.
 1922 Ibsen's Peer Gynt, in verkorte tooneelbewerking, met Inleiding (naar de uitgave van Morgenstern).
 1923 De moeielijke Leeftijd. Een familiespel in vijf bedrijven. Groot Nederland, 1923, II, bl. 5.
 1924 De Tors. In zeven zangen.
 1925 Gevleugelde Spreuken. Uit de nalatenschap. Met een Inleiding van Carel Scharren.

Levensbericht van Prof. Jhr. Dr. J. Six. 1857-1926.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde vraagt een levensbericht, waarin vooral de aandacht wordt geschonken aan de geschriften der overledenen. Van vele geleerden zou dit bericht kunnen bestaan uit twee afzonderlijke hoofdstukken, die soms weinig innerlijk verband vertoonen: over den ontwikkelingsgang van den man van wetenschap, zooals die zich afspiegelt in de reeks zijner werken; over den loop van zijn particulier leven. - Bij dezen Amsterdamschen burger, lid van een oud patricisch geslacht, bezitter van veelsoortige kunstwerken, werd de richting van zijn studie in veel gevallen bepaald door den gang van zijn rijk en veelzijdig leven; zijn wetenschappelijke geschriften zijn steeds gekruid met persoonlijke ervaringen uit ver uiteenliggende maatschappelijke kringen. Meestal zijn het korte artikels, die soms onder een enkelen titel veelsoortige stof verbergen. Bij het bestudeeren van die alle vormt zich voor den geest van den lezer een beeld van het omvattende werk, dat nooit is geschreven, zwart op wit, maar dat bestaat door de persoonlijkheid van den schrijver, die de verspreide elementen tot een eenheid verbindt¹.

Jan Six, zoon van Jhr. Jan Pieter Six, heer van Hillegom, en van Jkvr. Catharina Teding van Berkhout, werd op 2 Februari 1857 te Amsterdam geboren. In sommige karaktertrekken en in vele uiterlijke levensomstandigheden en gebeurtenissen is de overeenkomst tusschen vader en zoon zoo treffend, dat verscheidene gedeelten uit het levensbericht van den vader evenzeer toepasselijk zijn op den zoon. Dit geldt in de jonge jaren van de opleiding op de kostschool Noorthey, vervolgens van de studie in de klassieke letteren, later van de werkzaamheid in het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (J.P. Six was daarvan een der oprichters, o.a. met J.A. Alberdingk Thijm) en in de Societas Graeca

1 Een volledige lijst der geschriften zal worden uitgegeven door het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

(eveneens door hem opgericht). Het organiseeren van tentoonstellingen (later erkend door het eeredidmaatschap van Arti et Amicitiae), het aankopen van kunstwerken om ze voor Nederland te behouden, het helpen behouden van historische monumenten, die door den slooper werden bedreigd, valt van beiden gelijkelijk te boekstaven. Daarbij waren zij eenstemmig in hun afkeuring van een wijze van restaureeren, die zóó ver gaat, dat zij het oude vervalscht, en dus erger is dan verwaarloozing.

De levensberichten van J.P. Six vermelden de gastvrijheid, waarmee hij zijn kunstschaten aan belangstellenden toonde; zijn bescheidenheid in het publiceeren van wetenschappelijk werk, waarbij hij angstvallig vermeerde op het terrein te komen, dat reeds door een vakgenoot werd bewerkt; zijn ingeboren kunstzin en den scherpen kennersblik, die hem in vele richtingen den juisten weg wees; dit alles geeft een bevestiging van de bovenvermelde overeenkomst. Ook de voorkeur van den vader voor het verblijf op het land (omstreeks 1860 kocht hij het landgoed Jagtlust in 's Graveland), waar hij met zijn groote kennis van planten meer zocht dan zorgelooze rust, ging over op zijn zoon. Toen hij zich in zijn laatste levensjaren, - in 1887 stierf zijn echtgenoot, 'si bonne et si belle', - geheel uit de wereld terugtrok, was zijn zoon Jan de eenige, met wien hij de wetenschappelijke vraagstukken besprak, die hem bleven boeien; het is te begrijpen, dat deze de kostbare erfenis in eere hield en in dezelfde richting verder werkte.

Bij een zoo uitnemende leiding van jongs af was het voor de vreemde opvoeders moeilijk iets goeds te doen. Een gouvernante, de school van Hoogevorst te Hilversum, de kostschool Noorthey, het Amsterdamsch Gymnasium, waar Jan Six in 1875 het eindexamen aflegde, hebben hem den weg naar het Athenaeum Illustre te Amsterdam helpen banen. Hoeveel moeite hem in zijn jeugd het schoolsche leeren heeft gekost, heeft hij op zijn ouden dag aandoenlijk geschetst in een bede, gericht tot de paedagogen op het 9de Philologen Congres (1919), waarvan hij voorzitter was: zijn zelfportret toont ons een leerling, behept met sommige eigenschappen, die in een klas tot botsingen leiden, al zijn ze op zichzelf niet alle even verwerpelijk; daar wordt het in den leerling niet altijd gewaardeerd, als hij 'meer dan door zijn ooren, waarneemt door zijn oogen en meer ziet door zijn eigen, dan die van anderen'. In zijn later leven werd dit zijn kracht.

Aan het Athenaeum, in 1877 Universiteit geworden, studeerde hij in de klassieke letteren; Nabers μ μ vond bij hem weerklank en bevorderde zijn koelen blik op de feiten; hoe ontzuenderend kon hij, later zelf hoogleeraar geworden, soms een ondoordacht oordeel te recht zetten, maar hoe heilzaam voor den onbesuisden jongeling. Voor de studie in de antieke kunstgeschiedenis ontbrak het de Universiteit van Amsterdam aan de noodige hulpmiddelen, dus was op den duur een verblijf in het

buitenland nodig. Maar eerst had de student in de oude letteren (een zeldzaam geval!) het toelatingsexamen gedaan voor 's Rijks Akademie van Beeldende Kunsten, waar hij zich onder leiding van den Directeur Aug. Allebé, van J.A. Alberdingk Thijm en anderen op kunststudie toeleide, vooral op de praktische beoefening van schilderen en boetseeren. De vermelding van eenige zijner jaargenooten: Jan Veth, Jan Toorop, A.J. der Kinderen, duidt aan, in welk een nieuwe sfeer deze stap hem bracht, zeer verschillend zeker van de studentenwereld, waar hij lid was van het dispuut Unica en in 1880 het Rectoraat van het Corps bekleedde. - In Bonn (1883) vond de student in de oude kunstgeschiedenis wat hij nodig had: een volledige bibliotheek en leiding van R. Kekule von Stradonitz; bovendien voor de philologie Franz Bücheler. Opgenomen in den Bonner Kreis, leerde hij de gezelligheid van het Duitsche studentenleven kennen, waarbij Rijn en Rijnwijn voor een poëtische omgeving zorgen. Door het lidmaatschap van den Bonner Kreis werden blijvende banden met vakgenooten van beteekenis aangeknoopt. Het Kreisalbum vermeldt onder de oprichters (in 1854) Franz Bücheler, onder de leden (in 1868) von Wilamowitz, Karl Robert, Hermann Diels, (in 1883) Franz Winter. Met den laatste sloot Six een blijvende vriendschap, die bevorderd werd door beider voorkeur voor de antieke schilderkunst. De correspondentie werd geregeld volgehouden; een groot aantal brieven van af 1885 tot 1926 is een bron van inlichting over de archaeologische studie in die jaren.

De promotie in 1885 (cum laude) bracht het eerste geschrift, dat tevens het meest omvangrijke zou blijven. De dissertatie, getiteld 'De Gorgone', behandelt de ontwikkelingsgeschiedenis van den Gorgo-kop in de Grieksche kunst. In de inleiding richt de promovendus de eerste woorden tot zijn vader en herinnert aan hun dagelijksche samenwerking; 'ut hand raro utrum quae excogitaveramus mea an tua essent nescirem'. De wettelijke promotor, Allard Pierson, kon in dit geval eerst in de tweede plaats genoemd worden. Reizen naar Griekenland (1887) en naar Italië (1888) leidden tot het aanknoopen van nieuwe banden; o.a. met het Duitsch Archaeologisch Instituut, dat hem in 1888 tot corresponderend lid benoemde; later volgde het lidmaatschap van het Oostenrijksch Archaeologisch Instituut.

Met de dissertatie, die in hetzelfde jaar werd aangevuld door een artikel in een Engelsch tijdschrift over dezelfde stof, begon de reeks der geschriften, die elkaar opvolgden zonder dat een jaar geheel verstoken bleef. Eenige groepen zijn te onderscheiden. In 1887 begon Six een aantal ikonographische studies, waarvan vele zijn ingegeven door gesprekken met zijn vader, die sinds 1846 zijn beste krachten gewijd had aan het verzamelen van munten en die op het gebied der numismatiek een Europeeschen naam had. De voorkeur voor portretstudie werd aangewakkerd

door het leven in woningen, waar de familieportretten door Rembrandt en Potter vele andere, op zichzelf niet onbelangrijke werken in de schaduw stelden. Ook nadat de doorlopende reeks der ikonographische studies in 1912 met de 21ste was afgesloten, verschenen er nog verspreide artikels, o.a. over de gelijkenis van Hubert van Eyck en over de ‘gravenbeeldjes’ te Amsterdam (1922). Van 1889 tot 1905 werden oplossingen gegeven voor de moeilijke en ingrijpende vraagstukken, betreffende beeldhouwwerk in Grieksche tempelgevels; een nagelaten werk, in 1927 verschenen, bewijst, dat deze problemen den vorscher ook later niet met rust hebben gelaten. Een studie over het Maussoleum (1904), die uit deze stof voortvloeide, is gedurende vele jaren de eenige gebleven op het gebied der bouwkunde. Ook uit de vroege jaren (1888 etc.) dateeren studies over antieke ceramiek. Misschien is hieraan niet vreemd het verwerven van een aantal kostbare Grieksche vazen tijdens het verblijf in Rome (1888). Bij die gelegenheid hield Six een voordracht over opschriften op Grieksche vazen in het Duitsch Archaeologisch Instituut (6 April 1888). Een studie over Grieksche lekythoi, geïllustreerd naar teekeningen in kleuren van zijn studievriend Franz Winter, werd opgenomen in den feestbundel ter eere van hun gemeenschappelijken hoogleeraar Kekule von Stradonitz (1890). Uit later jaren zijn slechts een paar artikels over ceramiek te vermelden; ze betreffen de techniek (1910), het ‘illusionisme’ der beschildering (1916). Wel bleef zijn belangstelling bestaan; het vazen-college aan huis in kleinen kring beschouwden de studenten als een verfijnd genot; maar zelfs de eigen vazenverzameling wacht, op een paar uitzonderingen na, nog altijd op publicatie. Ceramiek is ten slotte slechts handwerk; de groote kunst ging voor. In 1901 schreef Six voor den feestbundel van zijn vroegeren hoogleeraar J.C.G. Boot de eerste van een reeks studies over eenige der voornaamste Grieksche schilders, een onderwerp, dat velen afstoot, omdat er geen plekje schilderwerk van hen over is, maar dat groote aantrekkingskracht moest uitoefenen op den geleerde, die het onbarmhartig kon afkeuren, als men in herhalingen dreigde te vervallen door een stof te kiezen, die reeds door anderen voldoende was bestudeerd. Hier lag onontgonnen terrein: het gold de kennis te doen herleven van de Grieksche schilderkunst, die in de oudheid hooger werd geschat dan de, thans beter bewaarde, beeldhouwkunst. Vele zijner studies beoogen de reconstructie van het werk van één bepaalden schilder: Apelles, Theon van Samos, Nikomachos. Op dezelfde wijze was reeds vroeger het werk van den Nederlandschen schilder Cornelis van der Voort behandeld (1887); in 1907 volgde dat van Paulus Potter. Ook in zijn studies over beeldhouwkunst reconstrueerde Six herhaaldelijk het werk van één kunstenaar: Euphranor, Hendrik de Keyser, Myron van Thebe, Kalamis. Hij, die veel in aanraking kwam met kunstenaars van zijn eigen tijd, terwijl hij

ook zelf het penseel hanteerde, zag in het kunstwerk vooral de uiting van een persoonlijkheid, wiens oeuvre men in zijn geheel moet overzien. Dit was een fundamenteel beginsel zijner aesthetica, zooals blijkt uit zijn eigen woorden: '... weil namenlose Kunst im Grunde ein Widerspruch ist. Kunst ist doch die persönlichste Ausserung der Menschen, ein schöpferische Tat wie kaum eine andere'. De nadruk, die in zijn beschouwingen telkens op den kunstenaar valt, is van invloed op zijn beoordeeling van de kunstwerken. Naar aanleiding van een schijnbaar onvolledig schilderij van Apelles wordt gewezen op diens 'manum de tabula'; het wordt vergeleken met het woord van Rembrandt, dat een stuk voltooid is, als de meester zijn voornemen daarin bereikt heeft. Nog een talrijke groep artikels, niet als oorspronkelijk werk bedoeld, maar waarin toch ongezocht veel eigen denkbeelden tot uiting komen, zijn de boekbesprekingen, voornamelijk opgenomen in het 'Museum'.

Beschouwt men de opeenvolging der feiten in de jaren na den terugkeer uit Italië, dan verklaart het zich, dat naast de Grieksch-Romeinsche oudheid ook latere tijden hun aanspraken deden gelden. Op 13 Februari 1890 begon de doctor in de oude letteren, die kort te voren was toegelaten als privatdocent aan de Universiteit der Gemeente Amsterdam, zijn werkzaamheid als hoogleeraar aan de Rijks Akademie van Beeldende Kunsten, waar hij als opvolger van zijn leermeester J.A. Alberdingk Thijm aan de toekomstige kunstenaars les moest geven in de geheele kunstgeschiedenis. Hij, die steeds zijn eigen weg ging, kon zich verplaatsen in het wezen van den jongen artist, die iets van den vrijbouter in zich voelt. Zijn hartelijke belangstelling in moderne kunst blijkt uit het bestuurslidmaatschap van de 'Vereeniging tot het vormen van eene openbare verzameling van hedendaagsche kunst te Amsterdam', dat hij van 1890 tot zijn dood bekleedde; sinds 1891 was hij secretaris, sinds 1912 voorzitter; ook verzorgde hij geregeld den catalogus der verzameling.

Kort na het aanvaarden van het hoogleeraarsambt, op 20 Maart 1890, trad hij in het huwelijk met Hieronyma Maria Antonia Fortunata Bosch Reitz. Mevrouw Six heeft zich gewijd aan haar echtgenoot; ook met zijn werk leefde zij altijd mee. Zij deelde zijn opvattingen omtrent de studie, die aanspraak maakt op den geheelen mensch, en omtrent de gastvrijheid, die hier bijzondere eischen stelde. Zij bewoonde een huis, dat haar nooit geheel toebehoorde. Er was geen kamer, of hij bevatte merkwaardige oude voorwerpen, meubels of linnengoed, zoodat te allen tijde belangstellende bezoekers te wachten waren. Wanneer de heer des huizes, die zoo gul was met het toonen van zijn schatten, soms moeite had zijn hartelijke gezindheid onder woorden te brengen, vulde het gracieuze woord van de gastvrouw hem aan. De vele vreemdelingen, die de Oud-Hollandsche beschaving kwamen bestudeeren, kregen daarbij een beeld van hedendaagsche Nederland-

sche zeden. Een receptie bij een internationaal congres in den huize Six was Amsterdam op zijn best. Het gezin, dat in den loop der jaren aangroeide tot vier zoons en twee dochters, leidde een ouderwetsch familieleven; de zomers en ook andere vacanties werden gewoonlijk op Jagtlust doorgebracht, iets bijzonders in een tijd van onrustig reizen en trekken. In hun jonge jaren vonden de kinderen in hun vader een onuitputtelijke vraagbaak, van alle markten thuis. Zij groeiden op, geleid door ouders, die, in veel opzichten verschillend, een sfeer van harmonie om zich schiepen.

De hoogleeraar, wien behalve de kunstgeschiedenis ook de aesthetica als leerstof was opgedragen, heeft in een rede over 'De beteekenis van het Leelijke in de Grieksche kunst' (1893) doen uitkomen, dat de liefde en voorkeur voor onvervalschte Grieksche kunst, die hij in zijn openbare les van 1890 beleden had, berustte op een beschouwing, die verre was van eenzijdige verheerlijking van pure schoonheid. - Zijn benoeming tot voorzitter van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, in 1894, vestigt de aandacht op zijn nauwe betrekkingen tot dit Oud-Amsterdamsche gezelschap. Het bestaat voor een groot gedeelte uit dilettanten. In het jaarverslag van 1901 heeft Six hierop gewezen en de verdiensten van dilettanten juist voor de oudheidkunde in het licht gesteld. Dus schroomde hij niet zijn krachten aan het Genootschap te wijden; vele oorspronkelijke mededeelingen heeft hij in de vergaderingen gedaan en in de verslagen gepubliceerd. In zijn laatste levensjaar had hij opnieuw het voorzitterschap aanvaard; het voornemen, hem op 2 Februari 1927 te huldigen en hem een lijst zijner geschriften aan te bieden, is niet verwezenlijkt.

In 1896 verbond hem een nieuwe band met de Amsterdamsche Alma Mater; tot buitengewoon hoogleeraar in de aesthetiek en kunstgeschiedenis benoemd, als opvolger van Allard Pierson, aanvaardde hij op 28 September 1896 zijn ambt met een rede, waarin hij erop wees, dat niet de archaeologie, maar de kunstgeschiedenis hem werd opgedragen, bij welke laatste de aesthetische zijde op den voorgrond staat. Hij verdedigde het goed recht der kunstgeschiedenis als academische wetenschap, omdat zij een strenge methode vereischt. Den studenten beloofde hij te geven wat zij vóór alles noodig hebben, een wetenschap, niet uit de tweede hand. De hoogleeraar, die van deze strenge beginselen uitging, is blijven volharden in een weinig meeslepende wijze van voordragen (zoodat hij zelfs het lichtbeeld verre hield); daardoor gelukte het hem na een soort van zeef-behandeling alleen die studenten onder zijn gehoor te behouden, die met zijn beginselen instemden. Conservatief in het algemeen, was hij soms een baanbreker: in een tijd, toen de begrippen seminarium en handbibliotheek in ons land nog weinig bekend waren en de hoogleeraren zich weinig lieten gelegen liggen aan de bibliotheek hunner studenten, konden de studenten in de oude letteren elke

week in de Kunstakademie hun professor over de boeken komen raadplegen en ze van hem persoonlijk in ontvangst nemen.

In de overtuiging, dat voor zijn studenten aan de Universiteit een verblijf in het Zuiden even noodzakelijk was als voor zijn leerlingen aan de Akademie, voor wie de 'Prix de Rome' was ingesteld, nam hij deel aan de stichting van het Philologisch Studiefonds te Utrecht in 1897. Tot het einde van zijn leven is hij bestuurslid gebleven, sinds 1920 was hij voorzitter. Als leider hield hij steeds het essentiele in het oog; door zijn practischen blik wist hij veel moeilijkheden op te lossen. Als hij, met zijn vele connecties, den stipendiaten een aanbevelingsbrief meegaf op hun reis, bleek die al even algemeen-geldig als gouden munt.

In zijn inaugureele rede aan de Universiteit had Six de hoop uitgesproken, zij het ook weifelend, dat hij zich allengs weer meer tot de antieke kunst zou kunnen beperken. Maar-noblesse oblige. Van alle kanten bestormden hem de uitnodigingen om zitting te nemen in commissies en besturen. Zich daaraan te onttrekken, zou hij hebben gevoeld als plichtsverzuim. In den loop der jaren werd hij lid-secretaris van de Commissie van toezicht en advies over de schilderijen der gemeente Amsterdam (van 1882 tot zijn dood); lid van de Commissie van toezicht op het Rijksmuseum (secretaris sinds 1884; voorzitter sinds 1912 tot de opheffing der commissie in 1922); voorzitter van de Commissie tot verkoop van photographieën in het Rijksmuseum; lid van de Commissie van toezicht op het Museum-Willet-Holthuysen, op het Stedelijk Museum en op de Sophia-Augusta-stichting (sinds 1895); voorzitter van de Commissie tot onderzoek en voorlichting omtrent den staat van het uitwendige van het Koninklijk Paleis te Amsterdam (sinds 1913); lid van de Rijks-Commissie voor advies in zake reorganisatie van het Museumwezen (ingesteld in 1919); lid van den Raad van toezicht van de Vereeniging voor voortgezet en hooger bouwkunstonderwijs; mede-oprichter en lid van het Algemeen bestuur van de Vereeniging 'Hendrick de Keyser' tot behoud van architectonisch- of historisch-belangrijke oude gebouwen (sinds 1918); eere lid van Arti et Amicitiae, van Architectura et Amicitia, van Amstelodamum (sinds 1925); lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem; lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. In het Hoogheemraadschap van Zeeburg en Diemerdiijk vertegenwoordigde Jhr. Dr. J. Six onder de waarslieden van de districten: het district Vreeland.

Bij deze opsomming zijn de bestuursfuncties, die reeds elders in dit bericht ter sprake komen, niet opnieuw vermeld. Voor het vervullen van zooveel verplichtingen was taaie volharding bij een krachtig gestel onontbeerlijk; zonder het bezit van een sterk geheugen ware het onmogelijk geweest de vele gewichtige

vraagstukken uit elkaar te houden en zooveel verschillende belangen te behartigen. De werkzaamheden gaven dikwijls gelegenheid tot kennismaking met weinig bekende kunstwerken, in ons land verspreid; zoo oefenden ze ook invloed op den aard der geschriften, waarin de behandeling van Grieksche en van Nederlandsche kunstwerken elkaar afwisselden; kennis van beide werd vereischt voor studies over den Homerus van Rembrandt (in het Mauritshuis) en over den Homeruskop in diens bezit (1897); zulke kennis was ook noodig, om de fabel te bestrijden, dat Rembrandt geen oog had voor de antieken; zijn Minerva in Petersburg bleek een verre nakomeling te zijn van Apelles' Alexander. Buiten het kader der studies over bepaalde onderwerpen viel een voordracht in het Provinciaal Utrechtsch Genootschap over Beschrijvende Kunst in het algemeen (1899).

Na het overlijden van hun vader op 17 Juli 1899, gaven de beide zoons, Jan en Willem Six, de door hem bijeengebrachte verzameling Oud-Hollandsche zegels aan het Kon. Oudh. Genootschap ten geschenke. In 1900 publiceerde Six de biographie van zijn vader en in hetzelfde jaar een catalogus van de schilderijen der familie, die tijdelijk in het Stedelijk Museum waren gehuisvest wegens verbouwing van het huis aan de Heerengracht 511. Vervolgens vertoefde de kostbare verzameling nog eenige jaren in de oude omgeving, totdat ze een goed heenkomen moest zoeken, omdat de stad zelf in nietsontziende onbesuisdheid het eerbiedwaardige huis aan den slooper overleverde. Dat gebeurde in 1915, maar eerst beleefde het huis nog de groote feesten, waarin het ook een rol speelde, omdat het vol was van herinneringen aan den meester, wiens 300-jarige geboortedag op 15 Juli 1906 werd herdacht. De Rembrandt-commissie, waarin Six het Kon. Oudh. Genootschap vertegenwoordigde, begon in 1904 met voorbereidende werkzaamheden; o.a. werden in een gebouwtje met glazen wanden proefnemingen gedaan voor een betere verlichting van de Nachtwacht in een nieuw te bouwen zaal. Op 13 Juli 1906 bevorderde Six als promotor een vijftal Rembrandt-kenners tot doctor honoris causa: W. Bode, A. Bredius, E. Michel, C. Hofstede de Groot en J. Veth. De eigenlijke feesten bestonden uit de inwijding van een gedenksteen in de Westerkerk, de opening van de Nachtwachtzaal, die bij het Rijksmuseum was aangebouwd, en een feestvoorstelling in den Stadsschouwburg, waarvoor Six tableaux had helpen ontwerpen. De Rembrandt-bijbel bewaart de blijvende herinnering aan de feesten. Met de verbouwing van het huis van Rembrandt in de Sint-Anthoniesbreestraat kon Six niet instemmen; het kwam in botsing met zijn beginsel, dat restauratie alleen met de uiterste zelfbeperking geoorloofd is. - Op 31 Augustus 1906 werd Six tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw benoemd.

Naast deze buitengewone gebeurtenissen vermeldt de lijst der gewone werkzaamheden in deze jaren studies over Grieksche

beeldhouwers en schilders, kunstbeschouwingen over Grieksche vazen en wit Delftsch aardewerk, over 'les très riches heures du Duc de Berry' en op 30 April 1906, kort voor de Rembrandt-feesten, een voordracht over de betrekkingen tusschen Rembrandt en burgemeester Six, toegelicht met teekeningen en prenten uit de verzameling van den spreker. Belangstelling voor Oud-Hollandsche zegels spreekt uit artikels over Hubert van Eyck en over het zegel van Sveder van Apecoude (1905), waarin het denkbeeld van een Corpus Sigillorum wordt uitgesproken. Dit leidde tot een voorstel in de vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap op 5 Juni 1905, ingeleid door een voordracht van Six in de sectievergadering. Dientengevolge werd een prijsvraag uitgeschreven voor een onderzoek der Noord-Nederlandsche zegels met het oog op hun beteekenis voor de kunstgeschiedenis. Op deze prijsvraag is geen antwoord ingekomen, maar het denkbeeld werkte verder, het heeft geleid tot de voorbereiding van een Corpus Sigillorum.

In 1906 diende een der meesterwerken van de verzameling familieportretten bij een geslaagde poging om een oude kunst weer tot haar recht te doen komen; Six noodigde een jongeren collega aan de Kunst-Akademie, Pieter Dupont, uit, zijn talent in den burijn-arbeid te toonen door een koper-gravure te maken naar het ruiterportret van Dirk Tulp door Paulus Potter. De keuze was niet willekeurig, want in een overzicht over het geheele oeuvre van Potter (1907) wordt deze gekenschetst als 'een schilder met de ziel van een graveur'. Zulk een artikel wordt nog een graadje aantrekkelijker, als men ziet, dat de geleerde, die over de paarden van Potter moet schrijven, zelf in staat is een paard te doen steigeren of 'volgens de hoogere rijsschool te laten draaien op de achterbeenen'. Dat hij, evenals paardrijden, ook discus-werpen persoonlijk heeft beoefend, blijkt uit een studie van 1888.

In 1906 werd Six benoemd tot lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen; verscheidene verhandelingen, bijdragen en mededeelingen zijn in de uitgaven der Akademie opgenomen.

In Maart 1908, bij een bezoek van den Duitschen keizer aan ons land, werd Six benoemd tot Ridder 2de klasse van de Kroonorde van Pruissen.

Als een vader, bezorgd voor zijn kind, dat de wijde wereld in gaat, schrijft Six over de 'meyd die melk uytgiet' van Vermeer (1909). In bijzonderheden wordt de techniek besproken en wel met een practisch doel: nu het stuk zijne hoede verlaat, om in het Rijksmuseum te worden opgenomen, wil de vroegere verzorger er voor waarschuwen, dat men het nooit van zijn vernis moge ontdoen, omdat deze een deel van de kleuren bevat. - In zijn biographie van den kunstschilder J.H.L. de Haas, naar aanleiding van diens legaat van olieverfstudies aan de Rijks Akademie van Beeldende Kunsten (1909), maakt de hoogleeraar

eenige paedagogische opmerkingen over het verband tusschen trouwe waarneming van het bijzondere en idealisme, dat zonder nauwgezette studie verwelkt. Gewoonlijk was hij zuinig met zulke beschouwingen. Hij hield niet van preeken. 'Ziet! zoo zijn de feiten en dit schijnen de gevolgen; trekt er voor u zelven de leering uit', luidden de woorden, die hij zich in 1890 in zijn toespraak tot de leerlingen der Akademie als richtsnoer had gesteld. - Het prachtwerk, getiteld 'Peintures ecclésiastiques du moyen âge en Hollande, par G. van Kalcken' (1909), bevat in een beknopten 'notice au sujet des peintres', geschreven door Six, de vrucht van het onderzoek der monumentale schilderwerken op hout in vele Gothische kerkgewelven van Noord-Holland en Utrecht. De techniek leidt tot vergelijking met de Grieksche monumentale schilderkunst van Mikon en Polygnotus. De schrijver van deze inleiding heeft van af 1912 gedurende vele jaren geregeld verslag uitgebracht over de schilderijen in de kap van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen, die toen van een laag olievert werden ontdaan. Daarbij gaf hij telkens een commentaar op het nieuw ontdekte, waarbij vergelijking van de tafereelen met den tekst der Biblia pauperum en van het Speculum nieuw licht ontstak. - Uit deze jaren dateeren een tweetal studies, die het oeuvre van een Nederlandschen beeldhouwer, Hendrik de Keyser (1910) en van een Griekschen, Kalamis (1915), zoo volledig mogelijk trachten te reconstrueeren, waarbij zeer verschillende methodes vereischt worden. In het eerste geval gaat de studie uit van ten deele vaststaande werken en nauwkeurig registreerende archiefstukken; in het tweede geval berust alles op toeschrijving en gissing op grond van bronnen, die het philologisch vernuft er toe nopen, ook een woord mee te spreken.

De bronzen beelden van Hendrik de Keyser in Delft gaven aanleiding tot technische opmerkingen over modellen van lindenhout en van linnen, in pleister gedrenkt. Dit doet de aandacht vestigen op de vakkennis en de eigenhandige beoefening van verschillende takken van handwerk en kunstnijverheid, waarop de hoogleeraar, die het tegendeel was van een kamergeleerde, zich steeds is blijven toeleggen. Hij was het, die in zijn gezin de ontwerpen maakte voor borduurwerk en andere huisvlijt. Zoo kon hij spreken over de kragen der Amsterdamsche burgers (1901) en schrijven over tafellinnen (1908 en later), toegelicht met exemplaren uit zijn eigen verzameling. Zoo was hij in staat een ook voor leeken begrijpelijke uiteenzetting te geven, waaruit blijkt, dat veel weefpatronen, op Grieksche vazen afgebeeld, moeten berusten op gobelin-techniek, andere op een hol weefsel met verdubbeling van schering en inslag (1912). Een muts, geschilderd op een Zuid-Italisch bord uit zijn eigen verzameling, verklaarde hij als zoogenaamd Egyptisch vlechtwerk, waarbij het advies werd ingewonnen van Mejuffrouw Siewertsz van Reesema, die dit handwerk weer in eere had gebracht (1919).

Een kostelijke inval was het, Penelope's weefsel te verklaren als zulk een handwerk, dat met één slag kan worden losgetrokken. - Zijn vaardigheid als bouwkundige kwam hem te stude, toen in 1915 bij het verhuizen naar den Amstel 218 een binnenplaats moest verbouwd worden tot een zaaltje met bijzondere verlichting, opdat het groote ruitportret van Dirk Tulp tot zijn recht zou komen; de huisheer zelf maakte daarvoor het ontwerp. Ook de Universiteit bewaart de herinnering aan zijn advies bij het bouwen van een nieuwen vleugel in 1925 en bij het restaureeren van de Agnietenkapel. Nog tijdens zijn ziekte in 1926 verscheen hij onverwachts in een vergadering der commissie, die over een herstelling aan het dak van het Paleis op den Dam had te beslissen, en gaf een oplossing, die door de deskundigen gaarne werd aanvaard. -

Op 13 Februari 1915 huldigden de leerlingen en oud-leerlingen der Rijks-Academie van Beeldende Kunsten hun hoogleeraar bij zijn 25-jarig jubileum; door het aanbieden van een portefeuille met schetsen konden de deelnemers elk het zijne daartoe bijdragen. De jubilaris beantwoordde de hulde met een wederkeerige betuiging van dank: als iets hem aan de Academie bond, dan was het het feit, dat hij hier gelegenheid had iets te leeren van het wordingsproces van een kunstwerk. - In 1917 maakte de benoeming tot gewoon hoogleeraar aan de Universiteit ontslagaanvraag bij de Rijks-Academie onvermijdelijk, al bleef hij daarmee ook later verbonden als lid van de Commissie van Toezicht. Een blik op de Series Lectionum der Universiteit van de volgende jaren maakt de noodzaak van dit afscheid duidelijk. De stof, op de colleges behandeld, omvatte de geheele kunstgeschiedenis van af Chaldae en Egypte tot bijna in onze dagen; colleges aan huis en museum bezoek stonden als van ouds op het programma; studenten van verschillende studierichting maakten gretig gebruik van de vrijheid, hun door het nieuwe Academisch Statuut geboden, om kunstgeschiedenis als hoofd- of bijvak te kiezen, waardoor het aantal af te nemen examens toenam.

In 1919 bekleedde Six het voorzitterschap van het 9de Nederlandsche Philologencongres te Amsterdam. Zijn openingsrede had als thema de *ontbrekende gegevens*, die in bijna alle wetenschappen een belangrijke, zij het ook negatieve functie vervullen en die men niet straffeloos kan verwaarloozen, al wekt men zodoende soms den schijn van de grootste exactheid. Six roerde hiermede een onderwerp aan, dat voor hem een levensvraag was. Reeds in 1911 had hij geschreven: 'Vreemden plegen mij mijn gewaagde veronderstellingen te verwijten en vrienden waarschuwen er mij voor, meestal zonder mij te overtuigen, dat een gissing op goede gronden uitgesproken niet meer doet voor de verklaring van een ondoorzichtige feitenmassa, dan de vlijtige verzameling en willekeurige rangschikking in een tot systeem geworden wanorde'. Toen kon hij er triomfantelijk op wijzen,

dat de belangrijkste der in 1887 over Cornelis van der Voort uitgesproken veronderstellingen na 24 jaar door een oorkonde werd bevestigd. Thans toonde hij met nieuwe voorbeelden aan, hoeveel met gissingen is te bereiken; hij eindigde met een reeks geestig gestelde vragen, waarin hij aan de leden van elke sectie een probleem ter oplossing aanbod.

Als een voorrecht, verbonden aan zijn benoeming tot gewoon hoogleeraar, beschouwde Six, dat hij thans niet langer van het Rectoraat was uitgesloten. De benoeming tot rector magnificus volgde reeds in 1919. De plechtige handelingen verrichtte hij met waardigheid; dreigden de traditioneele formules soms door den sleur hun zin te verliezen, hij bezielde ze door zijn overtuiging. Of hij brak met de traditie: in de overdrachts-rede besprak hij eerst de lotgevallen van hen, voor wie de Universiteit bestaat (de studenten), om pas daarna te komen 'tot ons, door wie zij werkt'. Van de gebeurtenissen van het afgelopen jaar gaf hij louter den indruk, dien ze nalieten op zijn gemoed; daardoor kreeg de rede eenige overeenkomst met de werken van kunstenaars, waaraan hij zijn leven gewijd had. De zoo persoonlijk getinte rede dankt een paar tintelende toetsen aan het bericht, hoe de verslaggever de formalistische bezwaren van Harer Majesteits regeering tegen het stichten eener zesde faculteit, bestemd voor de Handelswetenschappen, wist te ontwapenen door aan H.M. ter audiëntie een glimlach te ontlokken over het te veel aan vormdienst bij Haar dienaren. Niet iedere rector zou zich kunnen veroorloven aldus met gemoedelijken humor een gewichtig belang van de oude handelsstad te behartigen, met gunstigen uitslag. - Zooals hij het dagelijks op Oud-Hollandsche schilderijen waarnam, wenschte Six de waardigheid van het ambt door een uiterlijk symbool geëerd te zien. Reeds in het vorige jaar had hij een zilveren ambtsketen voor den rector magnificus ontworpen, die zijn voorganger het eerst heeft gedragen. Oude symbolen (Indisch hakenkruis, pentalpha, de duif van den heiligen geest in palmtakken, de in zijn staart bijtende slang), die met nieuwe voorstellingen tot een zinrijk geheel vereenigd zijn, duiden de Universitas der wetenschappen aan. - De dies-rede op 8 Januari 1920 gaf den hoogleeraar in de aesthetica een van de zeldzame gelegenheden om meer algemeene denkbeelden uiteen te zetten. Onder de titel 'Mutatie of atavisme in hedendaagsche kunst' brengt deze rede de vraagstukken, door zijn collega Hugo de Vries in de plantkunde bestudeerd, op het geestelijk gebied der kunstgeschiedenis over. Niet door een vernuftigen inval van het oogeblik is deze inkleeding gekozen. Dank zij zijn eigen ervaring in den tuinbouw had Six over het werk van De Vries iets meer dan een leekenoordeel. Sinds lang waren er Theunisbloemen op Jagtlust gekweekt en daar door De Vries bestudeerd, die bevriend was met Jhr. J.P. Six. Reeds in een voordracht van 1905 vindt men het denkbeeld, dat de mutatie-theorie ook

op de kunst toepasselijk is. - Een dergelijk vraagstuk van algemeene strekking werd behandeld in 1918: naar aanleiding van een Chineesch beeldje, voorstellende een man (Arion?) op een dolfin, werd de vraag besproken, of gelijkheid van verschijnselen te verklaren is uit overeenstemming van oorzaken, of uit feitelijk invloed in vroege tijden; als derde mogelijkheid werd 'neuere Belehrung', 'Durchkreuzung' aangewezen. Bij deze studie over Oud-Hollandschen invloed in China moest het geheele arsenaal van oude hemel-globen en -kaarten worden gemobiliseerd.

Een uitvloeisel van het Rectoraat was het lidmaatschap van het eere-comité voor het 25-jarig jubileum van Mengelberg (1920). In het Gedenkboek werd een studie opgenomen over het geluid van de salpinx met de afbeelding van een Grieksche vaas, waarop de schorre klank van het koper door het woord 'cheuche' wordt weergegeven. Veel te weinig, volgens zijn eigen verklaring, heeft Six zich met muziek kunnen bezighouden, die zoo nauw met andere kunsten samenhangt. Toch was hij er niet ongevoelig voor, vooral voor vioolspel. In 1918 was een studie op dit gebied verschenen over 'Een meisjesschool en de opvoeding door muziek in de 5de eeuw te Athene', naar aanleiding van een schaal in zijn eigen verzameling. Zooals dikwijls bevat deze studie meer dan de titel doet vermoeden; o.a. wordt hier voor een veelomvattend vraagstuk een nieuwe oplossing gegeven: 'de oorsprong der tragedie was gezang bij den doedelzak'.

Na het drukke jaar van het Rectoraat volgde een reis naar Egypte (eind 1920); in de Kon. Akademie v. Wet. deed Six, onder het motto: 'Autopsia is a great thing', mededeeling van eenige juistere inzichten, die hij aan deze reis dankte; dit diende als inkleeding van een studie over den tempel van Mentuhetep II (1922). Dat hij hier na een kort bezoek ter plaatse de algemeen aanvaarde reconstructie der Egyptologen kon bestrijden, was te danken aan zijn in den tuinbouw geoefenden blik, die in de Egyptische ruïnes de sporen van een oude aanplanting herkende.

In 1921 heeft Six een plan kunnen uitvoeren, dat hem jaren lang had beziggehouden en waarvoor hij zich groote offers moest getroosten: het tot stand brengen van een stichting, waarbij hij met zijn neef Jhr. J.W. Six overeenkwam, dat zij beiden afstand deden van de geldelijke waarde der familie-portretten, - waartoe de beide Rembrandts behooren, - zoodat deze in de toekomst, onder den naam van Six-stichting, beheerd door een familiebestuur, voor ons land behouden zouden blijven. - Persoonlijk liet hij, in overleg met Mevrouw Six, daarop een beschikking volgen, waardoor zijn Grieksche vazen en scherven voor de Universiteit van Amsterdam werden bestemd. Naast de gipsafgietsels, die in den loop der jaren op zijn advies zijn aangeschaft, geeft deze verzameling van origineelen belangrijk en zeldzaam studiemateriaal. Voor het bekendmaken van deze schenking had hij den 28sten September 1921 uitgekozen, den dag, waarop vele

zijner leerlingen en oud-leerlingen in zijn woning bijeen waren ter herdenking van zijn 25-jarig jubileum aan de Amsterdamsche Universiteit. Zij boden hun hoogleeraar een portret aan, door een zijner oud-leerlingen aan de Kunst-Academie, Georg Rueter, geschilderd. Het is thans door Mevrouw Six aan de Universiteit geschonken.

In 1923 bij de viering van het zilveren regeerings-jubileum van de Koningin was Six de aangewezen voorzitter van de 'Huldigingscommissie 1923 Amsterdam'. Hij kon dus mede leiding geven bij de versiering der stad, bij de historische tentoonstellingen en bij het sportfeest in het stadion, waarbij het historische element ook niet ontbrak. Hij zette zich tot het schrijven van een tooneelstuk, getiteld 'De Koningin van Scheba', dat bestemd was voor de gala-voorstelling in den Stadsschouwburg. Daar een revue van Charivarius de voorkeur kreeg, is het stuk eerst in 1924 door de Amsterdamsche Studenten-Tooneelvereniging opgevoerd, waarbij de schrijver ook als ontwerper van de antieke costuums mee hielp. Wellicht interesseerde Six zich persoonlijk het meest van alle feestelijkheden tijdens de huldiging voor de Bouwkunst-Tentoonstelling, waarin hij hoopte een voorlooper te mogen zien van een blijvend museum. Uit zijn openingsrede spreekt een even warm hart voor nieuwe richtingen in de bouwkunst als hij sinds jaar en dag voor moderne schilderkunst getoond had. Het ideaal van een Museum van Bouwkunst heeft hij opnieuw verdedigd in het Haagsche Maandblad (1925); het geldt niet in de eerste plaats een verzameling van voltooide plannen, maar vooral van schetsen, die de wordingsgeschiedenis van bestaande gebouwen verhalen en het persoonlijk aandeel van den scheppenden kunstenaar beter doen uitkomen. Meer dan de stichting van de kern van een toekomstig Museum, bewaard in 's Rijks Prentenkabinet, heeft hij niet mogen beleven. - Gedurende de feestweek werd Six als voorzitter der Huldigingscommissie tot Commandeur in de Orde van Oranje-Nassau benoemd.

Van de geschriften uit de latere jaren is 'Rembrandts Etswerk' (1920) het belangrijkste. - Bij de plastische reconstructie van een Maenade van Skopas, gepubliceerd in 1918, kwam den kunstgeleerde zijn eigen beoefening van het beeldhouwen ten goede, zoodat hij den jongen kunstenaar, die het werk uitvoerde, leiding kon geven. - Dat het perspectief in de Grieksche kunst der 5de eeuw hem in deze jaren bezighield, blijkt uit een tweetal studies uit 1920 en 1923. - Een onderwerp, dat op de grens ligt van godsdienstwetenschap en kunstgeschiedenis: 'de piroen', werd in de Kon. Akademie besproken (1923 en 1925), evenals 'de orde van den knoestigen stok en de schaaft' (1924). - Een vraagstuk, waarmee Six zich al in 1913 had beziggehouden, toen hij het oeuvre van Myron van Thebe bijeenbracht, voor wien hij den wijdgeopenden mond als het 'fabrieksmerk' aanwees, (met

Myron vergeleek hij Hendrik de Keyser, den beeldhouwer van de 'Dolheyt'), - het vraagstuk van den open mond in de Grieksche kunst werd op zijn voorstel het onderwerp van een prijsvraag, uitgeschreven door de Letterkundige Faculteit te Amsterdam in 1924. 'Een prijsvraag, die door de studenten niet werd op prijs gesteld', schertste Otto Lanz in zijn overdrachts-rede van 1925, daar er geen enkel antwoord was ingekomen. Of vonden de studenten misschien, dat het moeilijke probleem boven hun kracht ging? Den steller zelf liet het vraagstuk niet los. Toen hij in 1925 weer een Griekschen schilder wilde doen herleven, Nikomachus, door Plinius onder de eersten genoemd, maar voor ons vrijwel een onbekende, was het de in wanhoop wijd geopende mond van een overwonnen krijgsman, die hem nader bij zijn doel bracht. Uit een letterkundig oogpunt leze men de uiting van verrassing, in welsprekend Fransch geschreven, over de impressionistische kracht in vroeg-Hellenistischen tijd, die nog meer doet denken aan Daumier, dan aan Adriaan Brouwer. Met zulk een lyrische ontboezeming begroet hij in de overdrachtsrede van 1920 den Amstel, zooals hij dien dagelijks uit zijn studeerkamer kon waarnemen. De dies-rede uit hetzelfde jaar is pittig en krachtig van taal. De geleerde, die poëtischen smuk, als het pas gaf, niet versmaadde, hield zich in zijn vrijen tijd met het maken van sonnetten onledig; een van zijn laatste werken, dat pas na zijn dood zou verschijnen, is een inleiding bij de vertaling door Mr. W.W. van Lennep van John Keats' Hyperion. Van zuiverheid van taal was hij een groot voorstander, zooals blijkt uit zijn woordkeus, of als hij een zachte berisping toedient aan Heemschut, 'den bond met een naam, die zich aan onze taal vergrijpt'.

Een soort van geschriften, waarvan hij slechts matig gebruik maakte, is het ingezonden stuk; des te opmerkelijker is het en kenmerkend voor zijn objectiviteit, dat Jonkheer Six een ingezonden stuk schreef in de communistische Tribune, toen een juiste vaststelling der feiten het eischte (1921).

Wij naderen het laatste levensjaar. Al sinds 1923 had het sterke lichaam aanvallen van de ernstige ziekte moeten verduren; de geestkracht bleef ongebroken. Nieuwe ondernemingen vroegen steun. Het grootsche plan, om in een Corpus Vasorum Antiquorum alle antieke vazen te publiceeren, opgezet door de Union académique internationale in 1919, was in 1921 op een vergadering in Brussel uitgewerkt, die Six als een der vertegenwoordigers van Nederland bijwoonde. Daarna werkte hij mede aan de voorbereiding van eenige Nederlandsche afleveringen, allereerst van de vazen der verzameling-Scheurleer, die later gevolgd zou worden door zijn eigen verzameling; het werk is nog niet voltooid. - De Vereeniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving vond in Six een bestuurder, die niet

alleen bij het redigeeren van het nieuwe Bulletin zijn ervaring ten beste gaf, maar daarvoor ook met jeugdigen ijver een artikel vol oorspronkelijke gedachten over een fresco uit Boscoreale schreef (eind 1925). - In 1925 zag Six de verwezenlijking van een van zijn lievelings-denkbeelden tot stand komen: de Koninklijke Akademie besloot tot de uitgave van een Corpus Sigillorum Neerlandicorum Medii Aevi. Op 14 September 1925 werd te zijnen huize een commissie gevormd, waarvan hij voorzitter werd, die de uitvoering van het omvangrijke werk op zich heeft genomen. - In 1925 aanvaardde Six het voorzitterschap van het Nederlandsche Siche-comité, ter bevordering van opgravingen in Palestina. - 'Met rozeknoppen omstaan' doopte Six het schilderij van Willem Buytewech, waarvan hij in 1926 een vernuftig-gevonden verklaring publiceerd, die het guitige onderwerp eerst goed tot zijn recht deed komen. Het stuk is in 1926 voor het Rijksmuseum verworven met behulp van de opbrengst van den photographieën-verkoop. Dat Six als voorzitter optrad van zulk een zakelijke commissie, stelt in het licht, hoe hij steeds zijn practischen zin in dienst stelde van hogere belangen.

1926 bracht een zomer van lijden, waarin Six hard werken als de beste medicijn bleef beschouwen. In den nieuwen cursus trachtte hij zijn gewone bezigheden te hervatten. In het eind van October hield hij in de Societas Graeca een voordracht, waarin hij, ondanks hevige pijnen, met groote helderheid een nieuwe proeve gaf van zijn meest persoonlijken arbeid: met behulp van kunstwerken en teksten reconstrueerde hij het werk van den schilder Zeuxis. In het begin van November werden eenige colleges aan huis gegeven, door een groot aantal studenten gevolgd; het duurde slechts een week, de ziekte kreeg de overhand. Op 8 December 1926 kwam, toch nog onverwacht, het einde.

Het oeuvre posthume is niet van eenige beteekenis. Dat bracht zijn werkwijze mee: Six voltooide, wat hij begon. Schetsen en vage ontwerpen in portefeuille zijn er niet gevonden. Van aantekeningen maakte hij weinig gebruik, laat staan van fiches; zijn ouderwetsch geheugen verving moderne hulpmiddelen. Een philologisch artikel over de havens der Phaiaken, geïnspireerd door een oponthoud in de Mirabello-baai op de terugreis van Egypte, was al voldoende voltooid om nog na zijn dood te worden gedrukt.

Toch liet hij wel onvoltooid werk achter, plannen, die slechts konden worden uitgevoerd door de samenwerking van velen: een Museum van Bouwkunst, een Corpus Sigillorum, de Nederlandsche afdeeling van het Corpus Vasorum. Het is een erfenis van werk, dat te doen is, naast een rijke erfenis van verwezenlijkte gedachten.

G. VAN HOORN.